

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय
संग्रहालय क्रमांक

लेखक _____

सन

पुस्तकाचे नांव कविचरित्र

30

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय <u>चरित्र</u>
सं. क्र. 30

30

चरित्र

भारतीय ग्रंथ संघ

३

१९५५

१

BIOGRAPHICAL SKETCHES

OF

EMINENT HINDU AUTHORS,

BEING

MEMOIRS OF THE LIVES OF BOTH PROSE AND POETICAL WRITERS

ANCIENT & MODERN

WHO HAVE FLOURISHED IN DIFFERENT PROVINCES

OF INDIA.

Compiled from various Sanscrit, Marathi, and English Works.

BY

JANÁRDAN RÁMCHANDRAJÍ.

Bombay:

PRINTED AT GANPAT. CRUSHNAJI'S PRESS.

1860.

To

DR. BHAWOO DAJEE, G. G. M. C.

FELLOW OF THE BOMBAY UNIVERSITY, MEMBER OF THE
BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY,
BOMBAY GEOGRAPHICAL SOCIETY,

& & " & " "

This Work is Dedicated,

WITH FEELINGS OF HIGH ADMIRATION AND ESTEEM OF HIS
DISINTERESTED BENEVOLENCE, PHILANTHROPIC ZEAL
IN PROMOTING THE CAUSE OF NATIVE EDUCATION,
AND ENLIGHTENED PUBLIC SPIRIT,

BY

THE AUTHOR.

डाक्टर भाऊ दाजी,

ग्रांटमेडिकल कालेजाचे ग्राज्यूएट, बांबे युनिवर्सिटीचे
फेलो, रायल एशिआटिक सोसैटीचे मुंबईतील शाखेचे
व मुंबईतील जाग्रफिकल सोसैटीचे सभासद, इत्यादि.

यांस,

त्यांची निरपेक्ष परोपकारबुद्धि, एतद्देशीय लोकांत विद्यावृद्धि
करण्याची उत्कंठा, आणि सुप्रकाशित व लोकहितेच्छा पुरस्सर
औदार्य आणि गांभीर्य हीं पाहून साश्चर्यप्रीतिपूर्वक मनोभावानें

हा ग्रंथ

कर्त्यानें नजर केला असे.

प्रस्तावना.

बहुश्रुतपणा हा सर्व मनुष्यमात्राला अवश्य पाहिजे. विद्वान् असो किंवा अविद्वान् असो, त्याला बहुश्रुतपणापासून फार उपयोग आहे. अभ्यासाने संपादन केलेल्या विद्या बहुश्रुतपणाने शोभेस येतात. देश-कालपरत्वेकरून लोकांची स्थिति कशी पालटत आहे याचे अनुक्रम-पूर्वक ज्ञान असणे हा बहुश्रुतपणाचा पात्र आहे. तर अशा प्रकारचा बहुश्रुतपणा प्राप्त होण्याला कांही तरी साधन उपस्थित करून ठेविले पाहिजे. आपण कोणत्या खंडांत व कोणत्या ठिकाणी आहो, आपले पूर्वज कोण होते, व जुन्या काळामध्ये कोण कोण प्रख्यात पुरुष होऊन गेले, याची माहितगारी अगत्य असली पाहिजे. हल्लींपेक्षां पुरातन काळातील लोकांमध्ये बळ, पराक्रम, विद्या, निष्ठा, इत्यादि गुण विशेष होते, असे सर्व कबूल करितात परंतु त्या गोष्टी सप्रमाण जाणाऱ्याला साधन असल्या वाचून कांही उपयोग नाही. याकरितां लोकबुद्धीच्या शिक्षणासाठीं सहाय्यभूत हा ग्रंथ केला आहे.

पुरातन काळापासून या हिंदुस्थानांत ठिकाणोठिकाणी महा बुद्धिमान् शास्त्रग्रंथाचे कर्ते व कवी स्मृतिकारांपासून शंकराचार्यापर्यंत पुष्कळ होऊन गेले. परंतु ते कोणत्या काळांत जन्मले, कोणत्या ठिकाणी राहत होते, व त्यांच्या नांदणुकी कोठे व कशा झाल्या, त्यांनीं शास्त्र रचण्याच्या विद्या कोणापासून मिळविल्या, अणखी त्यांनीं लोकोपयोगी कार्ये कोण कोणतीं केलीं, या विषयी त्यांच्या इत्थंभूत गोष्टी ऐकाव्या असे जर हल्लीं आपणाला वाटले, तर त्या कळण्याजोगते साधन ईपन्मात्रही कोणाजवळ नाही. कारण की, त्यांचा वृत्तांत स्वतां त्यांनीं लिहून ठेविला नाही किंवा दुसऱ्यांनीं लिहावा तोही लिहिला नाही. हल्लींचे विद्वान् असी खातरी बाळगितात की, शास्त्रकर्ते अथवा काव्यकर्ते जे कोणी व्हावयाचे ते पूर्वी होऊन गेले, वर्तमान काळांत त्यांच्या योग्यतेचा कोणी होईल हा संभवही नाही.

पाणिनी ऋषीने व्याकरण रचिले, त्यावेळची गोष्ट भाष्यग्रंथांत असी सांगितली आहे की, त्या ऋषीला व्याकरणाची मूळसूत्रे चवदा

प्रस्तावना.

प्राप्त झालीं. तेवढ्या आधारावरून त्यानें शास्त्र रचण्याची कल्पना काढिली आणि ब्रह्मयज्ञाच्या वेळीं स्वस्य अंतःकरणानें आपल्या आसनावर पूर्वाभिमुख बसून सर्व शास्त्र संहितारूपानें एकदम पठून गेला. त्यांत वैदिक शब्द आणि स्मृतिपुराणादि यावत् गीर्वाण भाषा या दोहींचा ही समावेश होईल असे नियम बांधिले. त्यांत एकही शब्द निरर्थक किंवा चुकून पडला असें घडलें नाहीं. तसेच न्याय, मीमांसा, वेदांत, ज्योतिष, इत्यादि शास्त्रांचीं सूत्रे ज्यांनीं रचिलीं तेही पुरुष अगाध बुद्धीचे होते.

याप्रमाणें चरक सुश्रुतादि वैद्यक शास्त्राचे संहिताकार ज्यांनीं लोकांच्या आरोग्यासाठीं स्थावरजंगमात्मक अनेक पदार्थांचें वस्तुस्वाभाव्य बिनचूक वर्णिलें आणि निदान, चिकित्सा, शारीरक हीं मोठालीं प्रकरणे व्यवस्थापूर्वक सांगोपांग निरूपिलीं. तर अशा पुरुषांच्या जन्मवृत्तांत आमच्या मनाला बोधक आणि आल्हादकारक असीं बहुत कलमें सांपडण्याचा संभव आहे.

पुरातन काळचे ग्रंथ पाहून आत्मी केवळ तर्क मात्र करितों कीं, त्यांचे कर्ते महा ज्ञानी, तपःसंपन्न, बुद्धिवैभवी, असे समर्थपुरुष असावे आणि त्यांच्या नांदणुकींत त्यांजकडून लोकीपकाराच्या व चमत्काराच्या गोष्टी बहुत घडल्या असतील. परंतु सांप्रत त्या लोकांचीं नांवे मात्र ग्रंथांच्या आरंभां किंवा समाप्तीस सांपडतात, त्याखेरीज त्यांचे सविस्तर वृत्त कोठेंच उपलब्ध नाहीं. फार जुन्या काळचे वशिष्ठादि स्मृतिकार व व्यास वाल्मिकादि महा कवी यांच्या कांहीं गोष्टी इतिहासांत आणि पुराणांत क्वचित् अढळतात. परंतु त्यांनीं केलेले ग्रंथ जसे त्यांच्या अचाठ ज्ञानाविषयीं साक्ष देत आहेत, तसे त्यांच्या जन्मवृत्ताविषयीं ते कांहीं बोलत नाहींत.

खंडांतरीच्या लोकांनीं जुन्या काळांतील सर्व प्रकारच्या प्रसिद्ध पुरुषांचें, त्यांत विशेषेंकरून कवीचे चरित्रग्रंथ इतके रचिले आहेत कीं, नुस्ते त्यांच्या नामावळीचेच शतावधि कोश झाले आहेत.

शंकराचार्यापासून अर्वाचीन काळांत जे कित्येक ग्रंथकार व कवी होऊन गेले त्यांचें वृत्त जितकें आत्ताला सांपडेल तितकें एकत्र जमवून ल्याहावे असें आत्मी बहुत दिवसांपूर्वी मनांत उद्देशिलें होतें. शालेमध्ये विद्यार्थीमंडळांत वृद्धपरंपरागत श्रीहर्ष, भवभूति, कालिदास,

इत्यादि कवींच्या कांहीं कांहीं गोष्टी आहली ऐकू, त्यावेळेस त्या लिहून संग्रही ठेवाव्या असें मनांत येई परंतु कांहीं विद्याव्यासंगामुळे त्या लिहून ठेवणे घडले नाही.

कांहीं काळामागे पूर्वदिशेकडील विद्येच्या विषयांवर मोठे परिश्रम व शोध करून संस्कृत जाणणारे इंग्लिश विद्वान् सर उलियम ज्योन्स, प्रोफेसर विलसन, उलियम वार्ड, मिस्टर मुलर, डाक्टर टेलर, आदिकरून साहेबांचे ग्रंथांवलोकन करीत असता त्यांत त्यांनीं एतद्देशीय कवींच्या व ग्रंथकारांच्या कित्येक विशेष गोष्टी लिहिल्या आणि त्या कांहीं प्रकारें दंतकथेस मिळत असून ग्रंथकर्त्यांनीं त्यांची शकसंवत्सरांची मिळवणी केली, असें पहाण्यांत आले. त्या वेळेस अशा प्रकारचा ग्रंथ रचावा म्हणून मला इच्छा उत्पन्न झाली. मग त्याच्या कवींच्या व ग्रंथकारांच्या गोष्टी जशा मिळत गेल्या तसे त्यांचे वेचे घेतले. त्या सर्व गोष्टी एथें लिहिल्या नाहीत परंतु त्यांतून सत्य कोणते व मिथ्या कोणते आहे, यांचा विचार करून त्याचा सारसंग्रह केला आहे.

सन १८४७ या सालांत कावेडो वेंकट रामस्वामी यानें इंग्लिश भाषेंत कवीवर्णनपर एक पुस्तक लिहिलें, त्यांत कित्येक संस्कृत, तेलंगी, तामिळ, आणि प्राकृत, ह्या चाऱ्ही भाषांतल्या प्रख्यात कवींचे चरित्र लिहिलें आहे. त्यांतून जितक्या गणनीय गोष्टी आहताला सापडल्या म्हणजे त्यांचे शक, संवत्सर, नांदणुकी, त्यांनीं केलेले ग्रंथ, त्यांचे राजाश्रय व त्यांनीं केलेले लोकविख्यात चमत्कार हीं त्या ग्रंथांतून शब्दशः उतरून घेतलीं आहेत. तसेंच ह्या ग्रंथाच्या सामुग्रीसिद्धिविषयीं एशियाटिक रीसर्चीस म्हणजे एशिया खंडांतील शोध या नांवाची पूर्वी कलकत्यांत निघणारी पुस्तके यांतून ज्याज्या विशेष गोष्टी सप्रमाण दिसल्या त्यांचा यांत संग्रह केला आहे.

कांहीं प्राकृत कवींचे वर्णन करितांना कित्येकांच्या शकसंवत्सरांचा व कांहीं एकांच्या मूळ गोष्टींचा आहताला मुळीच शोध नव्हता, तो नवनीत ग्रंथावरून घेतला आहे. त्याविषयीं आहली स्वतंत्र शोध केला नाही. परंतु त्यांत त्यांच्या विशेष गोष्टी व त्यांनीं केलेले जगविख्यात चमत्कार जे त्यांत लिहिले नव्हते, ते आहली भक्तिविजय, भक्तलीलामृत व संतलीलामृत ह्या ग्रंथांतून घेऊन पूर्ण केले.

हा ग्रंथ एवढ्याच लिहिण्यानें पूर्ण झाला असें नाही. परंतु ग्रंथप्रमाण

प्रस्तावना.

जेवढें आत्मी योजिलें होतें तेवढ्याची भरती इतक्याच गोष्टींनीं झाली. अजूनही अर्वाचीन काळांतले कित्येक प्रख्यात विद्वानांच्या गोष्टी लिहायाच्या तशाच राहिल्या आहेत. याखेरीज प्राचीन काळांतले देखील कवी व ग्रंथकार यांच्या विशेष गोष्टी जैन लोकांच्या निबंधादि ग्रंथांत अठळप्यांत येतात. तरी ग्रंथांच्या पूर्णतेकडे कांहीं लक्ष न देतां जितक्या गोष्टींची मिळवामिळव करण्याविषयी व त्यांचे शकसंवत्सर ठगविण्याविषयी पुष्कळ काळवेळ मोडून जेवढा आत्मी संग्रह केला तितका प्रस्तुत आत्मी आमच्या वाचगारांस सादर केला आहे.

अणखी आत्मी वाचगारांस असी सूचना करितों कीं, ह्या ग्रंथांत त्यांस कोठे न्यूनाधिकभाव दिसला तर तो त्यांनीं आत्मीला कळवावा. तसेंच शोधक विद्वानांस यांतल विषयांची विशेष माहितगारी असली तर तीही त्यांनीं आत्मीस सांगावी. याविषयीं एक उदाहरण सांगतों. बाणकवि हा एक उत्कृष्ट कवि, ज्याविषयीं असी ह्मण आहे कीं, **वाणो-
च्छिष्टंजगत्सर्वं**. पण तो कोठे होता, त्याची नांदणूक कसी होती, व त्याला कसकसे प्रसंग घडले, याविषयींची माहितगारी कोणालाच नाहीं.

ह्या ग्रंथांत कवींचा व ग्रंथकारांचा कालानुक्रम प्रिन्सेपकृत कोष्टकाच्या आधारानें लाविला आहे.

हा ग्रंथ पहायला व ध्यानांत ठेवायला सुलभ पडावें ह्मणून याच्या शेवटीं ग्रंथकार व ग्रंथ यांच्या आकारादि वर्णक्रमानें दोन अनुक्रमणिका जोडल्या आहेत. त्यांवरून कोणताही ग्रंथकार व ग्रंथ किती ठिकाणीं आला आहे व तो कोणत्या पृष्ठावर सांपडेल हें लक्षांत येईल.

ह्या ग्रंथांतल गोष्टींची व्यवस्थापूर्वक रचना करण्यांत **गोविंद
अनंत शास्त्री लेले** व्यंबकर यांचे साह्य घेतलें आहे.

अनुक्रमणिका.

संस्कृत कवि.

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
शंकराचार्य	१	बोपदेव	७४
जयदेवस्वामी	३०	ईल्लय	७६
कालिदास	३२	उरगप्पादंडनाथ	७६
अमरसिंह	३४	साकल्यमाला	७७
वररुचि किंवा }	३५	माधव किंवा विद्यारण्य	७७
कान्यायन	३५	विद्यानाथ	८२
भर्तृहरि	३७	वेदांताचार्य	८४
गोरक्षनाथ	३९	वरदाचार्य	८८
मच्छेंद्रनाथ	४१	पेद्दीभट्ट	८९
शालिवाहन	४२	वराहमिहिर	९१
इलेश्वरोपाध्याय	४६	पोटय्या	९२
हलायुधभट्ट	५१	कदंब	९४
लक्ष्मीनारायणाप्पा	५१	वल्लभाचार्य	९४
भोजराज्ञा	५३	पुरुषोत्तम	१०१
भवभूति	५४	गणिकानंद	१०१
दंडी	५६	अक्षोभ्यदीक्षित	१०२
माघकवि	५७	क्षीरस्वामी	१०२
बाणकवि	६०	अन्नभट्ट	१०२
भास्कराचार्य	६१	शितिकंठ	१०३
कल्याणमल्ल	६३	गजपतिप्रतापरुद्र	१०४
शाङ्गधर	६४	लक्ष्मण कवि	१०४
हेमचंद्र	६४	अपय्यादीक्षित	१०५
रामानुजाचार्य	६६	जगन्नाथरायपंडित	१०८
श्रीहर्ष	६९	भट्टोजिदीक्षित	११३
सोमदेव	७०	लोलिबराज	११६
सोमनाथभट्ट	७१	वेंकटाच्वरी	११८
विष्णुशर्मापंडित	७३	अय्यादीक्षित	११९

अनुक्रमणिका.

अंबकरराजवैद्य	११९	मैरेश्वरभट्ट	१२२
केळदीबसवप्पानाईक	१२०	नागोजीभट्ट	१२२
ताताचार्य	१२०	महेश्वरभट्ट	१२५
बहारीलाल	१२१	राजाराम मोहनराय	१२७

प्राकृत कवि.

चांगदेव	१३६	तुळसीदास	१७९
मुकुंदराज	१४०	नाभाजी	१८२
कबीर	१४१	चोखामेळा	१८३
रोहिदास	१४५	महिपतराव	१८३
निवृत्तिनाथ	१४६	श्रीधरस्वामी	१८४
ज्ञानदेव	१४७	नरसीमेहता	१८४
सोपानदेव	१५०	केशवस्वामी	१८५
मुक्ताबाई	१५०	बोधलेबावा	१८६
हेमाडपंत	१५१	अमृतराय	१८७
नामदेव	१५१	मध्वमुनीश्वर	१८८
जनाबाई	१५३	प्रेमाबाई	१९०
गोराकुंभार	१५४	निंबराज	१९०
उद्धवचिद्धन	१५५	कान्होपाठक	१९१
नानकशाह	१५५	मुद्गलभट्ट	१९२
मिराबाई	१५७	सुभानराव	१९३
सूरदास	१५८	मोरोपंतपंडित	१९३
दामाजीपंत	१५९	साळ्यारसाळ	१९६
गिरधरलाल	१६१	रामजोशी	१९६
एकनाथस्वामी	१६१	रघुनाथपंडित	१९७
तुकाराम	१६६	शाहामुनी	१९८
रामदासस्वामी	१७२	महिपति	१९८
वामनपंडित	१७६	भैरवनाथ	१९९
मुक्तेश्वर	१७८	बाळगंगाधरशास्त्री }	१९९
देवीदास	१७८	जांभेकर	

तामिळ कवि.

सेतेकर	२०१	तेरूवेळुवर	२०६
आव्हेयरप्रभृतिसमज्ञानी	२०२	आधिकनान	२०७

अनुक्रमणिका.

कपिलर	२०७	अप्पर	२०८
अपग्गा	२०८	माणिक्यव्यासर	२०९
मुरग्गा	२०८	सुंदरर	२०९
वालीज	२०८	अगस्त्य	२०९
गणासंबंधर	२०८		

तेलंगी कवि.

अथर्वणाचार्य	२१०	भैरवकवि	२२८
बालसरस्वति	२१०	लक्ष्मणकवि	२२९
नन्नयभट्ट	२१०	दुसरा लक्ष्मणकवि	२२९
आंध्रकालिदास	२११	बंधनकावे	२२९
तिक्कनसोमयाजी	२११	चिन्नवीरन्ना आणि }	२३०
पोतराजू	२१२	पेद्दवीरन्ना	
मल्लन	२१३	लोकभनय्या	२३१
स्त्रीनाथ	२१३	गोविंदकवि	२३२
रायनीभास्कर	२१५	वडवानलभट्ट	२३२
आयलभास्कर	२१५	मधुरंग चोक्कनाथ	२३३
आलसानी पेद्दना	२१५	अन्नाय्याच्यारी	२३३
कृष्णरायल्लु	२१८	मंचनामान्या	२३४
मोहनांगी	२१९	अबन्नकवि	२३४
मूकूतिमृणा	२१९	आप्पाकवि	२३४
तेनाल रामलिंग	२२०	तिमय्यासाति	२३४
वेंकटपतिराजा	२२३	बसवकवि	२३५
पिंगळसूरणा	२२३	भीमकवि	२३५
भट्टमूर्ति	२२४	गंगाधरकवि	२३७
रामभद्र कवि	२२५	घंटय्यकवि	२३७
मौल्टी	२२५	जगन्नाथ	२३७
माधवराय	२२६	लिंगकवि	२३८
मलय्या	२२६	लिंगराजा	२३८
चक्राप्पा	२२६	कावेल्लिविंकट }	२३९
लिंगय्या	२२८	बोरय्या	
बप्पनकवि	२२८	कृष्णमूर्ति	२४४

कविचरित्र

लक्षणजे

हिंदुस्थानांतील प्राचीन व अर्वाचीन कवि आणि ग्रंथकार
यांचा इतिहास.

संस्कृत कवि.

शंकराचार्य.

श्रीमच्छंकराचार्य हे वैदिकधर्माचे गुरू व्यासमुनीच्या पाठीमागून सुमारे अडीचहजार वर्षांनंतर जन्मले. कलियुगामध्ये लोक अगदी मंदबुद्धि होऊन वैदिकधर्माचा मार्ग बरोबर समजणार नाहीत असे जाणून व्यासमुनींनी द्वापारयुगाच्या अंती वैदिक धर्माच्या संरक्षणार्थ जेवढे सुगम उपाय कर्तव्य होते तेवढे केले. सर्वांच्या शेवटी ब्रह्मसूत्र ज्याला व्यासब्रह्मसूत्र असे म्हणतात तीं विदांत शास्त्राचीं चार अध्याय सूत्रे रचिलीं. त्यांत उपनिषदांचे गूढ अर्थ निभ्रांत कळण्यासाठीं संपूर्ण उपनिषदांची एकवाक्यता करून मुख्यार्थ स्पष्ट सांगितले आहेत. या खेरीज पुष्कळ धर्मसंहिता व सूत्रे त्यांनीं रचिलीं, तथापि कलियुगाची प्रवृत्ति होऊन सुमारे अडीचहजार देखील वर्षे लोटलीं नाहीत तोंच वैदिक धर्मामध्ये मोठा गोंधळ झाला. लोक वेगवे-

* ग्रंथमहोदधि ह्या नांवाचा आत्ती दुसरा एक ग्रंथ केला आहे, त्यांत वेद, पुराणे, कोश, नाटके व सर्व शास्त्रे यांची मूळ उत्पत्ति व प्रत्येक शास्त्रांत मोठ मोठे प्रख्यात ग्रंथ कोणते आहेत त्यांचे संक्षिप्त वर्णन केले आहे. तेथे व्यास व त्यांचे ग्रंथांचे सविस्तर वर्णन पाहावे.

गळे पंथ कल्पून आगम मार्गाप्रमाणें वागूं लागले.

शंकराचार्यांच्या इतिवृत्ताविषयीं शंकरकथा, शंकरचरित्र, आणि केरल उत्पत्ति हे ग्रंथ दक्षिण हिंदुस्थानांत प्रख्यात आहेत परंतु ते आमच्या आढळण्यांत आले नाहीत.

आनंदगिरी जो शंकराचार्यांचा साक्षात् शिष्य त्यानें शंकरविजय नामक एक मोठा ग्रंथ रचिला आहे, त्यांत शंकराचार्यांच्या जन्मप्रभृति सर्व प्रसिद्ध गोष्टी वर्णिल्या आहेत. त्यांत शंकराचार्यकृत दिग्विजय, व्यास मुनीची भेट व त्यानीं दिल्लेला आयुष्यविस्तार, ब्रह्मदेवाचें दर्शन, भट्टाचें दर्शन, मंडणमिश्राची गांठ व त्याच्या स्त्रियेसीं संभाषण, परकायाप्रवेशविद्येचें ज्ञान, शिष्यांचें येणें, नृसिंहाचा साक्षात्कार, सरस्वतीविजय, कांचीनगर निर्माण, शृंगेरीची स्थापना, कामाक्षिविस्तार, अद्वैत विद्येचें प्रकाशन, इत्यादिविषय अनुक्रमानें सांगितले आहेत.

कलियुगामध्ये वैदिक धर्माच्या स्थापनार्थ शिवाचा अंश असा एक अवतार होईल ह्मणून भविष्योत्तर पुराणांत त्याची कथा आहे. आह्माला शिवरहस्यांतील एका अध्यायांत शंकराचार्यांविषयीं भविष्यवचनें मिळालीं तीं आह्मी अर्थसहित लिहितों. त्यांत ईश्वर पार्वतीचा संवाद आहे. तो येणेप्रमाणें:-

ईश्वर उवाच ॥ शृणु देवि भविष्याणां भक्तानां चरितं कलौ ॥

वदामि संग्रहेणैव श्रवणाद्भक्तिवर्द्धनं ॥

गोपनीयं प्रयत्नेन नाख्येयं यस्य कस्यचित् ॥

पापघ्नं पुण्यमायुष्यं श्रोतॄणां मंगलावहं ॥

पापकर्मैकानिरतान् विरतान् सर्वकर्मसु ॥

वर्णाश्रमपरिभ्रष्टान् धर्मप्रवणान् जनान् ॥

कल्याब्धौ मज्जमानान् स्तान् दृष्टान् क्रोशतो विके ॥

* हा ग्रंथ आचार्यांनाच केला आहे असें कित्थेक ह्मणतात. त्यांत केरलदेश ह्मणजे मलबार या देशाची राज्यक्रांति आणि देशस्थिति यांविषयीं वर्णन आहे.

मदंशजातदेवेशिकलावपितपोधनं ॥
केरलेषुनदाविप्रंजनयामिमहेश्वरि ॥
तस्यैवचरितंतेद्यवक्ष्यामिशृणुशैलजे ॥
कल्यादिमेमहादेविसहस्रद्वितयात्परं ॥
सारस्वतास्तथगौडाःमिश्राःकर्णाजिनाद्विजाः ॥
आसन्मीनाशनादेविआर्यावर्तानुवासिनः ॥
औत्तराविंध्यनिलयाःभविष्यन्तिमहीतले ॥
शब्दार्थज्ञानकुशलास्तर्ककर्कशबुद्धयः ॥
जैनावौद्धाबुद्धियुक्तामीमांसानिरताःकलौ ॥
वेदबोधादिवाक्यानामन्यथैवप्ररोचकाः ॥
प्रत्यक्षवादकुशलाःशल्यभूताःकलौशिवे ॥
मिश्राःशास्त्रमहाशस्त्रैःअद्वैतोच्छेदिनोविके ॥
कर्मैवपरमंश्रेयो नैवेशःफलदायकः ॥
इतिमुक्तिपरामृष्टवाक्यैरुद्धोधयन्तिच ॥
तेनघोराकुलाचाराःकर्मसाराभवंस्तथा ॥
तेषामुच्चाटनाथायसृजामीशेमदंशतः ॥
केरलेशशल्यग्रामेविप्रपत्न्यांमदंशजः ॥
भविष्यन्तिमहादेविशंकरारख्योद्विजोत्तमः ॥
उपनीतस्तदानात्रावेदान्सांगान्ग्रहीष्यति ॥
अब्दावधिततःशद्धेविहृत्यसुसुतर्कजां ॥
मतिमीमांसमानोसौकत्वाशास्त्रेषुनिश्चयं ॥
वादिमत्तद्विपवरानूशंकरोत्तमकेसरी ॥
भिनत्येवमहाबुध्यासिद्धविद्यानपिद्रुतं ॥
नैजान्विजिग्येतरसातथान्यान्कुमतानुगान् ॥

तत्रामातरमामंत्र्यपरिव्राट्सभविष्यति ॥
 परिव्राजकवेपेणमिश्रानाश्रमदूषकान् ॥
 दंडहस्तंतथाकुंडीकापायवसनोमलः ॥
 भस्मदिव्यत्रिपुंड्रांकोरुद्राक्षाभरणोज्वलः ॥
 स्वशिष्यैस्त्वादृशैर्घुष्यन्भाष्यवाक्यानि सौंबिके ॥
 महत्तविद्ययाभिक्षुर्विराजतिशशांकवत् ॥
 सोद्वैतोच्छेदकान्पापान्उच्छिद्याक्षिप्यतर्कतः ॥
 स्वमतानुगतां देविकराल्येवनिर्गलं ॥

अर्थ—“शिव ह्मणतात, देवी श्रवणकर. कलियुगांत भविष्यमाण जे माझे भक्त त्यांचें चरित्र तुला सांगतो, तें श्रवणें करून न भक्तीला वाढविणारें, पाप दूर करणारें, आयुष्याला देणारें, आणि ऐकणाऱ्यांस मंगलप्रद असें आहे. हें भक्त्यास सांगण्यासारखें नाहीं. तें प्रयत्नेकरून गोपन करून ठेव.

हे देवी जेव्हां कलियुगांमध्ये लोक पापकर्मांत तत्पर होऊन वेदोक्तधर्माचा अन्वेषण करतील आणि वेदोक्तधर्मापासून भ्रष्ट होऊन अधर्मप्रवण होतील तेव्हां मी कलिसमुद्रांत बुडणाऱ्या दुःखित लोकांत पाहून केरल देशामध्ये एक तपोधन उत्पन्न करीन, तो माझा अंश असा जाण. त्याचें चरित्र आज मी तुला सांगतो. कल्पादिम ह्मणजे कलियुग प्रवृत्ति होऊन दोन हजार वर्षांच्या पलीकडे असें घडेल कीं, गौड, सारस्वत, मिश्र, कर्णाजिन हे विंध्य पर्वताच्या उत्तरेस राहाणारे, तसे आर्यावर्तांत वासकरणारे सर्व ब्राह्मण हे मत्स्याहार करूं लागतील, आणि त्यावेळेस ते शब्दार्थ ज्ञानाच्या पोकळ वादांत फार कुशल होतील, आणि वाईट तर्काच्या योगेकरून त्यांच्या बुद्धी फार कठोर होतील.

याप्रमाणें महा बुद्धिमान जैन, तसे बौद्ध पोकळ विचारामध्ये निमग्न होऊन वेदांतील खऱ्या बोधार्था वचनें आहेत तीं लोकांला अन्यथा प्रकारानें रुचवितील, आणि ते प्रत्यक्ष वादाच्या

वितंडांत कुशळ होऊन लोकांस कंटकाप्रमाणें उपद्रव देतील. या प्रमाणें मिश्र लोक आपल्या शास्त्ररूप महाशास्त्रांनीं अद्वैत मताचा उच्छेद करून कर्मच परम कल्याणप्रद आहे, त्या खेरीज फलदाता ईश्वर ह्मणून कोणीच नाही या मताचें ते प्रतिपादन करतील आणि ते ऐहिक विषयपर वाक्यें करून लोकांला बोध करतील. त्यानंतर हे देवी, लोकामध्ये वेगळाले व भयंकर असे कुळाचार चालू होतील. तेव्हां तसल्या लोकांचे उच्चाटन करण्यासाठीं केरल देशांत शशलिग्रामामध्ये ब्राह्मण पत्नीचाठायीं एक अवतार होईल. तो शंकर नांवानें प्रख्यात आणि ब्राह्मणामध्ये उत्तम असा होईल आणि त्याचें उपनयन ह्मणजे मौंजीतंधन तें त्याच्या आईकडून होईल आणि तो एका वर्षामध्ये संपूर्ण वेदांचें अध्ययन करील आणि सर्वशास्त्रांत प्रारंगत होईल. आणि उत्तम तर्काच्या योगाने योग्य बुद्धि कोणती आहे तीच प्राप्त व्हावी ह्मणून शास्त्रावर आपला भरवसा ठेवील. अणखी शंकराचार्य हा उत्तम सिंह आपल्या महाबुद्धीच्या योगेंकरून वादीरूप मत्त हस्तीचें विदारण करील, आणि अनेक प्रकारच्या चेटकी विद्येंत सिद्ध झालेल्या लोकांचा तो जय करील. अणखी दुसरे कित्येक जे कुत्सित मताला अनुसरतील त्यांला तो मोठ्या वेगेकरून जिंकील.

नंतर तो आपल्या आईला विचारून सन्यासाश्रम धारण करील आणि आश्रम धर्माला दोष लावणारे जे मिश्र लोक त्यांचा पराभव करील; आणि तो सन्यास वेषाला योग्य जें काषाय वस्त्र, दंडपात्र, भस्माचा उत्तम त्रिपुंड्र यांचें धारण करील. तो स्वतां पवित्र असून रुद्राक्षांच्या अलंकारांनीं फार दैदीप्यमान दिसेल आणि शिवपूजा करणें त्याला फार प्रिय होईल आणि शिवाची भक्ति करणारे जे आपले शिष्य त्यांला तो आपल्या भाष्यांचें व्याख्यान देईल.

या प्रमाणें हे अंबिके, ह्मणजे लोकमाते पार्वती, तो सन्यासी म्या दिल्लेल्या विद्येच्या योगेंकरून लोकांमध्ये पूर्णचंद्रासारखा शोभेल. तो अद्वैत मताचा उच्छेद करणारे जे पापबुद्धि

त्यांला उपटून टाकील, आणि कित्येकांला उत्तम बुद्धि देऊन आपल्या मतांत आणील. आणि शास्त्रविद्येंत निष्णात जे मिश्र लोक त्यांलाही बोध व्हावा ह्मणून व्याससूत्रांवर भाष्य रचील, आणि जे व्यास सूत्राचा अर्थ द्वैतमतानें लावितात अशा मिश्र लोकांला चांगली प्रमाणें दाखवून त्यांचे खंडन करील, आणि व्यास वाक्येंकरून वाड्यांचा जय करून तो शंकरनामा सन्यासी आनंदित मनाचा विश्वेश्वराचें स्तवन करीत काशीमध्ये वास करील.”

शंकराचार्यांला येऊन किती वर्षे झालीं याविषयीं लोकांत काय ह्मणतात ह्मणून आह्मी पुष्कळ शोधक विद्वान्, पुराणीक, शास्त्री यांला विचारून पाहिलें पण ती खरी माहिती कोणीच सांगितली नाही. परंतु त्याविषयीं निरनिराळीं नवे सांपडतात तीं आह्मी एथें लिहितों.

आचार्यांला येऊन बावीसशें वर्षे झालीं असें कित्येक ह्मणतात. कोणी ह्मणतात दोन हजार झालीं. पण त्याविषयीं लिहिण्यासारखें तथ्य प्रमाण ग्रंथलेख्य वगैरे नाहींत. आमचे प्रख्यात शोधकाग्रणी डाक्टर भाऊदाजी याणीं त्यांच्या काळावेळेविषयीं बरोबर शोध लावावा ह्मणून पुष्कळ खटपट करून ठरविले कीं, त्यानां येऊन सुमारे १००० वर्षे झालीं. त्याविषयीं एक पुरातन श्लोकही त्यांस मिळाला तो येणेंप्रमाणें.

॥ शिवधीलःकलिमलानूदलयंश्वरितामृतैः ॥

॥ जगामशंकराचार्यश्चंद्रचूडपदंशिवं ॥ १ ॥

हा श्लोक शंकराचार्य समाधिस्थ केव्हां झाले याविषयीं श्लोकार्थांत आचार्यांचें वर्णन करून अक्षर गणित बांधिलें आहे. शिवधील ह्मणजे कल्याणबुद्धीचा धारण करणारा आपल्या चरितांमृतें करून कलिमलांचें नाशन करीत असतां शंकराचार्य चंद्रचूडाचें जें परम कल्याण पद त्याजप्रत पावले. यांत शिव ह्मणजे ५, व ह्र० ४, धी ह्र० ९, आणि ल ह्र० ३ ह्मणजे ३९४५ इतकीं वर्षे कलियुगाचीं गेलीं होतीं.

व हा दुसरा श्लोक ही त्यांच्या मताला मिळतो.
 दोषोगुणेवारखलुगर्भभाजोभावीप्रसूदौहृदतोत्रगम्यः ॥
 ज्ञातःशिवांशस्यतुवीतरागमौलेर्गुणोमातुरदौहृदेन ॥
 प्रासूनतिप्यशरदामतियातवत्यांएकादशाधिकशतोनच
 तुःसहस्र्यां ॥ संवत्सरेविभवनाम्निशुभेमुहूर्तेराधेसिते
 शिवगुरगृहिणीदशम्यां ॥

कुडाळीं ब्राह्मण जे शंकर मतानुसारी व तद्धर्म शिक्षक त्यांच्या ह्मणण्यांत आचार्याला येऊन दोन हजार वर्षे झालीं, कर्नल कालिन मेकेन्झी याच्या अमूल्य ग्रंथसंग्रहामध्ये कांग देशाचे राजांचे जे हस्तलिखित इतिहास सांपडले आहेत, त्यांमध्ये दक्षिणेतील स्कंदपूर एथील राजा त्रिविक्रमदेव चक्रवर्ती याचे वेळेस आचार्य होते असे लेख आढळतात. दुसरे असे ह्मणतात कीं, आचार्यांनीं शृंगेरी ह्मणून पश्चिम घाटाच्या कांठीं वसलेले एक संस्थान हैसूरच्या राज्याखालीं आहे तेथें एक विद्यालय स्थापिलें, तें अद्यापि चालत असून त्याचा हिंदुस्थानांतील सर्व स्मार्त ब्राह्मणांवर धर्मसंबंधी मुख्य अधिकार आहे. त्या लेखावरून तर आचार्याला येऊन १६०० वर्षे झालीं हें निभ्रांत आहे. दुसरे इतिहास ग्रंथांत ते फार अलीकडले असावे असें आढळते, व कित्येकांचें तर असें मत आहे कीं, त्यांच्या जन्मास केवळ एक हजार वर्षांपेक्षां अधिक काळ झाला नाहीं. दुसरे कित्येक असें ह्मणतात कीं, शंकराचार्यांचा गुरु गोविंदयति हा विक्रमाचा बाप होता ही गोष्ट खचीत आहे. यावरून आचार्य विक्रमाच्या वेळेस होते याविषयी संशय धरणें नको. अणखी ते इतकें ठरवून देतात कीं, ते केरल देशांत पूर्णानदीच्या कांठीं पौरीघरल ब्राह्मणांच्या वंशांत विक्रम शकाचे पंच्याणवव्या वर्षीं विलंबी संवत्सरांत जन्मले.

असो. आचार्य कोणत्या शक संवत्सरांत आले याचें स्वतंत्र विचार करण्याचें कांहीं विशेष अगत्य नाहीं. इतिहासादि

ग्रंथांमध्ये जीं त्यांच्या येण्याविषयीं भविष्यवचनें आहेत त्यांचा आह्मी सूक्ष्म दृष्टीनें शोध करून त्यांची मूळपीठिका संगतवार सांगतो, तेणेंकरून ठोकताळा ध्यानांत येईल.

द्वापार युगाच्या अंती व्यासमुनीनीं आपलीं कर्तव्यें संपवून लोकांत अदृश्य होऊं लागले. त्यानंतर कित्येका काळांनीं श्रौतकर्म आचरणान्या वैदिकधर्मीं ब्राह्मणांत तांत्रिकपंथ भारी बळावला. त्यांनीं आपल्या दुराचारांकडून वैदिकधर्माची मूळस्थिति अगदी टाकली ह्मणून त्यां लोकांस अग्निपुराणांत असुर असें ह्मटलें आहे. त्यांचा क्षय करण्यासाठीं ह्मणजे त्यांना वैदिक धर्मापासून भ्रष्ट करावें ह्मणून बौद्धरूपी अवतार झाला. कारण कीं, ते लोक श्रौतक्रिया लोकांच्या साक्षात् यथायोग्य आचरून एकांती तांत्रिक उपासना करीत असत. जसा रावण हा उत्पत्तीनें ब्राह्मण होत्सातां श्रौत आणि तांत्रिक ह्या दोन्ही क्रिया आचरून लोकांमध्ये बलिष्ठ आणि दुर्जय झाला, तद्वत् ब्राह्मणांची बहुत कुळें वाढत चाललीं. त्या कलियुगाच्या आदिकाळामध्ये बौद्धावतार झाला. त्या बलिष्ठ लोकांना वेदापासून भ्रष्ट करावें ह्मणून भगवंतानें निजनिर्मित बौद्धतंत्रें साधारण लोकांला उपदेशिलीं. त्या लोकांला पुराणांत सौगत असें ह्मटलें आहे. त्या सौगतांना तीं बौद्धतंत्रें नीतीचीं, सुबोध, आणि परमार्थांला सोपीं असीं वाटून हजारो लोकांनीं तो धर्म अंगीकारिला. मागून त्याच मताचे अनुसारी वेगवेगळाल्या संप्रदायाचे आर्हत, जैन, शाक्य, चार्वाक या खेरीज कापालिक, क्षपणक इत्यादिकांचे पंथ बहुत वाढले. त्या योगानें ब्राह्मणांच्या वेदोक्त क्रिया सहजच बुडत चालल्या. बौद्धमत स्थापित करावें असा भगवंताचा अभिप्राय नव्हता ह्मणून त्या सर्वांचे पंथ मोडून वैदिक धर्माची स्थापना व्हावी ह्मणून कार्तिक स्वामीला अवतार घेऊन कर्मकांडाचा उद्धार कर ह्मणून शिवानें आज्ञा दिली. त्यापूर्वीं संकर्षण आणि पतंजली हे दोघे अवतार शिवाच्या आज्ञेवरून पूर्वींच झाले होते. त्यांनीं उपासनाकांड आणि योगकांड यांची स्थापना केली. नंतर कार्तिकस्वामीचा अवतार कुमारिलभट्ट हा जन्मला आणि

त्यानें जैमिनी सूत्रावर भाष्यकरून कर्मकांडाचा उद्धार केला. त्या काळांत सुधन्वा नामकराजा आणि मंडनमिश्र हे कुमारिल भट्टाच्या सहायार्थ शिवाच्या आज्ञेवरून पृथ्वीवर झाले होते. याविषयी वचन.

॥ ब्रह्मापितेसहायार्थमंडनोनामभूसुरः ॥

॥ भविष्यतिमहेंद्रोपिसुधन्वानामभूपतिः ॥

तेव्हां लोकांमध्ये सौगतधर्म फार पसरला असून विशेषकरून त्याच धर्माची मान्यता होती. जरी सुधन्वा राजाला सौगतांचा धर्म वेदबाह्य असा ठाऊक होता तरी तो बाह्यात्कारित्या लोकांप्रमाणें वागत असून कुमारिलभट्ट येण्याची वाट पाहात होता आणि त्यानें मुख्यमुख्य सौगत आचार्य आपल्याजवळ बाळगून ठेवले होते. याविषयी माधव ग्रंथांतील वचन असें आहे कीं,

॥ सर्वज्ञोप्यज्ञतांशास्त्रेकृत्रिमःश्रद्धयान्वितः ॥

॥ प्रतीक्षमाणःक्रौचारिर्मेलयामाससौगतान् ॥

पुढें कांहींवेळानें कुमारिलभट्ट हा दिग्विजय करीतकरीत सुधन्वाच्या सभेंत गेला, तेथें पुष्कळ दिवसपर्यंत त्याचा सौगत लोकांशीं वादविवाद होऊन शेवटीं परस्परांनीं आपल्या धर्माच्या बळानें राजाच्या साक्षात् मोठाल्या अद्भुत प्रचीति बरोबरीनें दाखविल्या. सरशेवटीं कुमारिलभट्टाचें मत परम तथ्य आहे अशी आकाशवाणी झाली. परंतु बहुत दुराग्रही सौगत वेदनिंदा करण्याचें सोडीनात; त्यावेळेस सुधन्वा राजानें त्यांस भय दाखवून मनाकेलें. याप्रमाणें कुमारिलभट्टाचें कर्तव्य एथपर्यंत संपलें. यापुढें शंकराचार्याचा अवतार होणार त्याची गोष्ट माधव ग्रंथांत सांगितली. ती असीः—

॥ कुमारिलमृगेंद्रेणहतेषुजिनहस्तिषु ॥

॥ निष्प्रत्यूहमवर्द्धंतश्रुतिशाखाःसमंततः ॥

॥ प्रागित्थंज्वलनभुवाप्रवर्तितेस्मिन् ॥

॥ कर्माध्वन्यखिलविदाकुमारिलेन ॥

॥ उद्धर्तुंभुवनमिदंभवाब्धिमग्नं ॥

॥ कारुण्यांबुनिधिरियेपचंद्रचूडः ॥

अर्थ—कुमारिल नामक सिंहानें जैन हस्तीचें हनन केलें असतां वेदमार्गाचा निर्विघ्न प्रचार चालला. याप्रमाणें सर्वज्ञ कुमारिलभट्टानें कृत्य केल्यानंतर संपूर्ण भुवनाचा उद्धार करावा ह्मणून शिवानें शंकराचार्यरूपें अवतार घ्यावा अशी इच्छा धारिली.

नंतर थोडक्याच वेळांत केरलदेशामध्ये वृषपर्वताजवळ पूर्णानदीच्या कांठी स्वयंभू शिवलिंगरूपें शिव प्रगट झाले, त्यावेळेस राजशेखर हा त्या देशाचा राजा होता, त्याला दृष्टांत झाल्यावरून त्यानें त्याठिकाणीं देऊळ बांधिलें. ह्याच नदीच्या कांठी कालटिका या नांवाचा एक फार चांगला इनामी गांव होता, त्यांत विद्याधिराज नामक कोणी एक महान् विद्वान् राहत असे. त्याला पूर्व पुण्येंकरून एक पुत्र झाला, त्याचें नांव त्यानें शिवगुरू असें ठविलें तो शिवाप्रमाणें ज्ञानवान् आणि बृहस्पती प्रमाणें वक्ता असा महासमर्थ होता. विद्याधिराजानें बाळपणांतच त्याची परीक्षा घेतली तेव्हां तो कोणत्याही शास्त्रांत व विषयांत बोलायला कुंठित झाला नाहीं. त्याच्या मनांत लग्न करावें नव्हतें परंतु विद्याधिराजाच्या अतिआग्रहास्तव त्यानें पत्करिलें आणि पुढें मघपंडित यानें आपली कन्या जी सती ती शिवगुरूला दिली. हीं दोघे आपल्या ह्यातारपणापर्यंत महातपस्वी असून त्यांना तोंपर्यंत संतती झाली नव्हती. कांहीं दिवसपर्यंत उभयतांनीं पुत्रप्राप्तीसाठीं नित्यनेमानें पूर्णानदीचें स्नान करून त्याच स्वयंभू देवाचें पूजाव्रत चालविलें. तेथें उभयतांना दृष्टांत होऊन नंतर पुत्र झाला, ते शंकराचार्य.

आचार्यांचे जन्मकाळीचीं सुचिन्हें ह्मणजे पुष्पवृष्टि झाली, दिशा प्रसन्न झाल्या, आकाश निरभ्र झालें, आणि व्यासादिऋषींच्या तद्दृष्टांत आनंद झाला. ते अल्पवयस्क असतां त्यांनीं

विद्येचें ग्रहण केले. ते असे की, पहिल्या वर्षीत अक्षर ओळख आणि स्वभाषेचें पूर्णज्ञान इतकें झालें. चार वर्षीपर्यंत काव्य, नाटक यांपासून आरंभ करून सकळ शास्त्रे, इतिहास, पुराणे या सुद्धां पढणे संपले. पांचव्या वर्षी शिवगुरूच्या मनांत त्यांचें उपनयन कर्तव्य होतें पण तो पूर्वीच मरण पावला. त्याच्या मार्गे त्यांची आई जी श्रीमहादेवी तिनेच आचार्यांचें उपनयन केले. पांचव्या वर्षी संपूर्ण चारवेद यांचें त्यांना अध्ययन केले. याविषयी आनंदगिरीने आपल्या ग्रंथांत असें ह्मटलें आहे की,

वेदेब्रह्मसमस्तदंगनिचयेगर्गोपिमस्तत्कथातात्पर्या
र्थविवेचनेगुरुसमस्तकर्मसंसर्गणे ॥ आसीजैमि
निरेवतद्वनजप्रोद्धोयकंदेसमोव्यासेनैवमदीयसद्गुरु
रसौश्रीशंकराख्यःक्षितौ ॥ स्वर्गयथाकल्पतरुस्तथा
भूमौहिशंकरः ॥ सुराणांभूसुराणांचवांच्छितार्थप्रदो
भवत् ॥

अर्थ—माझा गुरु हा वेद जाणण्याविषयी ब्रह्मदेवासारखा, वेदांगाचा अर्थ जाणण्याविषयी गर्गऋषीसारखा, आणि त्यांचें कथातात्पर्य सांगण्याविषयी ब्रह्मस्पतीसारखा, वैदिक कर्ममार्ग जाणण्याविषयी जैमिनी सारखा, आणि इतिहास व्याख्यान करण्याविषयी व्यासासारखा स्वर्गामध्ये जसा कल्पतरु तसा भूलोकी हा शंकर देवांना आणि ब्राह्मणांना वांच्छित देणारा कल्पवृक्षासारखा जन्मला.

आचार्य हे शरीरानें भव्य, तेजःपुंज, आणि फार रूपवान होते. त्यांच्या शरीरावर महापुरुषाची सामुद्रिक चिन्हे लोकांना बाळपणांतच पुष्कळ दृष्टीस पडली. त्यांचें मुख पूर्णचंद्रासारखें होतें. कपाळावर अर्धचंद्राची आकृति, वक्षस्थळ ते विशाल ह्मणजे रुंद आणि आजानुबाहू, पावले लहान, नखें आरक्तवर्ण-हस्त व पाद यांच्या मध्यभागी शंखचक्रादि चिन्हे, मस्तकावर वा-

मभागीं त्रिशूल आणि दक्षिणभागीं अर्धचंद्र इत्यादि चिन्हेंकरून शिवमूर्तिसारिखे शोभत असत.

एकदां आचार्य आपल्या बटुत्वामध्ये एका ब्राह्मणाच्या घरीं भिक्षेस गेले तो भिक्षेपुर्तेही अन्न नव्हते ह्मणून त्याच्या बायकोने कष्टी होऊन एक आवळा त्यांच्या भिक्षेला घातला. त्याच दिवसीं रात्रीं आचार्यांनीं लक्ष्मीची स्तुति करून सोन्याच्या आवळ्याची वृष्टि पाडली.

आचार्यांची कीर्ति ऐकून केरल देशाचा राजा जो राजशेखर त्यानें सत्कारपूर्वक त्यांस आणण्याकरितां आपला मंत्री पाठविला आणि त्याच्या समागमें दाहा हजार मोहरा व एक हत्ती भेटीकरितां दिल्ली होती. तो आला त्यासमयीं आचार्यांच्या जवळ महापंडित आणि विद्यार्थी ह्यांचा मोठा समुदाय बसला होता. तेथें प्रधानानें राजाचा निरोप मोठ्या चतुर्यानें कळविला कीं, हा उत्तम हत्ती राजानें तुझाला अर्पण केला आहे, हा मद्दाने परिपूर्ण आहे तरी याच्या अंगी दोषाचा लेश नाही. याचा स्वीकार करा आणि राजाचें घर आपल्या चरणधूलीने पवित्र करा. तेव्हां आचार्यांनी प्रत्युत्तर केलें कीं, आमच्या ब्रह्मचारी धर्माला हें रूक्ष भिक्षान्नच बरें आहे. आम्ही मृगचर्म पांघरतो, हेंच कर्म आम्हाला सुख देणारें आहे. आम्हाला या द्रव्याची आणि हत्तीची गरज नाही.

मग आचार्यांनी राजाला आशिर्वाद सांगून प्रधानाला परत पाठविलें, नंतर राजा समक्ष त्यांच्या भेटीला आला. तेव्हां त्यानें स्वतां रचिलेलीं तीन नाटके वाचिलीं. आचार्यांनी त्याची फार नम्रता पाहून त्याला पुत्र होण्याचा आशिर्वाद दिलहा आणि त्यानें भेटीकरितां ज्या दाहा हजार मोहरा आणि त्याहोत्या त्या राजाकडून ब्राह्मणांला वाटवल्या.

आचार्यांप्रमाणें विद्याभ्यास, सदाचार, स्वधर्म यांच्या आचरणांत जन्मपर्यंत बिनचूक वागणारा असा कोणीच आढळणार नाही. पांचव्या वर्षी मुंज झाल्यावर सातव्या वर्षीपर्यंत गुरुकुलामध्ये वास करून वेद, शास्त्र, पुराण, इतिहास इत्यादि चतुर्दश

विद्या आणि चतुःषष्टी कला यांचा पूर्ण अभ्यास करून आठव्या वर्षी समावर्तन झणजे सोडमुंज केली आणि आपल्या घरी येऊन ग्रहस्थाश्रमाने वागू लागले. स्नानसंध्या, सकाळ संध्याकाळचे ह्युम, देवपूजा इत्यादि नेमाप्रमाणे करून आईच्या सेवेत सदासर्वदा तत्पर होते. एकीकडे वेदाची आवृत्ति करीत व आपल्या आईची सेवा करीत असत.

एकदां आचार्यांची आई नदीवर स्नानाला गेली तेव्हा स्नातारपणच्या हळू चालण्याने व उन्हीमुळे ती फार व्याकूळ झाली. त्याच संध्याकाळी आचार्यांनी नदीच्यातीरी जाऊन प्रार्थना केली आणि नदीने वर दिलहा की,

॥इहितंतवभविष्यतिकाल्ये योहितंजगतइच्छसिबाल्ये॥

जो तू बाल्यामध्ये जगाचे हित इच्छितोस, तो तू उद्यांच्याच काल्यांत झणजे सकाळी आपले इच्छित पावशील. नंतर सकाळी अवघे लोक पाहतात तो पूर्णानदीचा ओघ आचार्यांच्या घराच्या समोरून वाहत आहे. तो अद्याप तसाच आहे. याप्रमाणे कांहीं दिवस लोटल्यावर अगस्तिप्रभृतिऋषी आचार्यांच्या भेटीस आले. सर्वांची संभाषण होऊन परत जातांना अगस्ती ऋषीने आचार्यांच्या मातोश्रीला सांगितले की, तुझ्या ह्या सर्वज्ञ पुत्राला आयुष्य आठ वर्षांचे परंतु अणखी आठ वर्षे याला आत्मी देतो मिळून सोळा वर्षे याला आयुष्य होईल असा आशिर्वाद दिलहा. ह्यावेळेपर्यंत आचार्यांचे आयुष्य इतके थोडे आहे असे तिला ठाऊक नव्हते. पुढे ती सर्वदा मुलाच्या थोड्या आयुष्यामुळे चिंता आणि शोक करू लागली. या गोष्टीला वर्षदीडवर्ष लोटले इतक्यांत असे घडले की, एकदां आचार्य पूर्णानदीत स्नानाला उतरले असतां मगराने येऊन त्यांचे पाय गिळले, तेव्हा आचार्यांनी जवळच आक्रोश करणाऱ्या आईकडे पाहून म्हटले जर तू यावेळेस सन्यास घ्यायला मोकळिक देशील तर हा मगर सोडील असे दिसते. तेव्हा संकटास्तव तिने अनुमोदन दिले तोंच मगराने त्यांचे पाय सोडले.

पुढें आपल्या प्रियकर आईला सोडून जायाचा वेळ आला तेव्हां आचार्यांनी तिच्या सर्व अडचणीविषयीं भाका पुरवून बंदोबस्त करून दिलहा आणि खातरीपूर्वक सांगितलें कीं, मी तुझ्या जवळ विद्यमान असतां जितकें तुझें हित करावें त्यापेक्षां शतगुण अधिक करीन, असें तिला आश्वासन दिलहें. अणखी आचार्यांनी आपल्या आईची दुसरी एक मोठी आट होती ती पुरवून हल्लें कीं, मी कोठें कोणत्याही ठिकाणीं, कोणत्याही अवस्थेंत असलों तरी तुझ्या अंतकाळीं जवळ येईन, यांत अंतर करणार नाहीं. त्याप्रमाणें आचार्य आपल्या आईला पुढें भेटले आणि तिच्या उत्तरक्रिया-रवतां केल्याः त्यावेळची गोष्ट अशी आहे कीं, ब्राह्मणांनीं शंकराचार्यांवर ग्रामण्य रचिलें आणि त्यांचे मातोश्रीचें प्रेत दहन करायाला येईनात. तेव्हां आचार्यांनी आपल्या बाहूपासून अग्नि काढला आणि घराच्या परसदारीं तिचें दहन केलें. त्यावेळस आचार्यांनी क्षोभून ब्राह्मणज्ञातीला शाप दिलहा कीं, इतःपर तुम्ही वेदभ्रष्ट होव्हांतां घरोवरीं भिक्षा मागत फिराल. तेव्हांपासून केरलदेशांत परसामध्यें प्रेत दहन करण्याचा संप्रदाय पडला, तो अद्याप तसाच आहे.

मग आचार्य मातोश्रीची आज्ञा घेऊन नर्मदेच्या कांठी व्याव्रपुरामध्यें आले. तेथें गोविंदयती हे महायोगी गुहेत राहात होते व अणखी बहुत शिष्यमंडळीही तेथें अध्ययन करीत होती. गुहेला वीतभर धारे होते, त्यांतून ते आपल्या शिष्यांला पूजेकरितां पाय मात्र बाहेर करीत असत. गोविंदयती कोण होते याविषयीं माधव ग्रंथांतल श्लोक.

॥ व्यासःपराशरसुतःकिलसत्यवत्यांतस्यात्मजःशु
कमुनिःप्रथितानुभावः ॥ तच्छिष्यतामुपगतःकि
लगौडपादोगोविंदनाथमुनिरस्यचशिष्यभूतः ॥

अर्थ—पराशराचा पुत्र व्यास, त्याचा पुत्र शुकाचार्य, त्याचा शिष्य गौड पाद, आणि त्याचा शिष्य गोविंदयती. गोविंदयती हा

पतंजलीचा अवतार. त्याने व्याकरण सूत्रावर महाभाष्य आणि योगसूत्रे यांची रचना करून वेदमार्गाचा उद्धार केला.

तेथे आचार्यांनी येतांच गुहेला तीन प्रदक्षिणा घातल्या आणि गुहेच्या धान्यार्शां बसले आणि सर्व लोकांसमक्ष गोविंद्यतीची स्तुति केली. पुढे गोविंद्यतीने आचार्यांची परीक्षा घेऊन त्यांना धान्यांतून आपले पाय दाखवून सन्यासदीक्षा दिली. यावरूनच शंकराचार्यांनी आपल्या ग्रंथांच्या शेवटी गोविंद्यभगवत्पूज्यपादशिष्य असे आपल्याला ह्मटले आहे. नंतर व्याससूत्रांचे सांप्रदायिक अर्थ आणि उपनिषदांचे अर्थ गोविंद्यतीपासून ऐकिले आणि सर्व शास्त्रांची उजळणी केली.

एकेसमयीं असे घडून आले कीं, आचार्य हे गोविंद्यतीच्या गुहेशीं बसून पाठ घेत असतां पावसाच्या झडीमुळे नदीला महापूर येऊन गुहेला वेढा पडला. तेव्हां गोविंद्यती बोलतांना स्तब्ध राहिले असे पाहून आचार्यांनी आपला कमंडलू नदीच्या काठी ठेविला आणि त्यांत संपूर्ण पुराचे पाणी जिरविले. हे पाहून गोविंद्यतीने एकांती आचार्याला ह्मटले पूर्वी मी अत्रिऋषीच्या आश्रमां यज्ञसत्रांत गेलों, तेथे ब्रह्मादि देवतांच्या समक्ष व्यास मुनींनी उपनिषदांचे अर्थ वर्णिले. सभा विसर्जना नंतर ब्रह्मसूत्रावर भाष्य करावे ह्मणून व्यास मुनीला मी प्रार्थना केली कीं, हल्लीं लोकांमध्ये तुमच्या सूत्रांचे अर्थ विद्वान् लोक हवेतसे करतात, हास्तव तुम्ही आपल्या सूत्रांवर भाष्य करा. त्या वेळेस व्यासांनी ह्मटले माझ्या सास्रिखा सर्वज्ञ एक शिष्य तुला भेटेल आणि तो नदीचे पाणी आपल्या कमंडलूमध्ये जिरवील. तो सूत्रार्थांवर भाष्य करणार आहे. मग गोविंद्यतीने आचार्याला ह्मटले तर तूं आतां काशीक्षेत्रामध्ये जा आणि तेथे ब्रह्मसूत्रांवर व उपनिषदांवर भाष्य कर. पुढे गोविंद्यतीची आज्ञा घेऊन काशीस जाऊन राहिले. तेथे त्यांचा प्रथम शिष्य पद्मपादाचार्य हा चौलदेशांतून येऊन त्यांस भेटला. हा आचार्यांचा मोठा कडकडीत भक्त होता. याच्या गुरुभक्तिविषयीं असी गोष्ट सांगतात कीं, एकदां हा गंगानदीला महापूर आला असतां आचार्यांच्या वचनावरून

महापूरांतून येऊं लागला तेव्हां त्याच्या प्रत्येक पावलाखालीं कम-
लें उत्पन्न झालीं आणि त्यांवरून चालत आला. तेव्हांपासून
त्याचें नांव पद्मपादाचार्य पडलें.

आचार्यांच्यापूर्वी व त्यांच्या समकाळीं देवावतार त्यांचे
शिष्य पुष्कळ जन्मले, ते त्यांच्या बटुपणापासून त्यांच्याजवळ
अध्ययन करीत होते. काशींत आले त्यावेळीं त्यांच्यासमागम
शिष्यांचा मोठा समुदाय होता. त्यांचीं नांवे. पद्मपाद—हा वि-
ष्णूचा अवतार. हस्तामलक—हा वायूचा अवतार, प्रभाकर
नामक ब्राह्मणापासून जन्मला. उदंक—हा शिलादाचा पुत्र जो
नंदी त्याजपासून जन्मला. सुरेश्वर—हा ब्रह्मदेवाचा अवतार.
आनंदगिरी—हा बृहस्पतीचा अवतार. सनंदन—हा अरुणाचा
अवतार. चित्सुख—हा वरुणाचा अवतार. त्रोटक—हा वायू-
चा दशांश अवतार. तसेच ज्ञानघन—ज्ञानोत्तम—सिंहगिरीश्व-
र — ईश्वरतीर्थ — नृसिंहमूर्ति — वीतरण — विद्याशंकर —
भारती कृष्ण — विद्यासैन्य — चंद्रशेखर — नृसिंहभारती —
शंकरभारती — पुरुषोत्तमभारती — रामचंद्रभारती — इमादि-
भारती — अभिनवनृसिंहभारती — सच्चिदानंदभारती — इमा-
दिसच्चिदानंदभारती — अभिनव सच्चिदानंदभारती इत्यादि. हे
सर्व पुढें आचार्यपदवी पावले आणि मोठमोठाले वार्तिक, ग्रंथ व
भाष्यादि ग्रंथांवर टीका, व वेदांत शास्त्रावर मोठाले निबंध ग्रंथ
करणारे असे होते.

आचार्य काशींत येऊन राहिले त्यावेळेस त्यांचे वय अ-
करा वर्षांचें होतें. संपूर्ण शास्त्रांत त्यांची अकुंठित गति आहे
असें जाणून क्षेत्रांतील विद्वान् लोकांस फार आश्चर्य वाटलें. त्या
वेळेस काशीमध्ये भास्कर पंडित, मुरारिमिश्र, विद्यानाथ, नीळ-
कंठ इत्यादि मोठाले नामांकित आग्रही पंडित होते. काशींतील
आवालवृद्धांस आचार्यांचें माहात्म्य आणि योग्यता कळली. आ-
चार्यांनीं सर्व शास्त्रांत विद्यार्थी पढविले. असें सांगतात कीं,
काशींत आल्यावर कांहीं दिवसांनीं वेदांत शास्त्राचें मात्र ते स्वतां
व्याख्यान देत असत, बाकीचीं शास्त्रें पढविणे तें विद्यार्थ्यांकडे

सोंपलें हांतें. त्या काळांत काशी क्षेत्रामध्यें वेदशास्त्रांचा फारच उत्कर्ष झाला.

याप्रमाणें कांहीं काळ लोटल्यावर असें घडलें कीं, एके दिवसीं आचार्य हे नित्याचें आन्हिक उरकावें झणून भागीरथी-वर जात असतां वांटेंत कोणी अंत्यज बरोबर चार कुतरीं घेऊन आचार्यांच्या समोर आला. तेथें उभयतांची उत्तर प्रत्युत्तरे वेदांत बोधाप्रमाणें झालीं. मग शंकरांनीं आपलें रूप प्रगट करून व्यास सूत्रावर भाष्य करण्यासाठीं आज्ञा दिली आणि त्या चार वेदांसहवर्तमान अदृश्य झाले.

तेथून आचार्य बद्रिकाश्रमां गेले. तेथें त्यांनीं आपल्या बाराव्या वर्षीं व्यास सूत्रांवर भाष्य रचिलें. नंतर भारतांतील संपूर्ण गीता, सनत्सुजातीय, नृसिंहनापिनी, ईष, केन, कठ, प्रश्न, मुंड, भांडूक्यं, तैत्तिरीय, ऐतरेय, छांदोग्य, ब्रह्मदार-ण्यक ह्या दशोपनिषदांवर भाष्यें रचिलीं. मग तीं भाष्यें काशींत येऊन शिष्यांला पढवूं लागले, आणि प्रसंगवशानें संपूर्ण तंत्रशा-स्त्रें उघड करून भास्कर, मुरारिमिश्र, विद्येंद्रगुरु इत्यादि आग्रही पंडितांचा जय केला.

एकदां आचार्य भागीरथीच्या कांठीं बसून सूत्रभाष्यांचें व्याख्यान देत असतां व्यासमुनी वृद्ध ब्राह्मणाच्या वेषानें आले. तेथें व्यासांचा आणि आचार्यांचा आठ दिवस मोठा वाद चालला. त्यामध्ये पद्मपादाचार्यांनें आचार्यांला ओळखून खुणावले. ते-व्हां आचार्यांनीं अति आनंद पावून व्यासाची स्तुति केली आ-णि उभयतांनीं वाद टाकून आलिंगनें दिलीं आणि व्यासांनीं आचार्यांनीं रचलेल्या भाष्यांचें अभिनंदन केलें. त्यावेळेस आ-चार्यांची आयुष्यमर्यादा पूर्ण झाली असें जाणून व्यासांनीं अण-खी सोळा वर्षे आयुष्य दिलें आणि सांगितलें कीं, तूं दिग्विजय करून अद्वैत मताचें स्थापन कर. इतकें बोलून सूत्रभाष्याचें पुस्तक प्रसादरूपें आचार्यांच्या हातीं दिलें आणि हें तुझे भाष्य आचंद्रार्क मान्य होईल असा आशिर्वाद देऊन व्यासमुनी अ-दृश्य झाले.

शंकराचार्य आले त्या काळांत लोकांचे आचार व वैदिक धर्माची मूळस्थिति किती पालटून गेली होती व जाणत्या लोकांत नवेनवे पंथ कोणकोणते निघाले होते आणि त्यांचे आचार, वेष कसकसे पालटले होते याविषयी आनंदगिरीने आपल्या ग्रंथांत एक मोठी माळिका लिहिली आहे. त्यांतील कांहीं घेऊन लिहितो.

कोणी आपल्याला शैव लक्षणवून अंगावर लिंग, त्रिशूल, डमरू यांचें चिन्ह वागवूं लागले; जस जंगम लोक आणि कोणी आपल्याला वैष्णव लक्षणवून शंख, चक्र, गदा, पद्म यांच्या मुद्रा धारण करूं लागले. तसे सौर लक्षणजे सूर्यभक्त लक्षणविणारे आपल्या अंगावर सूर्यविंबाची निशाणी असा रक्तचंदनाचा तिलक करूं लागले. कोणी ब्रह्माचे उपासक आपल्या हातांत दर्भमुष्टि आणि कमंडलू बाळगूं लागले. तसे अग्निउपासक कांही तरी ठिणग्याचें चिन्ह, कोणी दुसऱ्या देवतेचे उपासक अंगांत सोऱ्याचें डगलें आणि पायाला हळद लावणें असें करूं लागले. कोणी भैरवाचे उपासक भस्म, जटा, आणि तीत स्फटिकाचा केलेला अर्धचंद्र असें चिन्ह, कोणी मह्ळारीचे भक्त लक्षणवून गळ्यांत वटमाळिका आणि कुतऱ्याचें सोंग घेणें.—कोणी आपल्या दंडावर सुवर्णादि धातूचीं केलेलीं शंख, चक्र, गदा इत्यादि चिन्हे बांधूं लागले हे विष्वक्सेनाचे उपासक.—कोणी कालाची उपासना करणारे व संताचा उत्साह करून आपल्या हातांत पुष्पाचें धनुष्य बाळगूं लागले. कोणी जपमाळा चिन्ह.—कोणी इंद्राचे उपासक लक्षणवून आपल्या हातांत मण्यानीं मढविलेला सोटा वज्राप्रमाणें बाळगूं लागले. काळभैरवाचे उपासक आपल्या हातांत मोठा दंड बाळगूं लागले. याप्रमाणें अनेक प्रकारचीं बिरुदे, त्यांतील कित्येक शरीरावर आणि कित्येक आचरणांत आपलीं चिन्हे वागवीत असत. कोणी जलदेवता, मावल्या, लसोबा इत्यादिकांची पूजा करूं लागले. कोणी भूमीची पूजा, कोणी तीर्थयात्राकरून अनेक तीर्थांचीं उदकें कावडींत बाळगूं लागले. कोणी शून्य देवतेची उपासना, कोणी आदिवराहाची

उपासना, कौणी चतुर्दश लोकांची उपासना, कौणी अमावास्या आणि पौर्णिमा या तिथींची उपासना, कौणी आदित्यादि नव ग्रहांची उपासना, कौणी पितरांची उपासना, कौणी कापालिक, क्षपणक, मुंडमालक इत्यादिमतांचे लोक, कौणी गरुड, वेताळ, शेष, हनुमंत, भद्रकाली, चंद्रकालिका, वराहचामुंडा, चंडभैरव, कालरुद्र, पिचंड इत्यादि कौलिकतंत्रांतील अनेक प्रकारचीं दैवतें यक्ष, राक्षस, भूत, गंधर्व, डाकिनी, शाकिनी, इत्यादि अनेक क्षुद्र-देवता यांचीं बिरुदें बाळगूं लागले. •

शेवटीं असें सांगितलें आहे कीं, एवंमद्यमांसाशिनः सदाएकस्यैवमतस्यभेदषट्कंसमाश्रिताःदुराचाराःसत्यशौचधर्मकर्मज्ञानरहिताःपशवइवद्वैतवादिनःश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणभणितकर्मज्ञानरूपमार्गद्वयंपरित्यज्यअपरंतृतीयपंथानंमूढतात्पर्येणविहितविहितमविज्ञायसर्वकुमतशीलावभूवुः

मद्यमांसाचें भक्षण करणारे व हिंसाकरणारे होऊन आपल्या मतांतही वेगळे वेगळे पंथ स्वीकारणारे, दुराचारी, सत्य, शौच, ज्ञान, कर्मरहित, पशुप्रमाणें द्वैतबुद्धि, श्रुतिस्मृतिइतिहासपुराणोक्त मार्गाचा त्याग करून तिसराच पंथ आपल्या मूर्ख समंजुतीप्रमाणें काढून सर्वच लोकांनीं वाईट मताचा आश्रय केला. •

असो. जे धर्मस्थापक आचार्य आहेत, त्यांनीं सद्धर्मातून भ्रष्ट झालेल्या लोकांस वाटेवर आणावें हें त्यांचे मोठें कर्तव्य होय. आचार्यांच्या घेण्याविषयी आणि त्यांच्या कृत्याविषयी जीं भविष्य वचनें होती त्यापेक्षांही सहस्रगुण अधिक लोकोपकारी महाकृत्यें त्यांनीं थोडक्या काळांत केलीं. स्वधर्माचरण, विद्यासंपादन, आणि धर्मरक्षण करण्याचे यत्न, याखेरीज आचार्यांनीं आपला काळ क्षणमात्रही व्यर्थ घालविला नाही. पुढें अणखीही कर्तव्यें आहेत तीं पूर्ण करावीं म्हणून व्यासाची अनुज्ञा झाल्यावर लागलेच तेथून विंध्याचलावरून दक्षिणमार्गानें प्रयागास जायाला

निघाले. तेथें कुमारिलभट्ट हा वैदिक धर्माचा साह्यकारी राहत होता, त्याजकडून आपल्या भाष्यावर वार्तिकें करवावीं असा आचार्यांचा मानस होता. परंतु आचार्य प्रयागास पोहचून त्याला भेटायाला गेले तो कुमारिलभट्ट हा पेटलेल्या कोंड्याच्या भट्टीत उभा असतां धुराचा मोठा लोंढा चालला होता. आचार्याला पाहातांच त्याला मोठा आनंद झाला आणि त्यानें आपल्या शिष्यां करवीं त्यांची पूजा करविली आणि मग लागलेंच आचार्यांनीं त्याला आपलें भाष्य दाखविलें. तें पाहून कुमारिलभट्टानें तंक्षणांच सांगितलें कीं, यांत आठ हजार वार्तिकें होतील असें वाटतें. जर ही अग्निदीक्षा घेतली नसती तर मी वार्तिकें केलीं असतीं.

मग आचार्यांनीं त्याला अग्निप्रवेशाचें कारण विचारिलें असतां त्यानें आपलें पूर्ववृत्त सांगितलें कीं, मी एका अर्हता पासून त्याचें शास्त्र शिकलों कारण कीं, ते आपल्या शास्त्रयुक्तीने वेदवचनांचें खंडण करीत असत, याकरितां त्यांच्या शास्त्राचे सिद्धांत कसे काय आहेत ते त्यांजपासून शिकून घेतले. पुढें मीच जैमिनी मताचा अभिमान धरून अर्हतांची कुळें छळून मारिलीं आणि ईश्वराला भ्यालों नाहीं. दुसरें असें कीं, वेद खरे आहेत याचा प्रत्यय दाखविण्यासाठीं मी कड्यावरून बहुत वेळां उड्या टाकिल्या, त्या वेळेस माझ्या मनांत कांहीं संशय वाटत असे त्या योगानें माझा एक डोळा नष्ट झाला. तस्मान् या दोन दोषांच्या निवारणार्थ देहदहनाचें प्रायश्चित्त मी संकल्पिलें. यावेळीं आपलें दर्शन मोठ्या भाग्यास्तव झालें. माझें शरीर दग्ध होईपर्यंत मुहूर्तमात्र एथें राहा. तेव्हां आचार्यांनीं त्याला झटलें मी तुजवर कमंडलूचें उदक शिंपून पुनः जिवंत करीन. त्या वेळीं कुमारिलभट्ट हा मोठ्या सत्वधीरपणानें प्रार्थना करून झणाला महाराज, तें करायाला आपण समर्थ आहां. परंतु निश्चय देहाचें पुनः उज्जीवन झालें तरी लोकनिश्चयता राहिल ह्यास्तव माझा संकल्प पूर्ण होऊं द्यावा. आपल्या मनांत वार्तिकें कर्तव्य आहेत तर माहिष्मती पुरांत जा, तेथें माझा शिष्य उर्वेका राहतो. तो

माझ्याच सारिखा आहे. तो सर्व शास्त्रांत पारंगत असून वेदोक्त यज्ञक्रिया यथासांग करितो आणि वैदिक धर्माप्रमाणें त्याचा आचार कडकडीत आहे. त्याच्या स्त्रीचें नांव उंबा. ती सरस्वतीचा अवतार आहे. दुर्वासाच्या शापास्तव भूलोकांत अवतरली. उंबेंका हा कर्ममार्गाविषयीं मोठा आग्रही आहे. तो अद्वैत मताला अनुकूल नाही ह्यास्तव सरस्वतीला साक्षी ठेऊन मंडणमिश्राचा पराभव कर आणि त्याला अद्वैतमता प्रमाणें उपदेश दे, इतकें बोलून विराम पावला. नंतर आचार्यांनीं त्याला तारक मंत्राचा उपदेश देऊन दोन घटका तेथें राहिले.

मग आचार्य तेथून लागलेच माहीष्मती नगरास जायला निघाले. मंडणमिश्राचे भेटीस गेले त्यादिवसीं त्याच्या घरीं श्राद्ध होतें ह्मणून सन्यासी आदिकरून अतिथि तेथें येऊं नये ह्मणून घराच्या बाहेरलें द्वार बंद होतें, तेव्हां आचार्य योगबलेंकरून अंतराळ मार्गानें त्याच्या अंगणांत अकस्मात् उतरले. तें पाहून मंडणमिश्र विस्मय पावला. तेथें उभयतांचीं शब्द श्लेषाच्या चातुर्यानें उत्तरप्रत्युत्तरें झालीं. त्यांत मंडणमिश्राचा उद्धतपणा जाणून त्याला व्यासानें आणि जैमिनीनें खुणावळें. मग मंडणमिश्रानें त्यांचा पूजासत्कार करून भिक्षेचें आमंत्रण दिलें तेव्हां आचार्यांनीं त्याजवळ वादभिक्षा मागितली.

मग उभयतांचा वाद प्रतिज्ञापूर्वक ठरलाकीं, जो आपलें मत स्थापिल त्यानी दुसऱ्याचें शिष्यत्व करावें. ह्या प्रतिज्ञेच्या वादांत कोणी वरिष्ठ मध्यस्थ असला पाहिजे ह्मणून जैमिनी आणि व्यासमुनि यांनीं मंडणाची स्त्री जी उंबासरस्वती तिची योजना केली. त्यावरून तिचें नांव पुढें उभयभारति असें पडलें. ते दोघेही प्रसन्नमुख आपले आसनावर स्थिर बसून प्रौढरीतीनें परस्परांच्या कोट्या खंडित असत. वाद करतांना कोणालाही कंप किंवा घाम सुटला नाही, आणि कोटी सूचेना ह्मणून कोणी आकाशाकडे पाहिलें नाही आणि निरुत्तर होण्यामुळे कोणी रागावला नाही. कर्मेकरून मुक्तिप्राप्त होते हें मंडण मिश्राचें मत आणि ज्ञानेकरून मुक्ति होते हें आचार्याचें मत. या वादांत प-

स्वपरांनीं प्रमाणें दाखविलीं, असा सात दिवस वाद होऊन शेवटी आचार्यांचें मत स्थापित झालें.

ही गोष्ट मंडणमिश्रानें आपला गुरु जैमिनी याला जाऊन सांगितली, तेव्हां त्यानें आचार्यांच्याच सिद्धांताला सम्मति दिली; तेणें करून मंडण मिश्राचा संशय फिटला. पुढें सरस्वतीनें आचार्यांला ओळख देऊन ह्मटलें, तूं शिवावतार आहेस हें मी जाणलें तरी मला जिकल्या वांचून तूं विजयी झाला नाहींस. नंतर सरस्वतीचा आणि शंकराचार्यांचा मोठा अद्भुत वाद झाला. शेवटीं आचार्यांला कोठे तरी कुंठित करावें ह्मणून प्रश्न केला कीं, कामकला किती आहेत व त्या कोठें व किती दिवस राहतात याचें उत्तर सांग, तेव्हां मात्र आचार्यांनीं महिन्या नंतर उत्तर देईन ह्मणून सांगितलें. मग तेथून आचार्य निघाले. वाटेंत अमरुग राजा मृगया करायला गेला असतां कांहीं अपघातानें मरण पावला. आचार्यांनीं परकायाप्रवेशविद्येच्या योगानें त्याच्या शरीरांत संचार केला आणि आपलें शरीर शिष्यांच्या संरक्षणार्थ ठेवून आपण राजविलास भोगून कामशास्त्राचा अभ्यास केला. पुढें असें घडलें कीं, राजस्त्रीयांना संशय आला कीं, हा आमचा पति अमरुग राजा मरण पावला असतां कोणी परकायाप्रवेश विद्येंत प्रवीण पुरुषानें त्याच्या शरीरांत प्रवेश करून आत्माबरोबर विलास करीत आहे असें जाणून त्यांनीं आपल्या राज्यांत आज्ञा पाठविली कीं, जेथें कोठें कोणाला प्रेत आढळेल तें जाळून टाकावें. त्या आज्ञेवरून आचार्यांचे शिष्य भयपणित झाले आणि त्यांचें प्रेत दहन करावें ह्मणून अग्नींत ठेविलें. मग आचार्यांनीं लवकर येऊन त्यांत प्रवेश केला आणि तेथें नृसिंहाची स्तुति करून चिताग्नि शमाविला. नंतर आचार्य मंडणमिश्राकडे आले तेव्हां उंबासरस्वतीनें आचार्यांशीं कांहीं भाषण करून तेथेंच अंतर्धान पावली. ही गोष्ट त्या वेळच्या लोकांमध्ये मोठी आश्चर्याची घडली. पुढें मंडणमिश्रानें आचार्यांपासून यथाशास्त्र सन्यासदीक्षा घेतली आणि त्यांचें शिष्यत्व करून कृतार्थ झाला. या

गोष्ठीचो ख्याति सर्वत्र झाली आणि हजारो लोकांनी आचार्यांचें मत अंगिकारून त्या प्रमाणें वागूं लागले.

आचार्य दिग्विजय करायला निघाले तेव्हां देशाटन करितांना वेगवेगळ्या पंथाचे महाविद्वान लोक त्यांशीं वाद करायला आले. ते कोणत्या पंथाचे, व कोठे राहत होते, त्यांची चिन्हें व नामे कोणतीं होतीं त्यांची खाली याद लिहितां.

जंगममती—त्यांचे भेद. शैव, उग्र, रौद्र, भक्त, जंगम, आणि पाशुपत असे साहा. हे सर्व शिवाचे उपासक. मुद्रा व लिंग यांचे धारण करणारे. रजस्वला, सूतिका, वृद्धि, अशौच यांचे विटाळ व निघानिघ हें यांच्या मतांत. अगदीं नाहीं. लिंगांक, महाकाल, काल, गणिकापाल, विद्वेषिवीर हीं त्यांचीं नांवां. सेतुबंधरामेश्वराजवळ राहणारे.

पीठोपासक—शैवमती जे जंगम त्यांचाच हा एक भेद आहे. हे लिंग, त्रिशूल, डनरु इत्यादिकांच्या तममुद्रा धारण करणारे, आचारहीन, सर्वांगावर शुभ्रभस्म आणि अपरिमित रुद्राक्षमाळा घालणारे, पात्रावर वाढलेलें संपूर्ण खावें हा त्यांचा नेम. प्रचंड भैरव, परमत कालानल इत्यादि त्यांचीं नांवां. रामेश्वराकडे राहणारे.

वैष्णवमती—भक्त, भागवत, वैष्णव, पांचरान्न, वैखानस, आणि कर्महीन हे त्यांचे साहा भेद. अनंतशयन एथें राहाणारे. कौडिन्यमुनि, अनंतवृद्धय, प्रसन्नविष्णु, भद्रपात इत्यादि त्या मताचे प्रख्यात लोक. यांचे पंथ दोन, क्रियापंथ आणि ज्ञानपंथ. त्यांत विष्णु शर्मादि कर्मठ, नामतीर्थ, व्यासदास, आणि ब्रह्मगुमादिक हे ज्ञानी. यांत कित्येक तममुद्रा आणि कित्येक चंदनमुद्रा यांचे धारण करणारे आहेत.

हिरण्यगर्भोपासक—हे सुब्रह्मण्य क्षेत्र एथील राहणारे. हातांत कमंडलू आणि दर्भनुष्टी यांचे धारण करणारे.

अग्निमती—यांचे पंथ दोन. होत्रावीति आणि कव्यवाहन. अग्नीचें चिन्ह धारण करणारे. हिरे आणि माणकें ही अग्नीचे अंश आहेत असें जाणून त्यांची पूजा करितांत.

सौर— त्यांचे पंथ सहा. सौर, प्राभाकर, तापन, मंडळ-सेवी, कालानुसंधान, आणि भानव; दैवाकर, दिवाकर, भानुवल्लभ आणि कीर्तिमंद्र हे यांतले मतवादी.

गाणपत्य— हे गणपुरांत राहणारे. त्यांचे पंथ सहा. महागणपति, हरिद्रागणपति, उच्छिष्टगणपति, नवनीतगणपति, सुवर्णगणपति, आणि संतानगणपति. हे गणपतिमंत्राचा जप आणि वक्रतुंड आणि दंत यांच्या मुद्रा धारण करितात. त्यांतील गिरिजापुत्र, हेरंबनाथ, गणकुमार, हुंढिराज इत्यादि हे मुख्य उपासक होत.

शक्तिउपासक— हे तुळजापुरांत राहणारे. यांची चिन्हे, कपाळी कुंकू आणि बाहूवर सुवर्णाच्या पादुका. त्यांतील त्रैपुर, त्रिपुरकुमार, बिंदुभक्त, पूर्णानंद, पूर्णभाव हे उपासक होत.

महालक्ष्मी उपासक— हे कुवलयपुर आणि आदिपट्टन एथील राहणारे. त्यांतील मुख्य भक्त. गंगाकीर्ति, प्रसन्नलक्ष्मी, विलासानंद, आणि आदिजगन्नाथ. यांच्या गळ्यांत पद्माक्ष माळा, कपाळी कुंकूम आणि दंडावर कमळ मुद्रा.

शारदोपासक— निगमसावित्र, परागम, सुवाक, सर्ववाक हे यांतले उपासक. पुस्तक, कमल, व पुंड्र यांचे धारण करणारे.

वाममार्गी— हे मद्यमांसाचे सेवन करणारे. दुर्गमुनि, अभिषिक्त, व भारती हे यांतले मुख्य उपासक.

भैरवोपासक— बटुकनाथ, विश्वरूप, विश्वलय हे यांतील मुख्य उपासक.

कापालिक— हे इंद्रप्रस्थ एथील राहणारे. त्यांचे पंथ सहा चंडभैरव, काळभैरव, संहारभैरव, उग्रभैरव, भीमभैरव, आणि कपालभैरव—त्यांची चिन्हे. भस्म, व्याघ्रचर्म, नरकपाल, त्रिशूल आणि मद्यपात्र. हे महाक्रूरकर्मी आणि मनुष्याचा बलि देणारे असे आहेत. बटुकनाथ, भद्रबाहू, असितांग, शबर, अहंमती, दंडजीत इत्यादि यांतले उपासक. कापालिकामध्येच चार्वाक, क्षपणक, बौद्ध, जैन यांची गणना करितात.

वायूचेउपासक—हे ध्वजाचे चिन्ह धारण करणारे.

निरालंबमती—हे आकाशाचे उपासक.

आदिवराहोपासक—हे वराहाचे चिन्ह धारण करणारे.

लोकोपासक—हे शरीरावर चतुर्दश लोकांची मुद्रा धारण करणारे. कालकर्मनामा, कर्मनाम इत्यादि हे यांतील उपासक.

गुणोपासक—हे सत्व, तम, आणि रज या तीन गुणांचे उपासक. स्वेत, रक्त, आणि नील असा वेष धारण करणारे. कृतविलास, जीवविलास, लयविलास हे या मार्गांतले उपासक.

सांख्यमती—हे चतुर्विंशती तत्वांचे उपासक.

पिलूपासक—हे परमाणूला जगत्कारण मानून मरण कालीं पीलवः, पीलवः, पीलवः, असें झणून मोक्ष होतो असें मानणारे. धीरशिव, भद्रशिव, आणि लिंगनाथ हे यांतील मुख्य उपासक.

कर्मापासक—हे अग्निहोत्रादि क्रिया केल्याने मुक्ति होते असें झणणारे. कनकगिरी आणि तुंगनाथ हे यांतील उपासक.

चंद्रमती—हे चंद्रोपासक. शिवाभरण आणि ललितगुरु हे यांतील उपासक.

नवग्रहोपासक—हे नवग्रहांची दररोज पूजा करितात. अनृण, सुविद्य, कृतविद्य, शर्मिष्ठ, कल्माष, आणि क्रूरवदन हे यांतील उपासक.

कालोपासक—हे वर्तुळाकार भूगोल निर्माण करून त्यावरून सूर्यगतीनें कालाचें प्रमाण परिपूर्ण जाणतात आणि त्याजपासूनच मोक्ष आहे असें मानतात.

पितरोपासक—हे पितरांच्या उद्देशानें षण्णवतीं झणजे शाण्व श्राद्धें करितात.

गरुडोपासक—यांतील उपासक. शंखपाल, कुब्ज, रीढ इत्यादि.

सिद्धमती—हे मणिमंत्र औषधींच्या योगेंकरून अद्भुत क्रिया दाखविणारे श्रीशैलादिपर्वतावर वास करितात. मारण मोहनादि क्रिया करणारे हे आपल्या मंत्रादिकांच्या योगानें पृ-

ध्वीव्यादिभूतांचा जय करितात, विष, पारद, तैल, कलंक, सोमल यांचें भक्षण करणारे. तसे पुर, नगर व ग्राम यांचा दाह करणारे, वृश्चिक, सर्प, वन्हि, शिला, नक्षत्रे यांची वृष्टि पाडून दाखवतात. स्त्रिपुरुषांला पशूंचे वेष देतात, किमया करितात, सिंह, शरभ, व्याघ्रादिजाति दुष्ट पशूंचे बंधन करितात. नित्यानंद, परार्जुन, चिरक्रीर्ति हे यांतील मुख्य उपासक.

तसे कुबेरोपासक, वरुणोपासक, इंद्रोपासक, शेषोपासक असे अनेक प्रकारचे सर्व मतांचा निरासकरून आचार्य काशीक्षेत्रां येऊन शिष्य पढवित राहिले.

देशाटन करीत असतांना एकेसमयीं आचार्य हे योगबलें करून कैलासपर्वतावर गेले, तेथें शिवपार्वतीची स्तुति केली. तेव्हां शंकरानें त्यांस स्फटिकमय पांच लिंगें दिलहीं. तीं त्यांनीं शिवाच्या आज्ञेवरून भूलोकांत आणलीं. त्यापैकीं एक केदार क्षेत्रांत स्थापिलें, त्याचें नांव मुक्तिलिंग. तेथें पूजेकरितां ब्राह्मणांची नेमणूक करून दिली. मग तेथून कुरुक्षेत्राच्या मार्गानें बद्रिकाश्रमास आले. तेथें नारायणाचें दर्शन करून आचार्यांनीं स्नानाला उष्णोदक मागितलें. तेव्हां देवाच्या पीठापासून उष्णोदकाचा ओघ निघाला, त्यांत आचार्यांनीं शिष्यांसहवर्तमान स्नान केलें. त्यापुढें द्वारकादिस्थळें पाहण्याच्या प्रसंगाने दक्षिणेकडून नीळकण्ठेश्वरास आले, तेथें वरद नामक दुसरें लिंग स्थापिलें. मग अयोध्येवरून गयेस गेले, तेथें चतुर्दश पदाचें दर्शन करून जगन्नाथ मार्गानें श्रीशैलपर्वतावर आले, तेथें मल्लिकार्जुन आणि भ्रमरादेवी यांचें पूजन करीत एक महिनाभर राहिले. मग तेथून शृंगेरीस आले, तेथें तुंगभद्रेच्या कांठीं शास्त्रविधिप्रमाणें सरस्वतीचक्राचें निर्माण करून त्याच्या समोर सरस्वती देवीची स्थापना केली. तेथें स्वतांकरितां एक मठ बांधिला आणि विद्यापीठ स्थापिलें. त्या विद्यापीठावर बारा वर्षेपर्यंत आचार्य राहून बहुत विद्यार्थी पढविले आणि त्यांस भारती संप्रदाय लावून दिलहा. पद्मपादाचार्याला त्याचा अध्यक्ष नेमून भोगनामक तिसरें लिंग स्थापिलें. मग अहोबळ नामक नरसिंहावताराचें ठि-

काण त्यावरून वेंकटगिरीस गेले. तेथील पूजाच्यामध्ये अद्वैत विद्येचा उपदेश करून लागलेच कांचीनगरास आले. तेथें एका श्वर हें स्वयंभू लिंग आहे. त्या क्षेत्रांत तीन महिने राहिले. तेवढ्या काळांत हीं दोन महत्कृत्यें केलीं कीं, शिवकांची आणि विष्णुकांची हीं दोन नगरे शंकूसूत्राच्या आंखणीसहित पहिल्या-पासून नवीं निर्मिलीं. त्यांत शिवकांची याची रचना शास्त्रविधिप्रमाणें यंत्राकार केली आहे. विष्णुकांची ही त्याच्या पूर्वस आहे. तेथें वरदराज नामक विष्णूचें महास्थान आहे.

पूर्वी सांख्यायन ऋषी कामाक्षीची उपासना करीत होता. तिची मूर्ति गुहेमध्ये होती. ती आचार्यांनीं गुहे बाहेर आणून शिवकांची एथें स्थापिली आणि तेथें आपल्याला राहण्याजोगता मठ बांधून सुरेश्वराचार्य नामक शिष्याची स्थापना केली आणि योग नामक जें चवथें लिंग त्याची पूजा करावी अशी आज्ञा देऊन त्याच्या स्वाधीन केलें.

याप्रमाणें आचार्यांनीं दिग्विजय केल्यानंतर सहा प्रकारचे शैवमत, वैष्णवमत, सौरमत, गाणपत्यमत आणि शक्तिमत यांची यथायोग्य स्थापना करून शेवटीं सुरेश्वराचार्याला बोलावून पांचवें मोक्ष लिंग त्याच्या स्वाधीन केलें आणि तें चिदंबरेश्वरास पाठवावें ह्मणून आज्ञा दिली.

आचार्यांच्या समाधिस्थ होण्याविषयीं पुष्कळ वेगळालीं मते आहेत. कोणी ह्मणतात कीं, ते सरस्वतीच्या शापास्तव कीटक देशांत समाधिस्थ झाले. कोणी ह्मणतात कांची नगरामध्ये. माधवकृत शंकरविजय ग्रंथांत बद्रिनारायणास आचार्य गेले त्यावेळीं स्वर्गातील सर्व देवांनीं येऊन त्यांस देहासहित विमानांत बसवून कैलासपर्वतावर नेलें असें वर्णन आहे.

मठाम्नाय नामक आचार्यकृत एक लहान ग्रंथ आहे, त्यांत त्यांनीं आपल्या मठांची व्यवस्था फार चांगली लिहिली आहे.

॥ प्रथमःशारदोविद्यात्गोवर्धनोद्वितीयकः ॥

॥ जोशीमठःस्तृतीयस्यात्शृंगेरीतिचतुर्थकः ॥

॥ सुमेरुःपंचमःप्रोक्तःपरमात्माचषष्ठकः ॥

॥ सहस्रारकजोनामसप्तमःपरिकीर्तितः ॥

शारदामठ— हा द्वारकेमध्ये आहे. तेथील संप्रदायाचे नांव कीटवार. देवता सिद्धेश्वर. आचार्य विश्वस्वरूप. आणि तीर्थ गोमति.

गोवर्धन मठ— हा जगन्नाथामध्ये आहे. संप्रदाय भोगवार. देवता जगन्नाथ. आचार्य पद्मपाद. तीर्थ महोदधि.

जोशीमठ— हा बद्रिकेमध्ये आहे. संप्रदाय आनंदवारी देवता नारायण. आचार्य नरत्रोटक. तीर्थ आलकनंदा.

शृंगेरीमठ— हा शृंगेरीमध्ये आहे. संप्रदाय भूरीवारि. देवता आदिवाराह. आचार्य पृथ्वीधराचार्य. तीर्थ तुंगभद्रा.

सुमेरुमठ— हा काशीत आहे. संप्रदाय काशी. देवता निरंजन. आचार्य मायादेवीश्वर. तीर्थ मानससरोवर.

परमात्ममठ — संप्रदाय सत्यतोष. देवता मानसीमाया. आचार्य चेतनाचार्य. तीर्थ त्रिकुटी.

सहस्रारकजमठ— संप्रदाय सच्छिष्य. देवता विश्वरूप. आचार्य मद्गुरु. तीर्थ सच्छास्त्रश्रवण.

आचार्यांनी दशविध सन्यासाची स्थापना केली. त्यांचीं नांवे.

॥ तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागराः ॥

॥ सरस्वतीभारतीचपुरीनामयतेर्दश ॥

॥ नमस्कारप्रियोभानुर्जलधाराप्रियःशिवः ॥

॥ उपकारप्रियोविष्णुर्ब्राह्मणाभोजनप्रियाः ॥

पूर्वी आचार्यकृत ग्रंथांचीं कांहीं नांवे लिहिलीं. त्याखेरीज अणखीही जे त्यांचे ग्रंथ आमचे ऐकण्यांत आले त्यांचे संक्षेपानें वर्णन करितों.

प्रबोधसुधाकर— हांत शक्ति, ज्ञान आणि वैश्वानर यांचे निरूपण केले आहे. याची प्रकरणे एकदर पंधरा आहेत.

संक्षेपशारीरक— याची रचना श्लोकरूप असून सूत्रभाष्याचा संक्षेप आहे.

उपदेशसहस्री— हा वेदांतशास्त्रावर स्वतंत्र ग्रंथ आहे, यांत हजार प्रकारांनी ज्ञानाचा उपदेश केला आहे.

अध्यात्मप्रकाशिका शतश्लोकी— यांत अध्यात्मविषय वर्णिला आहे.

सौंदर्यलहरी— यांत पार्वतीचे पादादिकेशांत शंभर श्लोकांत वर्णन केले आहे. हिजवर विद्वन्मनोरमा ध दुसऱ्या पुष्कळ टीका आहेत.

न्यायकुसुमांजली— हिजवर वरदराज याने टीका केली आहे. तींत पूर्वपक्ष आणि सिद्धांत यांचे निरूपण असून द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष, समवाय, आणि अभाव ह्या सप्तपदार्थांचे निरूपण व जीवात्मा व परमात्मा यांची भेदसिद्धि इत्यादि विषय आहे.

अमरुशतक— यांत साहित्यशास्त्रांतले ज्ञायक नायिकादि व अवांतर पदार्थ यांचे संक्षेपाने शास्त्रार्थ बांधिले आहेत. हा वर दोन टीका आहेत. त्यापैकी एकीचे नांव श्रृंगाररसदीपिका. ही दिवभूपाल याने केली. हींत संपूर्ण श्लोक वेदांतपर लाविले आहेत. दुसऱ्या टीकेत यथाश्रुत अलंकारांची उदाहरणे व नायिका भेद याच अर्थावर लाविले आहेत. या दोनही टीका बंगाल्यांत छापिल्या आहेत.

वेदांतपरिभाषा— यांत वेदांत शास्त्राची मूळतत्वे सांगितली आहेत. वेदांत शास्त्राचे अध्ययन करणारे हा ग्रंथ पहिल्याने लघुत असतात.

कामाक्षी अष्टक— हे कामाक्षि देवीच्या स्तुतिपर अष्टश्लोकी गीत आहे.

नक्षत्रमाला— हा सत्तावीस श्लोकात्मक ग्रंथ चंद्रमौळे-श्वर आणि वैकटेश्वर या देवांच्या स्तुतिपर आहे.

ललितास्तवराज— हा पार्वतीच्या स्तुतिपर ग्रंथ आहे.

शिवमानसपूजा— यांत शिवाची मानसपूजा रचिली आहे.

शिवसर्वान्तम— हा सुभाषित ग्रंथ शिवाच्या स्तुतिपर आहे.

विष्णुसहस्रनामभाष्य— यांत प्रत्येक विष्णूच्या नामाचा अर्थ लिहिला आहे.

तसेच तत्वानुसंधान, अद्वैतकौस्तुभ, वेदांतमुक्तावली, शिवस्तोत्र इत्यादि.

जयदेवस्वामी.

या कवीचा उदय कालिदासाच्या पूर्वी झाला. कारण याने केलेले गीतगोविंद विक्रमादित्याच्या सभेत गात असत. हा आपल्या लहानपणी गुरुजवळ पंधादिवसांचा पाठ एकदाच घेत असे, त्यावरून याचे दुसरे नांव पक्षधरमिश्र असे पडले. जगन्नाथ क्षेत्राजवळ किंदुबिल्व या नावे एक गांव आहे तेथे हा जन्मला. मिश्र या नांवावरून तो कान्यकुब्ज जातीचा ब्राह्मण असावा असे लोकांचे अनुमान आहे. हा विष्णुभक्त होता यावरून संतमाळिकेत याची गणना केली आहे. याच्या ग्रंथाची वाणी फार कोमल असून शृंगार आणि करुणा या दोन्ही रसानी पूर्ण आहे. प्रसन्नराघव या नांवाचे एक सुंदर नाटक याने केले, त्याचे सात अंक आहेत. त्यांत कवीने वीर, शृंगार, आणि करुणा हे रस फार चांगले साधले आहेत. शब्दालंकार आणि अर्थालंकारही पुष्कळ ठिकाणी आहेत, परंतु अर्थालंकारावर ह्या कवीचे लक्ष्य विशेष दिसते. त्यामध्ये सीतास्वयंवरापासून रावणाचा वध करून रामचंद्र सीतेला घेऊन अयोध्येस परत आले एथपर्यंत रामचरित्र वर्णिले आहे. दुसरा गीतगोविंद या नांवाचा गद्यपद्यात्मक एक ग्रंथ केला. त्यामध्ये अष्टपदीचालीवर राधाकृष्णाचा विलास वर्णिला आहे.

गीतगोविंद हा ग्रंथ रचित असतां एके दिवसीं असें झालें कीं, एकास्थळीं राधेचें वर्णन योग्यरीतीनें कसें करावें हें त्याला सुचेना. तेव्हां तो ग्रंथ तसाच ठेऊन जयदेव स्नानास गेले असतां साक्षात् श्रीकृष्णांनीं येऊन तो विषय पूर्ण केला. त्यानंतर जयदेवस्वामींनीं येऊन पाहिलें तों तें प्रकरण पूर्ण लिहिलें आहे त्यावरून जयदेवस्वामीस फार विस्मय झाला.

त्या अष्टपद्या कर्नाटक देशांतील गाणारे अनेक तालांत अनेक रागांत फार मनोरंजक गात असतात. कुवलयानंदाच्या मूळ कारिका जयदेवस्वामींनीं केल्यां. त्याशिवाय न्यायशास्त्रप्रकरणीं कांहीं ग्रंथ केले आहेत. भक्तिविजयांत या कवीच्या दोनचार गोष्टी चमत्कारिक वर्णिल्या आहेत. याच्यावेळीं जगन्नाथ क्षेत्रांत सात्विक या नांवाचा एक राजा होता. त्यानें जयदेव स्वामींनीं केलेल्या तुलनेचें कांहीं कवन रचून त्याच्या प्रती लिहवून लोकांत वाटून दिल्या, आणि तें लोकांनीं पाठ करावें झणून आज्ञा केली. त्यावरून क्षेत्रांतील ब्राह्मणांनीं स्पर्धा करून छळ केला. त्यावेळीं दोन ग्रंथ श्रीजगन्नाथा समोर ठेऊन द्वार बंद करून संकेत ठरविला होता कीं, जो ग्रंथ देवास आवडता होईल तो देव आपल्या जवळ ठेवील, दुसरा टाकून देईल. म्याममाणें राजाचा ग्रंथ देवानें टाकिला असतां जयदेवस्वामींनीं देवाची प्रार्थना करून त्याचे श्लोक आपल्या ग्रंथांत घेतले आणि त्याजवर देवाचा आशीर्वाद मागितला.

एकदां जयदेवस्वामी कोणीएका सावकाराजवळून गुरुदक्षिणा घेऊन गावीं जात असतां चोरांनीं वाटेत गांठून सर्व द्रव्य लुटिलें आणि स्वामीचे हात पाय तोडून रानांत खाचेंत टाकिलें. त्यानंतर उत्कल देशाचा क्रौंच नामें राजा त्या वाटेनें जात असतां स्वामीची असी अवस्था पाहून त्यांस घरी आणून ठेविलें आणि स्वतां त्यांची सेवा चाकरी करूं लागला. त्या नंतर ईश्वर कृपेनें जयदेवस्वामीचे हात पाय पूर्ववत् झाले.

जगन्नाथक्षेत्रीं कोणी एक अग्निहोत्री ब्राह्मण राहत होता, त्याला फार रूपवती एक कन्या झाली तिचें नांव पद्मावती. ती

जगन्नाथास अर्पण करावी असा ब्राह्मणाचा वेत होता. परंतु स्वप्नांत त्याला दृष्टांत झाला, त्यावरून त्याने आपली कन्या यथा योग्यविधि लग्न करून जयदेवास दिलही. ती फार पतिव्रता आणि श्रीकृष्णाची भक्ति करणारी असे. जयदेवस्वामी ज्या राजाच्या पदरी होते त्या राजाचा मेहुणा मरण पावला आणि त्याची स्त्री सती गेली. अशी गोष्ट झाली असतां जयदेवस्वामीची स्त्री सहजावृत्त्या असें ह्मणाली कीं, पतीचें मरण श्रवण करतांच तत्क्षणी देह विसर्जन करावा, पतिवरोद्धर गमन करण्याचें प्रयोजन नाही.

ही गोष्ट त्या राजाच्या बायकोनें आणि इतर स्त्रियांनीं ऐकून त्यांनीं पद्मावतीची परीक्षा पाहिली. जयदेवस्वामी बाहेर गेले असतां त्याला रानांत वाघानें मारिलें अशी खोटी बातमी पद्मावतीला कळविली. त्यावेळी पद्मावतीनें लागलाच देह त्याग केला. नंतर जयदेवस्वामी घरी आल्यावर ती गोष्ट राजाला समजली. त्यानंतर राजा आपल्या स्त्रीच्या अपराधावरून प्राणत्याग करायला प्रवृत्त झाला असतां जयदेवस्वामींनीं आपल्या स्त्रीच्या प्रतापवळ बसून अष्टपद्या गायिल्या आणि श्रीकृष्णाची प्रार्थना केली तेव्हां ती पूर्ववत् जिवंत झाली !

कलिंग देशांत श्रीकृष्णाचा वार्षिक उत्साह होत असतो. तेथें गीतगोविंद व अष्टपद्या गाऊन सारीरात्र जागरण करण्याची चाल आहे. सर उलियम जोन्स साहेब यानें इंग्लिशांत गीतगोविंदाचा शब्दशः अर्थ घेऊन भाषांतर केलें आहे.

~~~~~

कालिदास.

या कवीच्या कीर्तिविषयीं दंतकथा पुष्कळच आहेत. परंतु यानें केलेल्या काव्य नाटकादि ग्रंथांवरून व त्याच्या लौकिक-कावरून या कवीचें थोडेसें वर्णन आह्मी करितों.

हा विक्रमादित्याच्यावेळीं होता, याविषयी एक प्रमाण आहे तें येणेंप्रमाणें.

यन्वंतरिक्षपणकामरसिंहशंकु वेतालभट्टघटस्वर्ष
रकालिदासाः ॥ ख्यातोवराहमिहिरोनृपतेःसभा
यां रत्नानिवैवररुचिर्नवविक्रमस्य ॥

भोजप्रबंधावरून तर भोजाच्या सभेतही एक विख्यात कालिदास हाता असे स्पष्ट आहे. याप्रमाणे कालाच्या अंतरावरून हे दोघेही कालिदास नांवाचे कवि झाले. परंतु त्यांच्या ग्रंथांत तारतम्य आढळते, यावरून शकुंतलानाटक, रघुवंश, व कुमारसंभव ही महाकाव्यांतील दोन काव्ये, व विक्रमोर्वशी नाटक हे ग्रंथ विक्रमादित्याच्या वेळच्या कालिदासाने केले असे सिद्ध होते. याखेरीज लळोदय, भोजप्रबंध, भोजचंपू, रामायणचंपू वगैरे जे कालिदास नामाने अंकित ग्रंथ आढळतात ते अर्वाचीन कालिदासाने केलेले आहेत, असे विद्वान लोक मानतात.

हा नामांकित कवि लोक व्यवहारांत उत्कृष्ट प्रतीचा चतुर होता, त्यामुळे राजदरबारांत व लोकांत याची प्रख्याति विशेष वाढली. याची कवित्वशक्ति अद्भुत होती असे नव्हे, पण कविसंप्रदाय संरक्षण करण्याविषयी याची दृष्टि फार सूक्ष्म असे, लक्षण मर्यादिक कविवर्गांत याचे नांव प्रथम गणितात. त्याच्या वर्णनाविषयी असा एक श्लोक आहे कीं,

॥पुराकवीनांगणनाप्रसंगे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासाः॥

॥अद्यापित्तुल्यकवेरभावाद्नामिकासार्थवतीबभूव ॥

अर्थ—पूर्वी कवींच्या गणना प्रसंगी प्रथमतः कालिदासाचे नांव घेऊन अंगुलीने गणिले, त्यानंतर त्याच्या प्रतीचा दुसरा कवि मोजावा असा कोणीच नाही लक्षण दुसऱ्या अंगुलीचे नांव अनामिका पडले हे सार्थकच आहे.

यावरून तो सर्व कविवर्गामध्ये उत्कृष्ट होता असे नव्हे, परंतु तो आपल्या चातुर्यादिगुणे करून एवढ्या लोकप्रख्यातीस आला, त्याने आपल्या बुद्धीचे संपूर्ण सर्वस्व शकुंतला नाटका-

द्विग्रंथांत ओतलें आहे. ज्या कित्येक इंग्लिश विद्वानांनी संस्कृत विद्यंत बहुत अभ्यास केला त्यांनीही या कवीस बहुमान दिल्या आहे. सरविलीयम जोन्स साहेब हा तर असी साक्ष देतो कीं, जसा आमच्या लोकांत शेकस्पीयर नामें एक विख्यात कवि होऊन गेला, त्याप्रमाणें हा हिंदुस्थानांतला शेकस्पीयरच होय.

अणखीही कालिदासकृत जे ग्रंथ आढळतात ते येणेंप्रमाणें. शृंगारतिलक, प्रश्नोत्तरमाला, घटखर्परकाव्य, असज्जनवर्जन, ऋतुसंहार, मालविकाग्निमित्रनाटक, श्रुतबोध, मेघदूतकाव्य, विक्रमोर्वशीनाटक, हास्यार्णवनाटक, कर्पूरमंजरी, इत्यादि. मेघदूत या काव्यांतील कथा असी आहे कीं, यक्षानीं एक वर्षपर्यंत कुबेराला अलकापुरींतून हाकलून दिलें होतें. तेव्हां त्यानें एका मेघाला आपल्या स्त्रियेकडे निरोप सांगण्यास पाठविलें. या काव्याचे श्लोक फार सुरस आहेत. याचे उच्छ्वास दोन आहेत. तसें श्यामलादंडक या नांवाचें एक स्तोत्र रचिलें आहे, त्यांत शक्तीची प्रार्थना केली आहे.

प्रोफेसर विलसन साहेबानें शकुंतला व विक्रमोर्वशी ह्या दोन नाटकांचे व मेघदूत काव्याचें इंग्रजी भाषेंत उत्तम प्रतीचें भाषांतर केलें आहे. तसें जर्मन देशांतील विद्यार्थी आडालफस फ्रेडरिक स्टेन्झलर नामें साहेबानें रघुवंश आणि कुमारसंभव ह्यांवर लाटिन भाषेंत टीका केली आहे. विवाहकालीं लक्षणव्याकरितां कालिदासानीं मंगलाष्टक केलें आहे, तें ज्योतिषी गाऊन लक्षणत असतात.

अमरसिंह.

याला कोणी अमरदेव असेंही लक्षणतात. हा नामांकित कवि विक्रमादित्याच्या वेळेस होता. कारण कीं, त्याच्या सभेंतील श्रेष्ठ पंडितांत याचें नांव गणिलें होतें. हा जैनमती होता किंवा जैन मताचा यानें पक्ष धरिला, या गोष्टीविषयीं संशय आहे. पण सिंह या नांवावरून तो जैनमती होता असें दिसतें. त-

सैं अमरग्रंथाच्या आरंभी मंगलही जैन संप्रदायाचें दिसतें पण तो जैनमती होता ल्हाणून पंडित मानीत नाहींत. यानें पुष्कळग्रंथ केले होते, परंतु असें सांगतात कीं, उदयनाचार्य आणि शंकराचार्य यानीं पाखंडी ग्रंथांचरोवर याचेही ग्रंथ बुडविले. पण त्यानें केलेला अमरकोश मात्र लोकोपयोगी ल्हाणून ठेविला. अमरकोशांत काळाविषयीं दाखला नाहीं, तरी अमरसिंह हा कोशाचा आद्यरचक ही गोष्ट सर्व मान्य आहे. अमरकोश हा अग्निपुराणांतील नामांचा संग्रहकरून प्रकरणबद्ध रचिला आहे. त्याची तीन कांडें असून श्लोक १५०० आहेत.

अमरावर पुष्कळ पंडितांनीं टीका केल्या आहेत. क्षीरस्वामी, रामाश्रम, रायमुकुट, भरतमाल, नीळकंठ, भानुदीक्षित, रुद्रभट्ट, नारायणचक्रवर्ती, वोपालित इत्यादिः तसी अच्युतोपाध्याय यानें वैख्यशुद्धी यानावें टीका केली आहे. ही टीका मुकुटकृत व्याख्येच्या संक्षेपरूपें आहे. ही बंगाल्यांत सुपद्मनाभदत्त यानें केलेलें सुपद्म या नांवाचें व्याकरण जांगोजागीं पढवितात त्याला अनुसरून रचिली. याशिवाय मथुरेश पंडिताची सारसुंदरी या नांवाची टीका व अमरवृत्ती व महादेव वेदांती यानें बुधमनोहरा या नांवाची टीका केली आहे. व आलीकडे कोलब्रुक साहेबानें इंग्लिशांत व मराठींत बाळबोध टीका केली आहे.

वररुचि किंवा कात्यायन.

हा नामांकित कवि शालिवाहन शकाच्या पूर्वी १३५ वर्षांवर झाला. यानें बाळभाषेवर अकराशें सूत्रें रचिलीं आणि त्यांला प्राकृतप्रकाश असें नांव दिल्लें. या ग्रंथाचीं प्रकरणें १२ आहेत. त्यांचीं नामें अज्विधि, अयुक्तवर्णविधि, युक्तवर्णविधि, संकीर्णविधि, लिंगविभक्त्यादेश, सर्वनामविधि, तिङ्.विधि, धात्वादेश, निपातसंज्ञाविधि, पैशाचिक, मागध्याख्य, आणि शौर-

सेनीलक्षण असीं आहेत. यासूत्रांवर मनोरमावृत्ति या नांवाची व्याख्या भामह यानें केली आहे.

कात्यायन हें वररुचीचें दुसरें नांव. त्याच नांवानें पाणिनी सूत्रावर याची वार्तिकें प्रसिद्ध आहेत. सिंहासनवत्तीशी हा अख्यायिका ग्रंथ संस्कृत भाषेंत यानेंच केला, असें लक्षणतात. या शिवाय अणखीही त्याचे पुष्कळ ग्रंथ असतील. त्या पैकीं प्रयोगविवेकसंग्रह या नांवाचा ग्रंथ केला आहे. व्यावहारिक भाषणांत रुढिसिद्ध जसीं वाक्ये व प्रयोग इत्यादि कर्णप्रिय व समर्पक होतांत त्यांचा यांत संग्रह केला. हा व्याकरणग्रंथ संस्कृत वाग्व्यवहार करण्यास उपयोगी आहे.

याची जन्मकथा बृहत्कथेच्या आरंभी लिहिली आहे कीं, पुष्पदंत नामा कोणी शिवभक्त गंधर्व, त्याला कारण परत्वे दुर्गेचा शाप झाला लक्षण या भूलोकांत अवतरला. त्याजविषयीं श्लोक येणेंप्रमाणें.

॥ एकश्रुतधरो जातो विद्यां वर्षादिवाप्स्यति ॥

॥ किंच व्याकरणं लोके प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति ॥

॥ नाम्नावररुचिर्लोके तत्तदस्मै प्ररोचते ॥

॥ यद्यद्द्वरं भवेत् किंचिदित्युक्त्वा वा गुपारमत् ॥

अर्थ—तो एकदां श्रवण केल्यानें विद्याधारण करणारा होईल, आणि वर्षनामक कोणी साधारण ब्राह्मण यापासून त्याला विद्या प्राप्त होईल आणि लोकांमध्ये तो व्याकरणाची स्थापना करील व ज्याज्या चांगल्या गोष्टी आहेत त्या याच्या योगानें लोकांत प्रसिद्धीस येतील. त्यावरून त्याचें नांव वररुचि असें पडेल.

त्याप्रमाणें ज्या कवीला वररुचि किंवा कात्यायन असें लक्षणतांत तो या पृथ्वींत भ्रमण करीत असे. त्याविषयीं श्लोक

॥ ततः समर्त्य वपुषा पुष्पदन्तः परिभ्रमन् ॥

॥ नाम्नावररुचिः किंच कात्यायन इति श्रुतः ॥

भोजराजाच्या दरबारांतही वररुचि यानांवानें प्रसिद्ध एक म-

नुष्य होता, पण तो केवळ राजाचा पुरोहित असे. त्याने कांहीं ग्रंथ केले असे ऐकण्यांत नाही.

भर्तृहरी.

हा व्याकरण शास्त्राचा पुरातन ग्रंथकार विक्रमादित्याचा वडील भाऊ. हा शालिवाहन शकाच्या सुमारे १३५ पृथ्वी उज्जनीस राज्य करीत होता. याने पातंजल महाभाष्यावर व्याख्यान रूपे एक लक्ष कारिका रचिल्या. भर्तृहरी प्रमाणे प्रगल्भ व्याकरणी थोडकैच आहेत. महाभाष्याचा टीकाकार जो कैयट त्याने ह्या कारिकांचा आश्रय धरून भाष्यप्रदीप या नांवाची टीका केली. ह्या टीकेच्या आरंभी कैयटाने असे म्हटले आहे की, भाष्यग्रंथ हा समुद्रासारखा अतिगंभीर आणि मी अल्पमति तथापि हरिकृत कारिकासेतूच्या आश्रयाने भाष्याब्धितरून जायाला इच्छितो. कैयटाने टीका केल्यावर त्या कारिका बहुधा लोपल्या. त्यातील कांहीं वेचे कौस्तुभ आणि वैयाकरणभूषण इत्यादि अर्थ विचाराच्या ग्रंथांत आढळतात. त्या कारिकांस हरिकारिका असे म्हणण्याची रूढि आहे. वाक्यप्रदीप हा अर्थविचारात्मक प्रख्यात ग्रंथ भर्तृहरीनेच केला. राहटकाव्य म्हणून २२ श्लोकांचा एक लहान ग्रंथ आहे तो यानेच केला. त्यांत व्याकरण शास्त्राचे आणि अलंकाराचे नेम बांधून रामावताराची कथा संक्षिप्त वर्णिली आहे. दंतकथेवरून याच्या चमत्कारिक गोष्टी पुष्कळ ऐकतो. त्यावरून ही गोष्ट खरी आहे की, भर्तृहरीमध्ये विद्या, वैराग्य, आणि राज्यलक्ष्मी या तिन्ही गोष्टी उत्कृष्टपणाने राहिल्या. हा महाउदार, बुद्धिमान, आणि फार सुरूप होता. आणि स्वभावाने हा मोठा विलासी पुरुष असे. याला लहानपणापासून योगी, तपस्वी अशा लोकांची मैत्री करण्याचा छंद होता. चर्पटिनाथ या नांवाचा

कोणी योगी होता त्यानें भर्तृहरीला योगसंप्रदायाचा उपदेश दिल्हा.

एकदां कोणीएका सिद्धपुरुषानें येऊन भर्तृहरीला एक प्रसादिक दिव्य फळ दिल्हे, तें त्यानें आपली पट्टराणी जी पिंगळा तिच्याजवळ देऊन ठेविलें. या गोष्टीला कांहीं दिवस लोटल्यावर असें घडलें कीं, तें फळ एका दासीनें राजाला आणून दिल्हे. तेव्हां राजा चकित होऊन झणाला हें फळ तुझ्या हातीं कोठून आलें? मग राजाला कळलें कीं, तें पिंगळनें परपुरुषाला दिल्हे. मग तें फळ कोणाच्या हातीं न देतां राजानें स्वतां भक्षिलें आणि त्या योगानें तो जरामरण रहित होऊन आजपर्यंत विद्यमान आहे असें झणतात. असो पिंगळेच्या अविश्वासावरून त्याला कडकडीत वैराग्य प्राप्त झालें आणि झणाला कीं, अहो,

॥ यांचितयामिसततंमयिसाविरक्तासाप्यन्यमिच्छ

तिजनंसजनोन्यसक्तः ॥ अस्मत्कृतेचपरितुष्यतिका

चिदन्याधिकृतांचतंचमदनंचइमांचमांच ॥

अर्थ— जिला मी संतत मनांत वागवितों ती मजविषयीं विरक्त असून दुसऱ्याला ईच्छती, तोही दुसरीसी आसक्त आहे आणि माझ्यावरही तिसरीच संतुष्ट आहे. तस्मात् त्या स्त्रीला आणि त्या पुरुषाला, मला आणि ह्या माझ्या स्त्रीला व कामवासनेला धिक्कार असो.

त्यानंतर भर्तृहरीनें आपल्या गादीवर विक्रमाला बसवून आपण लागलाच अरण्यांत गेला, आणि तेथें सिद्ध, योगी, तपस्वी यांच्या बरोबर तापस वृत्तीनें राहिला. भर्तृहरीची काव्य वाणी फार सुरस आणि कोमल आहे. त्यानें आपल्या वैराग्यस्थितींत असतां उपदेशपर तीन शतके रचिलीं. त्यांत वैराग्य, शृंगार, आणि नीति यांचें वर्णन आहे. त्यानें वैराग्याची प्रशंसा करून लढलें आहे कीं,

भोगेरोगभयंकुलेच्युतिभयंवित्तेनृपालाद्भयं ॥ मानेदे
न्यभयंबलेरिपुभयरूपेतरुण्याभयं ॥ शास्त्रेवादभयंगु
णेखलभयंकायेकनांताद्भयं॥सर्ववस्तुभयान्वितंखलुन
णांवैराग्यमेवाभयं ॥

अर्थ—स्पष्टच आहे कीं, भोगास रोगाचें भय, मोठ्या
कुळाला भ्रष्ट होण्याचें भय, द्रव्याला राजाचें भय, अभिमानाला
दारिद्र्याचें भय, बलास शत्रूचें भय, रूपाला स्त्रीचें भय, शास्त्राला
वादभय, गुणाला दुर्जनभय, आणि शरीराला मृत्यूचें भय. या-
प्रमाणें सर्व वस्तु सभय ह्मणजे विनाशी असतां केवळ वैराग्या-
ला मात्र कोणाचें भय नाहीं.

भर्तृहरी हा अरण्यांत राहिला असें ऐकून चर्पटीनाथ हे
त्याजकडे वारंवार जात असत आणि त्यावेळीं गोरक्षनाथ आ-
णि मच्छेंद्रनाथ हे विद्यमान होते. त्यांविषयीं असी गोष्ट सांग-
तात कीं, एकदा भर्तृहरी हा पिंगळेची आठवण करून कांहींसा
व्याकुळ दिसला. त्यावेळेस त्याचें वैराग्य स्थिर करावें ह्मणून
गोरक्षनाथांनीं आपल्या सिद्धाईच्या बळानें शंभर पिंगळा त्या-
च्या समोर आणून उभ्या केल्या आणि सांगितलें कीं, यांतून
तुझी पिंगळा कोणती असेल ती ओळखून घे. त्यानंतर राजानें
तें गुरूचे विलक्षण माहात्म्य जाणून विषय वासना सोडिल्या.

~~~~~

गोरक्षनाथ.

याचा जन्म फार चमत्कारिक वर्णिला आहे. एके समयीं
मच्छेंद्रनाथ हे आपल्या रीतिप्रमाणें भिक्षेला निघाले असतां एका
सावकाराच्या अंगणांत उभे ठाकले. तेव्हां सावकाराचे स्त्रीनें
त्याची तेजःपुंज व भव्यमूर्ति पाहून हा कोणीतरी सिद्ध पुरुष
असावा असा तर्क केला. तिनें भिक्षा घालून विनंती केली कीं,
प्रपंचांत मला सर्व अनुकूलता आहे परंतु पुत्र संतान नाहीं. ते-
व्हां मच्छेंद्रनाथांनीं भस्म मंत्रून सांगितलें कीं, हें भक्षणकर ह्मण-

जे तुला पुत्र होईल पण ही गोष्ट कोणाला सांगू नको. इतकें बोलून नाथ मार्गस्थ झाले. पुढें ही गोष्ट सावकाराच्या स्त्रीने आपल्या मैत्रीणीला सांगितली. तेव्हां तिने तें भस्म टाकून द्यावें ह्मणून मसलत दिली. कारण असले चेटकी भोंदू यांच्या योगानें प्रपंचात अनर्थ घडत असतात. मग तें भस्म तिने आपल्या घराशीं खळी खणून पुरून टाकलें. त्या गोष्टीला बहुत वर्षे लोटल्यावर पुनरपि नाथाची स्वारी सहजानुसार त्या सावकाराचे घरीं आली आणि त्या स्त्रीला पाहून आठवण होतांच विचारलें कीं, आह्मी भस्म दिलहें होतें तो तुझा पुत्र कोठे आहे. तेव्हां तिने भयभीत होऊन आपण केलेलें खरें वर्तमान सांगितलें. नंतर नाथानीं भस्म पुरलें होतें त्या ठिकाणीं जाऊन “ आलक्ष ” असे शब्दांनी पुकारून हाक मारली. तेव्हां सावकाराची स्त्री समक्ष पाहत असतां जमीनींतून बारावर्षांचा सुंदर मुलगा बाहेर आला. पुढें नाथानीं त्याचें नांव गोरक्ष असें ठेवलें, आणि त्याला आपल्या समागमें तीर्थ यात्रेस घेऊन गेले, गोरक्षानें आपल्या गुरूवर पराकष्टिची निष्ठा ठेवली होती.

एकदां भिक्षेतील कांहीं पदार्थ गुरूला विशेष आवडतो असें पाहून त्याच पदार्थाची भिक्षा मागू लागला. तेव्हां विनोदानें तुझा एक डोळा दे. ह्मणजे आह्मी भिक्षा घालूं, असें ह्मटलें असतां यानें खराखुराच आपला डोळा उपटून काढला आणि आपल्या गुरूला जो द्रष्ट पदार्थ होता त्याची भिक्षा घेऊन एक डोळा हातानें दाबून गुरु पुढें भिक्षा नेऊन ठेवली. हें कृत्य पाहून गुरूनें मंत्रोदक शिंपडून त्याचा डोळा पूर्ववत् केला. पुढें त्याला संपूर्ण योग विद्या सांगितली. तो पुढें कीर्तिमान् सिद्ध पुरुष झाला. त्याच्या नांवानें प्रसिद्ध जें गोरक्षपुर तेथें त्याचें देवालय होतें. तें पुढें अल्लाउद्दीन ह्मणून कोणी बादशाह झाला त्यानें त्याचा विध्वंस करून त्यावर मशीद बांधली. नंतर त्याच्या अनुयायी यांनीं ती मोडून तेथें दुसरे ठिकाणी पुनः देवालय बांधलें. तें पुनरपि औरंगजेब बादशाहानें मोडून त्याची मशीद केली. त्याउपरांत त्यावर देवालय बांधलें तें हल्ली कायम आहे. तें बांध-

ण्याविषयीं गोरक्षनाथानें आपला शिष्य जो बौद्धनाथ याला सांगून ठेवलें होतें. तें देवालय गोरक्षपुराच्या मशिमेस आहे व त्याच्या दक्षिणेस महादेव, पशुपतिनाथ, व हनुमान यांची देवालये आहेत. त्या देवळाच्या परसांत नाथ संप्रदायी पुरुषांच्या पुष्कळ समाधि आहेत.

गोरक्षनाथानें गोरक्षशतक, गोरक्षकल्प, गोरक्षसहस्रनाम, व गोरक्षगीता असे ग्रंथ केले आहेत.

मच्छेंद्रनाथ.

प्राचीनकाळी नाथशब्दानें प्रख्यात असे पुष्कळ सिद्ध पुरुष एका मागून एक होत गेले आणि त्यांची संख्या घेणें प्रमाणें.

आदिनाथ.

मच्छेंद्रनाथ.

शंवरनाथ.

आनंदनाथ.

भैरवनाथ.

चौरंगीनाथ.

दुसरा मच्छेंद्रनाथ.

गोरक्षनाथ.

मीननाथ.

शांभवनाथ.

अद्वयानंदनाथ.

गैनीनाथ.

विरूपाक्षनाथ.

बिलेशनाथ.

मंथनभैरवनाथ.

सिद्धबुद्धनाथ.

कंथडनाथ.

पौरंदकनाथ.

सुरानंदनाथ.

सिद्धपादनाथ.

चरपटनाथ.

कानेरीनाथ.

पूज्यपादनाथ.

नित्यानंदनाथ.

निरंजननाथ.

कपालनाथ.

विदुनाथ.

काकचंडीश्वरनाथ.

आलुमानाथ.

प्रभुदेवनाथ.

गौरौवचिनीनाथ.

डिंडिमीनाथ.

भालुकिनाथ.

नागबोधनाथ.

चडकपालिकनाथ.

जालंदरनाथ.

ते सर्व हटयोग संप्रदायाचे प्रवर्तक होते. त्यांत मच्छेंद्रनाथ याची मात्र उत्पत्ति वर्णिली आहे.

एकेकाळीं क्षीर समुद्राच्या तीरी श्रीशंकर गौरीला उपदेश करीत असतां मगराच्या उदरांत कोणी एक होता, त्यानें ऐकिलें. यावरून तो जन्मतः ज्ञानसंपन्न असा पुरुष जन्मला, तो मच्छेंद्र

नाथ. त्यानें समशृंग पर्वतावर चौरंगीनाथापासून ब्रह्मविद्या आणि योग ह्याविषयीं उपदेश घेतला. त्याच्या अंगीं सिद्धपणाचीं लक्षणें संपूर्ण होतीं पुढें निवृत्तिनाथ जे ज्ञानेश्वराचे जेष्ठ बंधू त्याला योगसंप्रदाय गैनीनाथ यापासून प्राप्त झाला. तेव्हां ज्ञानेश्वराच्या वेळेस नाथसंप्रदायी भक्तमंडळी पुष्कळ होती.

मच्छेंद्रनाथानें योगशास्त्रावर हटदीपिका या नावांचा एक ग्रंथ केला आहे. त्यांत योगाभ्यासाचे सर्व प्रकार सांगितले आहेत. त्याचीं प्रकरणें आठ आहेत. ब्रह्मानंदबाबा जे कांहीं दिवसामार्गे कनकेश्वरी राहत होते त्यानीं हटदीपिकेवर टीका केली आहे.

मच्छेंद्रनाथानें योगशास्त्रावर केलेले अणखी ग्रंथ आहेत परंतु त्यांचीं या देशांत प्रसिद्धि नाहीं.

शालिवाहन.

हा भरतखंडांतील वैदिक धर्माचा रक्षक शककर्ता कलिघुगामध्ये जे सहा शककर्ते येणार त्यांपैकीं हा तिसरा. यानें विक्रमाचा पराभव करून नर्मदेच्या पूर्वतीरीं आपलें राज्य स्थापिलें. शककर्ता, विक्रमजित्, कानीनः, शालिवाहनः असीं त्याचीं नामें लोकांत पठित आहेत, त्यांत कानीन ह्यणजे अविवाहितेचें अपत्य या अर्थावरून शालिवाहन हा कुमारीपासून जन्मला ही त्याच्याविषयींची गोष्ट खरी आहे. शालिवाहन चरित्र ह्यणून एक बखर आहे तींत बखरीच्या शिरस्त्याप्रमाणें पुष्कळ पाल्हाळ आणि अतिशयोक्ति आहेत. त्यांत शालिवाहनाचें इतिवृत्त मूळचें जेवढें तें मात्र संक्षेपानें लिहितां.

पूर्वीं पैठणामध्ये सोमकांत राजा राज्य करीत असतां तेथें एक नीतिमान्, पवित्र, आणि धार्मिक असा ब्राह्मण राहत होता. त्याचें नांव सुलोचन. त्याला एक कन्या झाली तिचें नांव सुमित्रा. ती चार वर्षांची होतांच तिची आई मरण पावली. सुमि-

त्रेचें रक्षण करायाला घरचें दुसरें मनुष्य कोणीच नव्हतें. सुलोचनानें सर्व प्रकारें तिचें पाळणपोषण केलें. पुढें ती उपवर झाली तोंच दैविक संकेताप्रमाणें शेषापामून तिचा ठाई गर्भसंभव झाला. ज्यावेळीं शेषानें मनुष्यरूप धारण करून तिच्याजवळ येणें केलें, त्यावेळेस सुमित्रा ह्मणाली ह्या गोष्टीविषयीं मी अजाण आहे. मग शेषानें तिला आश्वासन देऊन ह्मटलें तूं भिऊं नको, मी शेष आहे. तुझ्या बापाला किंवा तुला कांहीं संकट पडेल तेव्हां माझे स्मरण कर ह्मणजे मी येऊन तत्क्षणीं तें दूर करीन आणि तुला पराक्रमी व शककर्ता असा पुत्र होईल. इतकें बोलून तो पुरुष गुप्त झाला. सुमित्रेनें ती सीकल्य गोष्ट बापाला सांगितली. त्यानें ती दैविक संकेत जाणून मनांत ठेविली. सुमित्रेचीं गर्भचिन्हें स्पष्ट झाल्यावर लोकांनीं सुलोचनाला बहिष्कार घातला आणि राजाज्ञेवरून त्याला गांवांतून काढून दिलें. मग तो सुमित्रेसुद्धां निघून गांवाबाहेर कुंभार शाळेंत जाऊन राहिला.

त्याच ठिकाणी शालिवाहन हा पांचा वर्षांचा होऊन आपलें सर्व खेळणें राज्यकारभाराचें खेळू लागला. तो आपल्या बरोबरीच्या सोबत्यांला प्रधान, कारभारी, चाकर असें करून आपण त्यांचा राजा होत असे. तो त्याच वेळेस उत्कृष्ट बोलका आणि परीक्षक असा होता. कुंभार लोक त्याचें ज्ञान आणि चातुर्य पाहून विस्मित होत असत. शालिवाहनानें कुंभार मंडळीला सांगून ठेविलें होतें कीं, आपल्या राजाच्या दर्बारांत ज्या विशेष गोष्टी ऐकत जाल त्या मला कळवा आणि कोठेंही कोणाला जें कठीण न्याय निवडत नसतील ते मी निवडितों ह्मणून लोकांला सांगा आणि त्यांला माझ्याकडे घेऊन या.

एकदां शालिवाहन आपल्या खेळण्यामध्ये सिंहासनावर बसला असतां तेथें गांवजोशी पंचांग सांगायला आला. तेव्हां त्याला शालिवाहनानें विचारिलें कीं, जोशीबावा यंदा आमच्या राज्याला कसे आहे ? जोशानेंही त्याला कौतुकानें उत्तर दिलें कीं, महाराज फेते आहे. मग त्यानें आव्यांतून एक मातीची

घागर काढून त्याला दक्षिणे बद्दल दिल्ली. असें सांगितलें आहे की, ती घागर दुसऱ्या दिवसां सोन्याची झाली. ही प्रचीति कुंभार लोकांस समजली. पुढें त्याचें ज्ञान आणि कीर्ति वाढत चालली. देशादेशांतून लोकांनीं विकट पंचायती त्याजकडे आणिल्या आणि त्यानें यथान्याय त्यांचा निवाडा केला. आठव्या वर्षीं सुमित्रेनें त्याची मुंज केली, तरी त्याजकडून विद्याभ्यास न होतां तो खेळण्यांतच काळक्षेप करित असे. शालिवाहनाला कुंभार मंडळी अनुकूळ होती त्याजकडून त्यानें हजारो गाडे माती तयार करविली आणि आपण स्वतां मातीचीं चित्रें, रथ, उंट, छोडे, पालख्या, पायदळ, हत्ती, इत्यादिक हजारो करून कुंभारशाळेच्या आंत आणि बाहेर सांठवून ठेविलीं. हा व्यापार सदासर्वकाळ त्याचा चालू असे. पुढें त्याच्या पुष्कळ अद्भुत गोष्टी विक्रमानें ऐकिल्या आणि त्याजकडेस अवघड पंचायती वगैरे पाठवून त्याची वेळोवेळ परीक्षा घेतली. विक्रमानें वारंवार भेटाया करितां त्याला बोलावूं पाठविलें परंतु शालिवाहनानें त्याची आज्ञा मानिली नाहीं.

पुरंदरपुर या गांवामध्ये धनंजय नामे कोणी सावकार होता. त्यानें आपल्या मरणकाळीं पलंगाच्या चाऱ्ही खुरा खालतीं कोंडा, कोळशे, माती, आणि कागद असे पुरून ठेविले आणि ते वांटे पुत्रांनीं घ्यावे ह्मणून त्याला सांगून आपण मरण पावला. त्यानंतर त्या पुत्रांनीं पलंगाखालीं खणलें, तों कोंडा, कागद, माती, आणि कोळशे असें निघालें. तें पाहून कोणी कोणता वांटा घ्यावा ह्याविषयीं बापाचा संकेत काय होता त्याचा कोणालाच निवाडा होईना. शेवटीं ती पंचाईत सर्व राज्यांतून फिरत फिरत शालिवाहनाकडे आली. तिचा निवाडा शालिवाहनानें असा केला की, माती ह्मणजे भूमी हा वांटा वडील पुत्राला, कागद ह्मणजे लोकांकडील येणें तें मधल्याला, कोळशे ह्मणजे रोकड, सोने, रुपें, तें तिसऱ्याला आणि कोंडा ह्मणजे धान्याचा गळ्या तो चवथ्याला द्यावा. यामाणें ह्याच्या बापाचा संकेत आहे असें सांगून ती पंचाईत यथायोग्य निवडिली.

एकदां विक्रमानें त्याची परीक्षा पाहण्याकरितां एक मोठा हत्ती पाठवून सांगितलें कीं, हा किती वजन आहे तें सांग. तेव्हां शालिवाहनानें तो हत्ती नावेवर चढविला आणि नाव बुडे पर्यंत तिजमध्ये वाळूच्या थैल्या भरविल्या. नंतर हत्ती उतरून त्याबद्दल वाळूच्या थैल्या पुन्हा ती नाव बुडेपर्यंत भरिल्या आणि त्यावरून त्यानें हत्तीचें वजन ठरविलें. शालिवाहन कोणत्याही गोष्टीमध्ये कधीं कुंठित झाला नाहीं, त्याला वरचेवर युक्ति सुचत असत.

शेवटीं विक्रमराजा आपल्या सैन्यासुद्धां पैठणावर स्वारी करायला आला, तेव्हां मात्र शालिवाहनानें आपल्या आईला ह्मटलें कीं, खरोखर विक्रमराजा मला जिंकायला आला आहे. आतां कसें करावें ! मग सुमित्रेनें आपल्या कुंवारपणांतली गोष्ट त्याला सांगितली आणि तिनें शेषाचें स्मरण केलें. मग शेषानें प्रगट होऊन त्याला अमृताचा कुंभ दिलहा आणि सांगितलें कीं, 'हें तूं आपल्या मातीच्या चित्रांवर शिंपड आणि तूं प्राशन कर. तमें केल्यावर कुंभारशाळेंतून हजारो फौज बाहेर निघाली. हें अद्भुत कृत्य पाहून लोक फार चकित झाले. पुढें शालिवाहनाचें आणि विक्रमाचें मोठें तुंबळ युद्ध झालें. शेवटीं विक्रम नर्मदेच्या पार पळून जात असतां शालिवाहनानें त्याचा पाठलाग केला. तेव्हां आकाशवाणी झाली कीं, शालिवाहना, नर्मदेच्या उत्तरतीरीं विक्रमाचें राज्य आणि पूर्वतीरीं तुझें राज्य होवो. आतां लढाई करूं नको. मग शालिवाहनानें आपलें सैन्य माघारें आणून नर्मदेच्या पूर्वतीरीं आपलें राज्य करूं लागला आणि तेथें त्याचा शक चालू झाला. त्यास आज १७८२ वर्षे झालीं, आणि पुढें तो १६२१८ वर्षपर्यंत चालेल. एकंदर त्याचा शक १८००० वर्षे चालेल.

एकदां अवर्षणामुळें राज्यांत मोठा दुष्काळ पडला, तेव्हां शालिवाहनानें पैठणाजवळ अनंदाी ह्मणून एक टेंकडी आहे तीतून हजारो खंडी धान्य आणि पैका काढून लोकांस वांचविलें. असो. कविवर्गामध्यें शालिवाहनाची गोष्ट लिहिण्याचें कारण हें-

च कीं, त्यानें वैद्यशास्त्र आणि अश्वपरीक्षा इत्यादिकांवर मोठाले ग्रंथ केले आहेत. त्यांपैकी अलंकार शास्त्रावर शालिवाहनसप्तशती या नांवाचा एक ग्रंथ आहे त्याची मात्र लोकांस माहिती आहे. दुर्गसप्तशती प्रमाणें त्या ग्रंथाचे श्लोक ५०० आहेत.

इलेश्वरोपाध्याय.

हा विद्यावद्धक विद्वान् शालिवाहन शकाच्या सातव्या शतकांत, प्रसिद्धीस आला. श्रीशैल शहराच्या पश्चिमेकडे इलेश्वर नामें एक नगर आहे तेथचा हा राहवासी असे ह्मणून इलेश्वरोपाध्याय असें त्याचें नांव पडलें. त्यानें लहानपणांत अध्यात्मशास्त्र ह्मणजे वेदांतशास्त्र याचाच मुख्यत्वेन व्यासंग केला, आणि अल्पकाळांत त्या विद्येमध्ये इतका निष्णात झाला कीं, लागलेंच त्यानें पुढें पुष्कळ शिष्य पढविले. गुरुत्वामुळे इलेश्वरोपाध्याय हें प्रख्यात नामाभिधान त्याला फार लवकर मिळालें. ह्या उपनांवानें यद्यपि त्याच्या स्वदेशास थोरपणा मिळाला, तथापि त्याचें मुळचें नांव अगदी लोपून गेलें. तें पुढें त्याच्या वंशपरंपरेनें चालत आलें नाहीं. त्याचे वंशज त्यास त्याच नांवावरून मात्र ओळखत असत.

या पंडितानें गौतमस्मृतीवर मोठी टीका केली, तिला स्मृतिदर्पण असें नांव दिलें. तो आपल्या चवदाव्या वर्षीच देशांतरीच्या राजांकडे भेटायला जाऊं लागला आणि त्यांच्या दरबारांत सत्यधर्माचा प्रतिपक्षी जो कोणी वादी भेटेल त्याचें तो खंडण करीत असे. यानें भूगोलशास्त्रावर एक ग्रंथ लिहिला, त्यांत त्रैलंगण देशाच्या स्थलविशेषाचें वर्णन करतेवेळीं त्या देशाचे शंभर भाग कल्पिले आणि त्यांस नाड असें नांव दिलें, जसे वेगनाड, वेलनाड, मुरीकीनाड, कासलनाड, इत्यादि. त्या भागांविषयींचे लेख कोंडवीडू एथील दफ्तरांत आणि कृष्णानदीच्या पश्चिमेकडील प्रांतांत रक्षण करून ठेवले आहेत. ते प्रांत वारंगूळ,

वेमूळवाड, इलेश्वर इत्यादि. ते लेख देशभाषेत लिहिलेले असून अद्यापि पाटील कुळकरण्यांच्या जवळ आहेत.

तैलंगण देशांत जरी राज्याच्या पुष्कळदा उलटापालटी झाल्या आणि निरनिराळ्या राजांच्या हाताखाली तो आला, तरी इलेश्वरोपाध्यायानें जे त्याचे भाग केले ते व त्यांची नांवे गांवे अद्यापपर्यंत तींच आहेत. ह्या कवीला तसी देशव्यवस्था रचाल्याला मोठे परिश्रम पडले. त्याखेरीज दुसरी उपकारिक कृत्ये त्यानें केलीं, त्याबद्दल नानादेशच्या राजांनीं व श्रीमान् गृहस्थानीं त्याला ज्या जमीनी बक्षीस दिल्या त्या त्यानें ज्ञानाणांस वाटिल्या. त्यांचीं सनदापत्रें अद्यापि त्यांच्या वंशजांजवळ आहेत.

इलेश्वरोपाध्यायानें रघुपतिपेठ, नारायणगड, आणि दुसऱ्या ठिकाणच्या राजांस संस्कृत काव्ये आणि छंदःशास्त्र हीं पढविलीं, ह्यामुळे ते त्याचा बहुमान राखीत असत व त्याला बहुत द्रव्यही देत होते.

ह्या कवीनें खासगीचें एक विद्यालय स्थापिलें होतें, त्यांत पांचशें विद्यार्थी काव्य, नाटक, अलंकार, आणि न्याय, व्याकरण, धर्म, ज्योतिष इत्यादि शास्त्रांचा अभ्यास करीत असत. आणि असें सांगतात कीं, ह्या कवीच्या कुटुंबातील बायकाही संस्कृत शब्दे वारंवार कार्नाट पडून ती भाषा देशभाषेप्रमाणें अस्खलित बोलत असत, कारण इलेश्वरोपाध्यायाला इतर भाषांचा मोठा तिरस्कार असे. इतर भाषा बोलणें हें शास्त्रविरुद्ध आहे असें समजून संस्कृत वाणी वांचून दुसरी कोणतीही भाषा बोलूं नका ह्याणून तो सांगत असे.

अणखी असें ह्याणतात कीं, इलेश्वरोपाध्यायाच्या शिष्य मंडळांत कित्येक असामी अगदी मंदबुद्धि असून त्यांला आपला पाठ उमगत नाहीं, ही गोष्ट त्याच्या लक्षांत होती. एकदां पुरातन ग्रंथ पाहतां पाहतां एंक्क्या ऐंद्रजालिक प्रकरणांत कित्येक बुद्धिवर्द्धक कल्प सांगितले होते, त्यांत ज्योतिष्मतिकल्प^{*} त्यास

* ह्याला संस्कृतांत सुवर्णलता असें ह्याणतात. ती देशांत पुष्कळ प्रसिद्ध आहे. ती पर्जन्यकळांत उगवतो. त्याची फळे रक्तवर्ग व लहान

सांपडला. तो मालकांगोणीच्या तेलाचा आहे. सूर्यग्रहणामध्ये तें तेल पिऊन पाण्यांत बसून कांहीं मंत्राचा जप करावा लागतो असें त्याचें विधान आहे. लैसूर, तंजोर, काशी, आणि कांची ए-थील विद्यालयांत पुष्कळ पंडित आपल्या शिष्यांचें बुद्धिमाद्य जाण्याकरितां ह्या तेलाचा उपयोग करीत असत. उपाध्यायानीं शिष्यांस जेव्हां ह्या सर्वोत्कृष्ट औषधीचें तेल योजना करून दिलें तेव्हां असें सांगतात कीं, त्या योगानें त्यांची बुद्धि इतकी विशद झाली कीं, त्याला कोणताही गूढ विषय समजू लागला आणि पुढें त्यांनीं मोठाल्या विद्यांचा अभ्यास केला.

इलेश्वरोपाध्यायानें शिष्यांस पढविण्याविषयीं मोठे परिश्रम घेतले, आणि त्याच्या लोकोत्तर गुणांच्या कीर्तीचा मसर अनेक मांतांत झाला आणि शेवटीं अकबर बादशाहाच्या पदरीं खानखान लखन विख्यात एक सरदार होता त्यानेंही याचे गुण ऐकिले. तो स्वतां संस्कृत भाषेंत उत्कृष्ट व्युत्पन्न होता. त्याला ह्या नामांकित पंडितास भेटावें लखन फार उत्कंठा झाली आणि बरोबर मोठें सैन्य घेऊन दरकूच दरमजल करीत उपाध्य याचे गांवीं आला, आणि भेटीस गेला तेव्हां त्यानें उपाध्यायास साष्टांगनमस्कार केला; परंतु उपाध्यायानीं म्लेच्छक्षयोस्तु लखणजे म्लेंच्छांचा नाश असो, असें कर्ण कठोर आशीर्वचन दिलें. तेव्हां सरदारानें लागलेंच प्रत्युत्तर केलें कीं, म्लेच्छक्षयइत्यत्र पंचमी तत्पुरुष एवास्तु लखणजे म्लेंच्छापासून मनुष्यांचा नाश असो. यापुढें उपाध्यायानीं अर्थांतर सांगितलें परंतु सरदारानें वर प्रत्युत्तर न करतां ही पुढील समस्या पूर्ण करावी लखन अ-

आकृतीचीं असून त्यांचे घोष असतात. तीं पक्क होतात तेव्हां फार कडू लागतात. ह्या वनस्पतीला कधीं फुलें येत नाहींत. हिच्या बियांचें तेल काढण्याचा प्रकार सांगितला आहे तो असा कीं, ग्रीष्मऋतूंत त्यास उनांत तरवारीच्या पात्यावर ठेवावी. नंतर सुकलीं लखणजे रिठोर्ठांत (सरपोस) घालून अग्निसंयोगानें त्याचें तेल काढावें. हें तेल अन्नादिकांबरोबर सेवन करावें लखणजे तें केलें बुद्धि चांगली विशद होऊन प्रकाश पावते.

धां श्लोक झटला सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्ष सहस्रपात्.
 त्यावर पंडितानें चलितशक्ति श्छन्नः प्रयाणे तव भूपते ह्या
 अर्ध्यां श्लोकानें समस्या पूर्ण केली. याचा अर्थ— हे राजन्
 तुझी स्वारी निघाली झणजे सहस्रशीर्षा शेष तो चलित होतो,
 सहस्राक्ष इंद्र चकित होतो, आणि सहस्रपाद सूर्य आच्छादित
 होतो. ह्यावरून त्याची सेना अपार आहे असें सुचविलें. हें
 ऐकून सरदार मोठा आनंद पावला आणि पंडिताला पुष्कळ
 द्रव्य दिलें आणि इलेश्वरोपाध्यायशिरोमणि असें अभिधान
 देऊन आपण राजाच्या दरबारीं गेला. ह्यानंतर इलेश्वरोपाध्या-
 यानें एक नाटक रचिलें, त्याला गिरिशनाटक असें नांव दिलें.
 त्यांत श्रीशैलमलकार्जुनेश्वराच्या विवाहाचें संविधान फार उत्कृष्ट
 बांधिलें आहे.

ह्या कवीला पुत्रसंतान नव्हतें, तीन कन्या मात्र होत्या. त्या-
 पैकीं नाची झणून एक होती ती दुर्दैवेंकरून विधवा झाली. ती आ-
 पल्या वयांत आली तेव्हां वैधव्यामुळे आपल्यास पुढें संतानाची व
 संसारसुखाची कांहीं आशा राहिली नाहीं, झणून दुःखितांत-
 करण होत्साती आपला प्राणत्याग करावा असा तिचा बेत
 होता परंतु आत्महत्येचा महादोष आहे असा तिच्या बापानें तिला
 उपदेश करून तिचें मन फिरविलें. शेवटीं नाचीनें तो बेत सोडून
 दिलहा. मग तिनें आपलें अवशिष्ट आयुष्य शास्त्राभ्यासांत घालवि-
 ष्याविषयीं निर्धार केला. ज्योतिष्मतीचें तेल पुष्कळ प्यालें असतां
 बुद्धि फार तीव्र होते किंवा पांच तासांत मरण येतें, असें तिनें आपले
 बापाच्या तोंडचें ऐकिलें होतें झणून त्याची प्रचीति पाहण्याक-
 रितां धैर्य धरून तें पुष्कळ प्याली. तेंणेंकरून अल्प कालांत ति-
 च्या सर्वांगाचा इतका दाह झाला कीं, तिच्यानें तो सहन होई-
 ना; आणि कावरीबावरी होऊन तिनें मागील दारी विहीर होती
 तींत उडी टाकिली आणि दोन तास पर्यंत पाण्यांत बुडून राहिली.
 इतक्यांत तिच्या बापानें आपली लाडकी मुलगी फार वेळ दिसत
 नाहीं असें पाहून शिष्यांस पाठ सांगत होता, तें सोडून देऊन

तिच्या शोधार्थ मागीलदारीं गेला, आणि नाची लणून हाका मा-
 रू लागला. तेव्हां तिनें विहीरींतून उत्तर दिलें आणि आपण
 केलेले कृत्य सर्व त्याला तेथूनच विदित केले. तेव्हां तिला सां-
 गितले कीं, तूं पांच तास पर्यंत तेथेंच बसली राहा, नंतर बाहेर
 ये. त्याप्रमाणें तिनें केले. त्या योगानें तिच्या सर्वांगाचा दाह
 अगदी शांत झाला. असें लणतात कीं, त्या तेलाच्या योगेंकरून
 तिची बुद्धि इतकी वाढली कीं, थोडक्या काळांत सर्व शास्त्रांत व
 कला कौशल्यांत ती निपुण झाली, आणि पदार्थविज्ञान शास्त्रां-
 तील अत्यंत गहन विषयांवर व्याख्यान देऊं लागली. तसेंच ती
 कविताही करीत असे, व नाचीनाटक लणून एक वीररसप्र-
 यान चरित्र रचिलें, त्यांत तिनें आपल्या जन्मापासून वैधव्यदशा
 प्राप्त होई तोंपर्यंत ज्या सर्व गोष्टी घडल्या त्यांचें सुंदर संस्कृत
 श्लोकरूपानें वर्णन केले आहे. नंतर तिनें तीर्थयात्रा करण्या-
 करितां बापाचें अनुमोदन घेतलें. देशाटन करतां करतां तिनें पु-
 ष्कळ देशीं मोठ मोठे विद्वान् पंडितांस वादकरून जिंकिलें आणि
 जे कोणी तिच्याशीं वादकराययास येत त्यांचें तिनें खंडणच क-
 रावें असें सांगतात. ती दिल्ली आणि जैपूर एथील राजांपासून
 बक्षिसें मिळवून परत स्वग्रामीं आली. तिची विद्वत्ता आणि स-
 मयसूचकता यांविषयीं लोक फार आश्चर्य करूं लागले.

इलेश्वरोपाध्यायाला दुसरी मुलगी होती तिजपासून त्या-
 ला फारच दुःख झालें. तें असें कीं, कांहीं कृत्रिमानें तिचें लग्न
 एका नीच जातीच्या पुरुषाबरोबर झालें, त्यापासून तिला संतती
 झाली. उपाध्यायाला आपल्या जांवयाची वास्तविक जात स-
 मजली तेव्हां त्याची ती सर्व गोष्ट आपल्या मुलीला सांगितली.
 नंतर तिला अतिशय लज्जा वाटून आपलें राहणें घर पेटवून दि-
 लें आणि त्यांत पतिपुत्रांसुद्धां मरण पावली.

इलेश्वरोपाध्यायानें ह्यातारपणीं इलेश्वर विजय नामक
 एक धर्मशास्त्राचा ग्रंथ केला. त्यांत सर्व जातीचा भेद व परस्पर
 संबंध यांचा फार सूक्ष्म विचार केला आहे, आणि अनेक ग्रं-
 थकार त्यांतील वचनें प्रमाणार्थ लिहितात. त्यावेळेस हा ग्रंथ

जरी फार प्रख्यात होता तरी हल्ली त्याची प्रत पुष्कळ शोधकरून पाहिली तरी कोठेच मिळत नाही.

इलेश्वरोपाध्यायानें बहुत शिष्य पढविले आणि त्याची विद्वत्ता फारच मोठी होती हलगून जेवढा त्याचा लौकिक होता, त्याप्रमाणेंच तो मेला तेव्हां त्याच्या निर्दोष वर्तणुकीवरून त्याची लोकांत मोठी वाहवा झाली.

हलायुधभट्ट.

हा प्राचीन ग्रंथकार ब्राह्मण होता. अभिधानरत्नमाला ज्याला हलायुधकोश असें ह्मणतात तो यानें केला. अणखी छंदःशास्त्रावर ही याचा एक ग्रंथ आहे. याच नांवाचा दुसरा एक कोंकणस्थ ब्राह्मण ग्रंथकर्ता होऊन गेला, त्यानें मृतांच्या उत्तरक्रियेविषयीं मृतसंजीविनी या नांवाचा ग्रंथ केला. शुल्बशास्त्रांतील पिंगलसूत्रावर जे पुष्कळ व्याख्याकार झाले त्यांत ही याची गणना आहे.

प्रसिद्ध मीमांसक जो भट्टभास्कर याचा हा शिष्य होता असें ह्मणतात. जर ही गोष्ट खरी असली तर हा इसवी शकाच्या सातव्या शतकांत होता असें सिद्ध होतें.

लक्ष्मीनारायणाप्पा.

हा कवि मगध प्रांतांतला राहणारा असे. त्याच्या बापाचें नांव व्यंकाप्पा. तो नियोगी जातीचा ब्राह्मण असे. तो पुष्कळ दिवसपर्यंत कर्नाटक देशांत राहत होता. त्याची भरभर आठव्या शतकांत झाली. हैसूर एथील नंदराजवादीयर राजाचे वेळीं तो होता, व त्यास त्याचे दर्बारीं कांहीं हुद्दा असे. त्यानें कानडी भाषेचें चांगलें ज्ञान संपादन करून मगध एथील विद्यालयांत संस्कृत भाषा पढला. त्याची बुद्धि फार चांगली असे. त्यानें बहुधा त्यावेळचीं सर्व उत्कृष्ट काव्ये अवलोकन केल्यामुळे निरनिरा-

ळ्या देवांचा स्तुतिपर फार सरस स्तोत्रे व कवने केली. त्यांविषयीं प्रायः लोक फार आश्चर्य मानीत असत. तीं पुस्तके नंदराजाच्या कानावर येतांच त्याने त्याला पाचारण केलें आणि मोठ्या संतोषानें त्याला पोषाक, जवाहीर, व अणखी मोलवान बक्षिसे देऊन आपल्या दब्यारच्या शास्त्रीपणाचें कामही दिल्लें.

राजाच्या आज्ञेवरून लक्ष्मीनारायणाप्पानें नंदराजयशोभूर्ण नामें एक वीररसप्रधान काव्य रचिलें. हें मोठ्या श्रमानें केलें होतें, कारण त्यांतील प्रत्येक श्लोक द्वयर्थी असे. एक अर्थ त्या राजाच्या गृहकार्य संबंधी आणि दुसरा त्याच्या राजकृत्यसंबंधी. त्या ग्रंथाचे पांच अंक आहेत. हा सर्व ग्रंथ त्यानें एका वर्षांत संपूर्ण करून आपला धनी जो राजा त्याला अर्पण केला. हा ग्रंथ केल्यामुळें लक्ष्मीनारायणाप्पा यास राजाकडून मगध प्रांतामध्ये जमीन इनाम मिळाली. नंतर त्यानें फावल्या वेळेंत महाभारतांतले विषय निवडून त्यांवर नाटके रचण्याचा उद्योग आरंभिला. तो नंजन देवाच्या वार्षिक महोत्सवाला गेला, ते वेळीं त्यानें त्या देवावर एक नाटक केलें, त्याला नंजननाटक असें नांव दिल्लें. त्यावेळेस तो तीस वर्षांच्या वयाचा होता. त्या नाटकांत आरंभापासून शेवटपर्यंत उत्साहामध्ये रथसमारंभादिक जे महोत्साह झाले, त्यांचें फार सुंदर वर्णन केलें आहे. असें सांगतात कीं, लक्ष्मीनारायणाप्पानें हें नाटक पांचा दिवसांत समाप्त केलें. त्यानें दुसरींही नाटके केलीं, तीं येणेंप्रमाणें—उत्तरगोप्रहण, त्यांत दुर्योधनाच्या सैन्यानें विराटराजाच्या गाई नेल्या ह्याचें वर्णन. शारदासंभव, ह्यांत सरस्वतीच्या जन्माचें वर्णन. रंभानाटक ह्यांत शंभर श्लोक आहेत. ऐरावतविजय, आणि दुसरीं पुष्कळ पुस्तके त्यानें रचिलीं. हे ग्रंथ करून त्यानें पुष्कळ द्रव्य संपादन केलें, त्यापैकीं कांहीं भाग तळें बांधण्यांत खर्चला. तें तळें मोठें असून त्याला चहूंकडून पायऱ्या केल्या होत्या, आणि सभोवतीं नारळी लाविल्या होत्या.

लक्ष्मीनारायणाप्पा जवळ संस्कृत भाषेच्या पुस्तकांचा मो-

ठा संग्रह होता व कानडी भाषेचींही थोडीं पुस्तकें होतां. त्यांच्या जवळ विद्यार्थीही पुष्कळ होते, त्यांस त्यानें छंदःशास्त्राचे नियम शिकविले. कल्याणदुर्ग, रायदुर्ग, गुत्ती, रतनगिरी, मध्यगिरी, नंजनगुडी, एथील विद्वानांनीं ह्या कवीची कीर्ति ऐकून त्याजवळ पढायास आले. आणि असें सांगतात कीं, त्यांना चांगलें आध्यापन करून त्यानें थोड्या दिवसांत तयार केले आणि ते लवकरच नवीन काव्य करण्यास समर्थ झाले. ह्या कवीनें आमरणांत अनेक विषयांवर ग्रंथ लिहिले आणि ते ग्रंथ दक्षिण व पश्चिम हिंदुस्थानांत चहूंकडे फार पसरलेले आहेत.

लक्ष्मीनारायणाप्पा मगध एथें आपल्या वयाच्या एकसष्टाव्या वर्षी मरण पावला त्याचीं सर्व पुस्तकें त्याच्या पुत्रास मिळालीं.

भोजराजा.

हा माळव्यांतील धार नामें एका संस्थानाचा राजा होता. इसवी शकाच्या ९८२ पासून १०८२ पर्यंत यानें राज्य केले. त्यावेळीं संस्कृतविद्येला यानें मोठ्या औदार्येकरून उत्तेजन दिल्लें होतें. देशोदेशींचे पंडित आणि कवि हे याच्या राजधानींत येऊन द्रव्य आणि प्रतिष्ठा मिळवीत असत. यानें आपल्या संग्रही १४०० पंडित बाळगिले होते असें सांगतात. याच्या कीर्तिवरून तर असें अनुमान होतें कीं, हा राजा नसता तर कालिदासप्रभृति कवि एवढ्या प्रसिद्धीस आलेच नसते आणि त्यांची सुरस काव्ये आणि नाटके हल्लीं जीं विद्यालयांत उपलब्ध आहेत तीं आत्ताला मिळालीं नसती. दंडी, भवभूति, वररुचि, सुबंधु, बाण, मयूर, रामदेव, हरिवंश, शंकर, कलिंग, कर्पूर, विनायक, मदन, विद्याविनोद, कोकिल, तारेंद्र प्रभृति प्रसिद्ध कवि याच्या कारकीर्दीत होते, असें ऐकण्यांत आहे. या राजाची ख्याति असी सांगतात कीं, कोणीही नवा श्लोक करून आणिल्यास लक्ष रुपये बक्षीस देत असे. पण ही गोष्ट असंभाव्य आहे. त-

थापि त्या संस्थानांत कवड्यांचें नाणें फार वापरण्याची चाल होती. यावरून नवे श्लोक करणाऱ्यांस लक्षोगणती कवड्या देत असेल असें अनुमान होतें.

याच्या समागमानें कवनशक्ति प्राप्त व्हावी असा कांहीं याचा विलक्षण स्वभावगुण होता. भोजचंपू आणि भोजप्रबंध या ग्रंथांचीं कांहीं प्रकरणें यानें रचिलीं असून कालिदास प्रभृतींनीं ते ग्रंथ संपविले असें सांगतात. भोजप्रबंधांत कवींच्या गोष्टी व त्यांच्या चमत्कारिक उक्तिप्रत्युक्ति वगैरे गोष्टी यांचा संग्रह आहे. भोजचंपूंत तर संपूर्ण रामायणाच्या कथा आहेत. यानें योगसूत्रावर व्याख्या केली आहे. काव्ये आणि नाटके एतद्विषयक साहित्यशास्त्रावर प्रथम ग्रंथ ह्यणजे सरस्वतीकथाभरण तो यानेंच केला. त्याचे अध्याय पांच आहेत. त्यावर रत्नेश्वरमहोपाध्याय यानें टीका केली आहे. तसा राजमार्तंड हाही ग्रंथ यानें केला, असें कोणी ह्मणतात. मंजप्रतिदेशव्यवस्था या नांवाचा एक ग्रंथ इसवी शकाच्या नवव्या शतकाच्या अखेरीस याचा चुलता जो मंज त्यानें केला. त्या उपरांत भोजानें सुधारून नीट केला व भोजप्रतिदेशव्यवस्था हें नांव देऊन प्रसिद्धींत आणिला. भोजप्रबंध, विक्रमचरित्र, आणि भोजचरित्र ह्या ग्रंथांच्या हस्तलिखित प्रती विलायतेतील एशियाटिक सोसायटी नामक मंडळीच्या पुस्तकगृहांत आहेत.

भवभूति.

या प्रख्यात कवीचें जन्मवृत्त इतकेंच मिळालें आहे कीं, हा बेदर गांवीं राहणारा काश्यप गोत्री कोणी एक ब्राह्मणाचा मुलगा होता. त्याच्या कंठामध्ये वक्तृत्व सरस्वती नेहमी वास करीत असे, त्यावरून याचें नांव श्रीकंठ असेंही पडलें होतें. कारण त्यानें उज्जनी आणि तिच्या मांतवर्ती जे पर्वत, नद्या, अरण्ये, निर्झर यांचें अगदीं हुबेहुब वर्णन जागोजागीं केलेलें आढळतें यावरून तो गोंडवन या नांवाच्या रमणीय जंगलामध्ये कां-

हीं दिवस वृस्तीस होता असा तर्क होतो. सृष्टीचें सौकुमार्य आणि सौंदर्य यांचें सुयुक्त वर्णन करायचा स्वाभाविक गुण यामध्ये इतर कविपेक्षां उत्कृष्ट होता.

भवभूतीचें जन्मस्थान त्याच्या विद्येचा नावलौकिक वाढण्यासारखे नव्हतें तरी हिंदुस्थानांतील कित्येक राजांच्या आश्रयानें तो प्रख्यात आला. यशोवर्मा ह्यणून कोणी कन्नोजा राजा होता त्यानें याला बाळगिलें होतें असें सांगतात. हा धारच्या संस्थानांत गेला तेव्हां भोजाच्या सभेमध्ये याला कालिदासाच्या बरोवरीनें मानित असत. उत्तररामचरित्र, मालतीमाधव, व वीरचरित्र हीं तीन नाटके या कवीचीं आहेत. उत्तररामचरित्र ह्या नाटकाचे अंक सात आहेत. ह्या नाटकास उत्तररामचरित्र हें नांव ठेवण्याचें कारण हेंच कीं, राजा रामचंद्र अयोध्या पुरींत सिंहासनाखंड झाल्यावर जें चरित्र झालें तें ह्यांत बांधिलें आहे. पहिल्या अंकांत लोकापवादामुळे रामानें सीतेचा त्याग केला आहे, दुसऱ्या अंकांत शत्रुक वधाच्या निमित्तानें रामचंद्र पंचवटीस गेला आहे; तिसऱ्या अंकांत सीतेच्या विरहानें रामास फार शोक झाला आहे; चवथ्या अंकांत वाल्मीकि मुनीच्या आश्रमास कौसल्या; जनक, वसिष्ठ हे गेले आहेत, पांचव्या अंकांत चंद्रकेतु आणि लव, कुश, ह्यांचा युद्धप्रसंग झाला आहे; साहाय्या अंकांत रामाची आणि लव, कुश, ह्यांची भेट झाली आहे; आणि सातव्या अंकांत सर्वांच्या भेटी होऊन वाल्मीकिमुनीनें रामाची आणि सीतेची भेट करून दिली आहे. ह्या नाटकाचा खेळ महाकालेश्वराचे उत्सवांत केला होता. हें नाटक विशेषेंकरून विद्वानांस मान्य व रसिक जनांस प्रिय असें आहे. नाटकाचे जे गुण ते सर्व ह्या नाटकांत कवीनें आणिले असून त्यांत कारुण्य रस अतिशय बांधिला आहे. मालतीमाधवांत शृंगाररस विशेष आहे व महावीरचरित्र नाटकाचे सात अंक आहेत. त्यांत रामकथा सर्व रामायणाच्याच आश्रयानें संक्षिप्त वर्णन केली असून वीररस विशेष आहे. ह्या कवीचे इतर

ग्रंथ जसे गांभीर्य विचार, पद्मालालित्य, भाषेची मोठी इत्यादिके करून पूर्ण आहेत, व्यापनाणेंच हें आहे.

कालिदास आणि भवभूति यांची राजसभेमध्ये नाटकालंकार विषयांवर सुरस भाषणें होत असत. एकदां राजाच्या आज्ञेवरून त्या उभयतांनी एकेका श्लोकांत शृंगार रसाचें पूर्ण वर्णन केले. पुढें असें सांगतात कीं, त्याच्या उत्कृष्टपणाच्या स्पर्द्धेवरून श्लोक देवाल्यांत नेऊन देवी पुढें तोलले. तेव्हां कालिदासाचा श्लोक वजनदार दिसून येतांच देवीनें आपल्या हस्तकमलांतील चकरंद भवभूतीकडल्या पारड्यांत ओतून जड केले. भवभूति विषयीं अशी एक लक्षण आहे कीं,

कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते

अर्थ— कारुण्य रस हा भवभूतीनेंच बांधावा.

दंडी.

हा मोठा नामांकित कवि भोजराजाच्या दरबारी होता. दुसरे जे दोन प्रसिद्ध कवि कालिदास व भवभूति या उभयतां बराबर कवितेविषयीं वारंवार तो प्रतिस्पर्द्धा करीत असे. हे तिघेही देवीउपासक होते.

या तीन कविविषयीं असें सांगतात कीं, एकदां सरस्वती-रूपवती तरुण स्त्रीचें रूप धारण करून त्यांसमोर एका मोठ्या रस्त्यावर कंदुक ऋडा करीत प्रगट झाली; तेव्हां त्या तीन कवींतून प्रथम दंडी लणाला कीं, जेव्हां ही आपल्या कोमल व पाटल हस्तानें कंदुक ग्रहण करिती तेव्हां त्या कंदुकाचे तीन वर्ण व्यक्तपणीं दिसून येतात. समदृष्टीनें पाहती तेव्हां कर्णातील कमळाची त्याजवर छाया पडत्ये लणून तो रक्तवर्ण दिसतो, जमिनीवर आपटती तेव्हां नेत्रकांतीमुळे जांबळा व तांबूस वर्णाचा दिसतो. भवभूति लणाला कीं, कंदुक तिच्या कुचासारखा दिसतो लणून त्याला भूमिवर आपटती. कालिदासानें लटले तो आपलें मुखचुंबन करील यास्तव त्याला आपटिते.

त्यावेळी ती देवी गुप्त झाली व त्या रस्त्याच्या दुसऱ्या नाक्यावर तांबीळ्याचे दुकान घालून बसली. तेथे हे तीन कवि गेले. देवीने भवभूतीला कांहीं चुना दिलहा, दंडीला सुपारी, आणि कालिदासाला पान दिलहे. दंडीने तिला असे देण्याचे कारण विचारले. तिने उत्तर केले की, त्रिवर्गाचे गुण समान नाहींत. नंतर तिने त्या तिघांला दुकानाच्या मार्गे नेले व त्यांच्या गुणाच्या खुणेचे तीन गंज दाखविले. त्यांत कालिदासाचा सर्वांत मोठा होता, दंडीचा मध्यम व भवभूतीचा कनिष्ठ.

कोणे एकेसमयीं कालिदास आणि दंडी यांची स्पर्धा लागली असतां देवीने साक्षी दिलही कीं, कविदंडी, कविदंडी, कविदंडी नसंशयः अर्थ—कवि तर दंडीच हांय. असें त्रिवार बोलल्यावर कालिदासानें रागानें देवीला लढले अहंरंडे, अहंरंडे लणजे रांडे मी कोण आहे. याप्रमाणें कालिदासाचें वचन ऐकून देवी लणाली त्वमेवाहं नसंशयः अर्थ—तूं आणि मी एकच आहे.

असें झाल्या नंतर हे तीनही कवि अप्सांत प्रतिस्पर्धा सोडून एकचित्तानें वागून जिवलग मित्र झाले.

दंडीने काव्यादर्श आणि दशकुमार या नांवाचे साहित्यशास्त्रावर दोन ग्रंथ सर्वोत्कृष्ट केले आहेत.

माघकवि.

आलिकडे आमचे प्रख्यात डाक्टर भाऊदाजी यानीं प्रबुधचिंतामणि या नांवाचा एक ग्रंथ मिळविला आहे, त्यांत भोजाच्या वेळच्या कित्येक पंडितांच्या गोष्टी लिहिल्या आहेत. त्यांतून माघकवीचा वृत्तांत संक्षेपानें लिहितों.

हा कवि भोजाच्या वेळेस कविवर्गामध्यें मान्य होता आणि श्रीमालपुरांत राहत असे. परंतु तो इतर पंडितांप्रमाणें त्याच्या दर्बारांत कधीच गेला नाहीं. तोच स्वतां मोठा दौलतवान् असून विद्वान् लोकांला पुष्कळ द्रव्य देत असे. विक्रमानें त्या-

ची दानकीर्ति आणि विद्वत्ता हीं ऐकून त्याला पुष्कळदां बोलावणीं पाठविलीं. एकदां हिंवाळ्याच्या दिवसांत माघकवि भोजाला भेटायाला गेला आणि तेथें एक दिवस मात्र राहिला आणि दुसऱ्या दिवसीं लागलेंच जाण्याची आज्ञा घेतली. राजा आपल्या बागेपर्यंत त्याला बोळवायाला आला तेथें माघकवीनें भोजराजाला आपल्या घरीं घेण्याची विनंति केली.

कांहीं दिवसानंतर भोजराजा माघकवीच्या श्रीमालपुरास आपल्या स्वारीसुद्धां गेला, तेथें भोजाचें सर्व सैन्य त्याच्या अश्वशाळेंत सामावलें. राजा मात्र माघकवीच्या वाड्यांत राहिला. वाड्यांत जाण्याचा रस्ता जाड कांचेच्या तक्त्यानी मढविला होता. तेथें अनेक प्रकारचे पदार्थ आणि उपचार सामग्री इत्यादि पाहून भोजराजाला मोठें आश्चर्य वाटलें. दुपारी भोजनाच्या वेळेस पुष्कळ प्रकारच्या शाका, व्यंजनें आदिकरून पदार्थ आणि सर्व ऋतूतील फळें वाढिलीं होतीं. त्या दिवसीं फार थंडी होती ह्मणून तेथें जे ऊष्ण उपचार योजिले होते तेणेंकरून राजाला विजण्याचा वारा घ्यावा लागला. त्या रात्री काव्य, नाटक, अलंकार, यांमध्ये उभयतांचीं बहुत वेळ संभाषणें झालीं.

कोणी ज्योतिष्यानें माघकवीला पत्रिका करून दिल्ली, तांत असें वर्तविलें होतें कीं, त्याला उत्तरोत्तर पुष्कळ संपत्ति प्राप्त होऊन अंतकाळीं तो निर्धन होईल आणि त्याच्या पायाला सूज येईल. या भविष्यलेखा प्रमाणेंच त्याला वृद्धापकाळांत दारिद्र्य आलें. तरी पहिल्याप्रमाणें दरिद्री लोक त्याजकडे मागायाला येत असत. तेव्हां त्यानें असें ह्मटलें कीं,

॥ दारिद्र्यानलसंतापःशांतःसंतोषवारिणा ॥

॥ दीनाशाभंगजन्मातुकेनायमुपशाम्यतु ॥

अर्थ— दारिद्र्यरूप अग्नीचा संताप मी आपल्या संतोषरूप उदकानें शांत करितों, तरी दीनांचा आशाभंगरूप जो ताप तो कशानें शांत करूं.

एकदां त्यानें आपल्या स्त्रीला ह्मटलें कीं,

॥ देशं स्वमपि मुंचंति मानम्लानि महाशयाः ॥

॥ दिनावसाने ब्रजति द्वीपांतरमहर्मणिः ॥

अर्थ— जे उदार आहेत ते आपत्काळीं आपला देश सोडितात. पाहा. सूर्यही दिवसाच्या शेवटी द्वीपांतरास जातो.

मग माघकवि आपल्या स्त्रीसहवर्तमान भोजाकडे धारानगरीस गेला आणि आपले माघकाव्य राजाला दाखवावे ह्मणून तिच्या स्वाधीन केले. जेव्हां राजाने मध्येच पुस्तक उघडून पाहिले तेव्हां प्रथम हा श्लोक दृष्टीस पडला.

॥ कुमुदवनमपश्चि श्रीमदंभोजखंडंत्यजतिमुदमु
लूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ॥ उदयमहिमरश्मिर्वा
तिशीतांशुरस्तं ॥ हतविधिललितानांहीविचित्रो
विपाकः ॥

या श्लोकाचा अर्थ मनांत आणून भोजाने ह्मटले कीं, सर्व काव्याची गोष्ट काय सांगावी. परंतु या एका श्लोकाला पृथ्वीचे मौल्यही थोडके आहे. राजाने एक लक्ष रुपये तिची संभावना केली.

एकेका कविमध्ये एकेक गुण विशेष वर्णिले आहेत, त्यांत

॥ उपमाकालिदासस्य भारवेरर्थगौरवं ॥

॥ दंडिनः पदलालित्यं माघेसंति त्रयो गुणाः ॥

अर्थ— उपमा कालिदासाची, भारवीचे अर्थगौरव, आणि दंडी कवीचे शब्दसौंदर्य असे एकेक उत्कृष्ट आहेत. परंतु माघकवीमध्ये उपमा, शब्दसौंदर्य, आणि अर्थगौरव हे तिन्ही गुण आहेत. ते माघकाव्य पाहिले असता ध्यानांत येतात.

बाणकवि.

पूर्वी भोजराजाच्या वेळीं कुरुजंगल देशामध्ये हर्ष या नांवाचा एक मांडळिक राजा होता, त्या राजाच्या वर्णनपर हर्षचरित या नांवाचा एक मोठा ग्रंथ आहे. त्यांत बाणकवीचा वृत्तांत सविस्तर लिहिला आहे. त्या ग्रंथाच्या माहितगारापासून बाणकवीच्या वृत्तांताचे जितके शब्द आह्माला मिळाले ते व कादंबरीच्या उत्तरार्धांत आरंभीच जे श्लोक आहेत त्यांवरून त्याच्या पिढीविषयी जेवढी माहितगारी झाली आहे तेवढी लिहितों.

बाणकवि हा वात्स्यायन गोत्री ब्राह्मण मोठ्या विद्वान् घराण्यांत जन्मला. त्याच्या आईचें नांव राज्यदेवी आणि बापाचें चित्रभानु. तो वेदशास्त्रसंपन्न असून नेहमी यज्ञयाग करीत असे. एकदां यज्ञ करितांना चित्रभानूला श्रमामुळे फार घाम आला असतां सरस्वतीनें येऊन त्याला वारा घातला अशी दंतकथा आहे. व बाणकवीच्या पुत्रानेही त्याला असें विशेषण दिलें आहे कीं,

॥ सरस्वतीपाणिसरोजसंपुटप्रमृष्टहोमश्रमसीकरांभसः ॥

बाणकवीच्या आज्ञाचें नांव अर्थपति आणि पणजाचें नांव कुबेर. हा विख्यात पुरुष गुप्तसंप्रदायी लोकांचा गुरु होता. बाणकवीचें घर शोणनदीच्या पश्चिमेस च्यवन ऋषीच्या आश्रमापासून दीड कोशावर प्रीतिकूट नामे गांवामध्ये होते, ते गंगेच्याकाठीं वेळूच्या काठ्यांनी बांधिलें असे. बाणकवीचा बाप त्याच्या चौदाव्यावर्षी मरण पावला. त्याला आश्रय देणारे भद्र, नारायण, ईशान, आणि मयूरक, असे चार मित्र होते.

बाणकवीची बुद्धि त्याच्या नांवाप्रमाणेंच अत्यंत शोघ्रगति, सूक्ष्म, तीक्ष्ण, आणि तद्दयंगम असी होती. त्याचा बाप वारल्यावर त्यानें लागलेंच आपले काठ्याचें घर सोडून शितिकंठ देशामध्ये हर्ष राजाकडे गेला. तेथें राजानें त्याची विलक्षण बुद्धि आणि विद्वत्ता पाहून त्याला आपल्या सर्भेत अध्यक्ष

करून ठेविलें. तेथें त्यानें कादंबरी ग्रंथ रचिला. त्यां ग्रंथावरून ह्या कवीचें बुद्धिवैभव केवढें होतें याविषयीं विशेष वर्णन करायला नको. श्लेषात्मक कवितेविषयीं या कवीचा तर बाणाच होता, यावरून असी एक लक्षण आहे कीं बाणोच्छिष्टजगत्सर्व लक्षणजे अर्वाचीन कवींच्या संपूर्ण श्लेषोक्ति बाणकवीच्या काव्यांत गतार्थ होतात. कादंबरी ग्रंथाचें पूर्वार्ध संपल्यावर बाणकवि मरण पावला. पुढें त्याच्या पुत्रांनें उत्तरार्ध पूर्ण करून तो ग्रंथ शेवटास नेला.

भास्कराचार्य.

हा जातीचा ब्राह्मण असून मोठा ज्योतिषी असे. त्याचा जन्म शालिवाहन शकाच्या अकराव्या शतकांत निजामाच्या राज्यांत बेदर ह्मणून एक गांव आहे तेथें झाला. तो लहानपणीं गणित, मुहूर्तग्रंथ, व सिद्धांत ग्रंथ मोठ्या आस्थेनें पढून त्यांमध्ये इतका प्रवीण झाला कीं, शेवटीं त्याला त्या शास्त्रावर ग्रंथ लिहिण्याविषयीं सामर्थ्य आलें. बीजगणित ह्मणून त्यानें एक गणिताचा ग्रंथ लिहिला. त्याला एकही पुत्र नव्हता, परंतु लीलावती नामक एक कन्या मात्र होती. तिच्या पोटांही कांहीं संतान नव्हतें. तिचें नांव चिरकाळ राहावें असें करण्याकरितां तिला एक ग्रंथ समर्पण करावा असा त्यानें निश्चय केला, आणि हिंदुशास्त्रांत द्वादश पुत्रांमध्ये कन्या ही पुत्रस्थानापन्न कल्पिली आहे आणि तिला पितृधन प्राप व्हावें हें योग्य आहे. एथें चिरस्थायी पितृधन तो ग्रंथच होय. इसवीसन् ११५२ ना मध्ये त्यानें गणितशास्त्रावर जो ग्रंथ केला तो तिला समर्पण करून कन्येचें नांवावरून त्याला लीलावती असें नांव दिलें. हा ग्रंथ गणिताविषयीं उत्कृष्ट आहे. बंगाल्यांत लीलावती हा ग्रंथ प्रथमतः छापला, त्यावर इंग्रजी मुखपत्र आहे. बीजगणित आणि लीलावती हे ग्रंथ सिद्धांतशिरोमणीचे उपोद्घात-

रूप आहेत. ब्रह्मगुप्ताने ब्रह्मसिद्धांत ह्या पुस्तकाचा जो ग्रंथ केला आहे त्याच्या १२ व्या आणि १८ व्या अध्यायांतील "विषय यांत घेतले आहेत. डाक्टर टेलरसाहेबाजवळ एक हस्तलिखित पुस्तक आहे त्यांत लीलावतीमध्ये जे नियम सांगितले आहेत, त्यांची सिद्धता केली आहे. त्याला उदाहरण असे ह्या पुस्तकात. हाही ग्रंथ बहुधा आचार्यांचाच असावा. धनेश्वरदेवज्ञ ह्या पुस्तकाचा कोणी एक महापंडित होते त्यांनी लीलावतीवर टीका केली, तिचे नांव लीलावतीभूषण. अमृतसागरा ही एक लीलावतीवर दुसरी टीका गंगाधर पंडित याने केली आहे. हा जंबूसर एथला राहणारा उत्कृष्ट ज्योतिषी होता व त्याचे पूर्वजही ज्योतिषी होते असे त्याने ग्रंथारंभी लिहिले आहे. अणखी रंगनाथ, सूर्यदश, आणि गणेश, यांनी टीका केल्या आहेत.

ह्यानंतर त्याने इ.स. ११५४ नाते सिद्धांत प्रकरणां एक ग्रंथ केला, त्याला सिद्धांतशिरोमणि असे नांव दिले. त्याचे दोन भाग केले आहेत. एकाचे नांव गोलाध्याय व दुसरा गणिताध्याय. सूर्यसिद्धांत हा मोठा गणिताचा ग्रंथ भास्कराचार्याने केला. याजवर गुहार्थप्रकाशिका या नावाची टीका रंगनाथ याने केली आहे. आणि नृसिंहगणक व भूधर या दोघांनी टीका केल्या आहेत. तिथितत्व, ज्योतिषतत्व, असे दोन ग्रंथ, एक फलग्रंथ व दुसरा सिद्धांतग्रंथ हे आचार्यांचे केले असावे.

ज्योतिष ग्रंथ हे प्राचीन काळापासून चालत आले आहेत. त्यांतील गणिते हल्ली बरोबर मिळत नाहीत. जसे सूर्यग्रहण किंवा चंद्रग्रहण अमुक वेळाने लागेल असे लिहिलेले असता त्यास दाहा पांच पळांचा तरी फेर पडतो, याचे कारण असे की, पूर्वीच्या ग्रंथकारांनी जीं गणिते करून ठेविली आहेत त्यावर भास्कराचार्या खरीज दुसरा कोणी चालना देणारा झाला नाही. भास्कराचार्याने सर्व ग्रंथ तपासून जेथे न्यूनाधिक करावेसे वाटले तेथे करून नवीन गणित करून नियम बांधिले. ह्या गोष्टीलाही सुमारे सात आठशे वर्षे झाली. त्यावर दुसरा कोणी त्यासारखा

चालना देणारा झालाच नाही, त्यामुळे अंतर पडते. भास्कराचार्याने ग्रहांचे आणि नक्षत्रांचे वेध केले, तेव्हा दुर्बीण वगैरे कांहीं साधन नव्हते, नुस्ती बांबूची नळी घेऊन वेध केले व ग्रहांच्या उंच्या, लंबोन्नति, आकार, परिमाण, आणि पृथ्वीचे स्वरूप वगैरे सर्व गोष्टी आपल्या बुद्धिकौशल्याने शोधून काढल्या. गणित, पृथ्वीचा आकार, ग्रहण, इत्यादिकांविषयी जे त्याने सिद्धांत लिहिले आहेत ते हल्ली सुधारलेल्या इंग्लिशांच्या सिद्धांताशी कित्येक अंशी बरोबर मिळतात. यावरून सहजच लक्षांत येते की, भास्कराचार्याच्या जवळ यंत्रादिकांचे कांहीं साधन नसतां त्याने ज्या गोष्टी लिहिल्या त्या अनेक साधनविशिष्ट. इंग्लिशांच्या तपताशी मिळतात. तेव्हा भास्कराचार्याच्या बुद्धीचे चातुर्य व कल्पनाशक्ति किती असावी ?

भास्कराचार्य बेदर मुकामी आपल्या वयाच्या पांसष्टाव्या वर्षी स्वर्गवासी झाला.

कल्याणमल्ल.

हा जातीचा ब्राह्मण असून कर्लिंग देशचा राहणारा असे. कर्लिंगदेशचा राजा अनंगभीम ज्यास लाडदेव असेही म्हणतात त्याच्या राज्यांत तो उदयास आला. त्या राजाने शालिवाहन शकाच्या १०९४ वामध्ये जगन्नाथाचे देवालय बांधिले, हे त्या देवळांत एका दगडावर कोरले आहे त्यावरून सिद्ध होते. कल्याणमल्लाने आपल्या राजाच्या आज्ञेवरून कामशास्त्र विषयक ग्रंथ रचिला, त्याला अनंगरंग असे नांव दिले. हल्ली त्या ग्रंथाच्या भाषांतरासहित पुष्कळ आवृत्ति छापून प्रसिद्ध झाल्या आहेत. त्याची दाहा प्रकरणे आहेत. यावरून असे अनुमान होते की, तो राजा अत्यंत विषयासक्त होता.

शार्ङ्गधर.

हा कवि नामांकित पौराणिक असे. त्याची भरभर शालिवाहन शकाच्या अकराव्या शतकांत अनंगभीम राजाच्या वेळीं झाली. तो दामोदर याचा पुत्र होय. त्याच्या आजार्चे नांव राघवदेव. तो हम्मीर राजाच्या दरबारीं मुख्य पंडित असे.

ह्या कवीनें एक ग्रंथ केला, त्याला हम्मीरविजय हें नांव दिल्लें. त्यांत हम्मीर राजाची वंशावळी व त्याची लोकोत्तर कृत्ये लिहिलीं आहेत. तसाच त्यानें अणखी एक नानाप्रकारचे विषय निवडून व कित्येक सुभाषित श्लोकांचा संग्रह करून एक ग्रंथ लिहिला, त्याला शार्ङ्गधरपद्धति हें नांव दिल्लें, त्यालाच सुभाषितशार्ङ्गधर असें म्हणतात. त्यानें दुसरा एक वैद्यक विषयावर ग्रंथ केला, त्यालाही शार्ङ्गधर हें नांव दिल्लें. त्याचीं तीन खंडे आहेत आणि सर्व ग्रंथ मिळून सव्वीसशें श्लोक आहेत. हा ग्रंथ सुलभ असून वैद्यांच्या फार उपयोगी आहे. हल्ली या ग्रंथाच्या दोन आवृत्ति मराठी अर्थसहित छापिल्या आहेत.

शार्ङ्गधर बराच वृद्ध होई तोंपर्यंत वांचला परंतु त्याच्या वेळीं विशेष वर्तमानें कोणकोणतीं झालीं व तो कसा मृत्यु पावला याचें सत्य वृत्त त्याच्या संततीस पुढें मिळालें नाहीं व तो कोठें राहत होता हेंही ठाऊक नाहीं.

हेमचंद्र.

पार्श्वनाथ जो जैनांचा मुख्य देव त्याची व त्याच्या संप्रदायाची प्रथम प्रवृत्ति होऊन सुमारे २५०० वर्षे झालीं. त्यानंतर बहुत काळानें त्या मताचा अनुसारी एक नामांकित पुरुष होऊन गेला, त्याचें नांव हेमचंद्र. तो पाटलीपुत्र किंवा ज्याला पाटणा असें म्हणतात तेथील मुळचा रहवासी असे, असें समयविलोकं नामक ग्रंथावरून दिसतें. तो महाविद्वान् असतां श्रावक

लोकांमध्ये त्याची मोठी मान्यता होती. त्यांच्या मतांत कित्येक प्रख्यात विद्वान होऊन गेले परंतु याच्या प्रतीचा कोणीच झाला नाही. त्याला धर्म कृत्यांत आचार्यपणाची पदवी असतां हरएक विषयांत त्याची सम्मति घेत असत. नेहरवाला मतांत पूर्णपतन या नांवाचा एक प्रख्यात गांव आहे तो गुनम-रपाळ रजपुत या राजाच्या ताब्यांत होता. त्याला हेमचंद्र यानें शके १०९५ वांत श्रावक धर्मांत आणिलें. त्याविषयींचे कांहीं इतिहासग्रंथ गुजराथ देशांत आहेत त्यावरून पाहतां हेमचंद्रानें त्या देशामध्ये जैनधर्माची प्रवृत्ति फार वाढविली. त्या ग्रंथांत हेमचंद्राला हेमाचार्यजीजती किंवा हेमराज असें ह्यण-ण्याचा व्यवहार अढळतो.

हेमचंद्रानें एक स्वतंत्र व्याकरण रचिलें, त्याचे सूत्राध्याय सात आहेत. त्याखेरीज हेमचंद्रकोश व अनेकार्थकैरव ज्याला हेमकोश असें ह्यणतात त्याची साहा कांडें केली आहेत, व हेमशेषकोश तो दक्षिणेंत प्रसिद्ध नाही परंतु टीकाग्रंथांत त्याचा उल्लेख अढळतो, तो व साहित्यशास्त्र, तर्कशास्त्र, योगशास्त्र, त्रिषष्टिशिलाकापुरुषचरित्र, इत्यादि मोठमोठाले ग्रंथ त्यानें रचिले ते या देशांत उपलब्ध नाहीत. कारण जतीमताचे लोक ते ग्रंथ दुसऱ्या लोकांच्या दृष्टीस पडूं देत नाहीत. सांप्रत डाक्टर भाऊदाजी यानीं मोठ्या प्रयासानें हेमचंद्रकृत एक काव्य ग्रंथ आणिला आहे, त्याचे सर्ग २० आहेत आणि त्याचे अनुष्टुभ व इतर छंदांचे सर्व श्लोक मिळून ३५०० आहेत. त्यावर लेशाभयतिलक ह्यणून जैनमतानुसारी कोणी महाविद्वान होता त्यानें पदशः व्याख्या केली आहे. तिची रचना संवत् १२९२ वांत झाली. ह्या काव्यांत चौलुक्य वंशोत्पन्न जे कुमारपालादि राजे त्यांचें इतिवृत्त वर्णिलें आहे. हें काव्य करण्याविषयीं हेमचंद्राचा दुसरा एक मुख्य हेतु हा की, आपण जें व्याकरण रचिलें आहे त्याचीं उदाहरणें लोकांत कसकसीं उपयोगांत येतात हें स्पष्ट दाखवावें, ह्यणून भट्टीकाव्या प्रमाणें मकरणशः सूत्रांचीं उदाहरणें देऊन राजवृत्त वर्णिलें आहे. किंबहुना भट्टीकाव्यापेक्षां

हेमचंद्राने आपल्या व्याकरणाच्या प्रथम सूत्रापासून शेवटच्या सूत्रपर्यंत सर्वच व्याकरण या काव्यांत बांधिले आहे. काव्याचा आरंभ श्लोक.

॥ अस्तिस्वस्तिकवद्धर्मैधर्मागारंनयास्पदं ॥

॥ पुरंसदाश्रियाश्लिष्टं नाम्नागिहिलपाटलं ॥

पुढे दुसऱ्या श्लोकापासूनच संधिप्रकरणार्ची उदाहरणे देण्यास आरंभ केला ते येणेंप्रमाणें:—

उमाभर्तृषभस्कंदमातापित्रर्षिपूजकाः

नभर्तृऋषभास्मिन्नासन्पुत्रेणवर्जिताः ॥

इहणर्णिकं वलार्णवत्सराणंदशाणिकं

वसनार्णवत्सतरार्णप्राणवानकस्यचित् ॥

मणीवमसृणौचक्रदंपतीवयुतौस्तनौ

विजेतुरोदसीवात्रस्त्रीणांभातःस्मरायुधे ॥

अमीअमुमुईचोस्यनखाःकंठेइहक्षताः

अपेहित्वमुउत्तिष्ठयद्याएवंनुमन्यसे ॥

याप्रमाणें व्याकरणोदाहरणें राजवर्णन प्रसंगांत कसकसीं आणिलीं आहेत तीं पाहून व्याकरणज्ञांस मोठा चमत्कार वाटेल, व शब्दाची व्युत्पत्तिही दृढ होईल, असी या काव्याची रचना सर्वोत्कृष्ट आहे.

रामानुजाचार्य.

हा शंकरमताचा प्रतिपक्षी शालिवाहन शकाच्या अकराव्या शतकांत दोरासमुद्र नामक शहराचा राजा बेटावर्द्धन याच्या वेळीं श्रीपेनुमुतूर या गांवीं जन्मला. त्याच्या बापाचें नांव केशवाचार्य आणि आईचें नांव कांतिमती. तो गांव मद्रासेपासून चौवीस मैलांवर कांची किंवा ज्याला कंजेवरम् असें म्हणतात

त्याच्या मार्गावर आहे. त्याचें आठवें वर्षीं मौंजीबंधन झालें. नंतर त्यानें आपला मामा जो यादवप्रकाश त्यापासीं वेदशास्त्रांचें अध्ययन केलें. तो महाबुद्धिमान् होता. त्यानें प्रथम पेन्नुमुदूर या गावांत एक चिंचेचें झाड होतें, त्याखालीं बसून रामचंद्राची उपासना केली. पुढें त्यानें जीवेश्वराचा भेदवाद हें नवें मत काढून शंकरमताचे खंडण केलें. तो सीतारामाची पूजा व त्रिपुंड्र धारणादिकाचे संप्रदाय हे लोकांस उपदेशूं लागला. कांहीं दिवसांनीं त्यानें देशपर्यटन केलें, आणि मल्लुकोट शहरास जाऊन तेथील ब्राह्मणांस दोन गोष्टी सांगून त्यांनीं शैवमत सोडावें असें केलें, व त्यांनीं आपल्या मतानें वागावें याविषयीं त्यांस कित्ता घालून दिलहा. नंतर तो तानोर प्रांतांतून दौरासमुद्र एथें गेला, आणि तेथील राजाच्या कन्येला पिशाचबाधा झाली होती ती त्यानें घालविली.* तेणेंकरून त्यावरराजाची मर्जी प्रसन्न होऊन त्यानें त्याला मोठी मोलवान बक्षिसें दिलहीं. त्या राजालाही यानें वैष्णवधर्मोपदेश केला. नंतर आचार्यबावा नानाक्षेत्रीं जाऊन तेथील ब्राह्मणांस सर्वकाळ शुद्ध वैष्णवमार्ग शिकवीत असे. आपला शिष्य जो यमदुनाचार्य यास बरोबर घेऊन यानें तिरुपति, जगन्नाथ, काशी, आणि जयपूर अशा क्षेत्रीं तिर्थाटणें केलीं. त्या क्षेत्रांत यानें वैष्णवधर्म दृढ स्थापून कांहीं मठही बांधिले. या कवीचीं वैष्णवधर्मसंबंधी व्याख्यानें ऐकून जयपूरचा राजा आव्यानंदित झाला, आणि त्याला जैनलोकांचा मोठा त्रास घेऊन त्यानें त्या लोकांस तेलाच्या घाण्यांत घालून मारून टाकिले. आचार्यानें जयपुरांत वैष्णवांकरितां एक मठ बांधिला, आणि नंतर बद्दीनारायणास जाऊन तेथील देवाचें दर्शन घेतलें. शेवटीं स्वदेशीं परत आला, तेथें त्यानें स्वमतानु-रोधी कित्येक ग्रंथ केले. ते येणेप्रमाणें: — व्याससूत्रभाष्य त्यालाच श्रीरामानुजभाष्य असें लक्षणतात. गीताभाष्य, तर्कभाष्य, वेदार्थसंग्रह, न्यायामृत, वेदांतप्रदीप, वेदांतत-त्वसार, श्रौतभाष्यशतदूषणी, चंडमारुती, त्रिंशत्प्रधान,

*रामानुज संप्रदायी त्या झालाची अद्याप पूजा करितात.

नारदीयपंचरात्र, विष्णुपूजा, व विष्णुप्रबोधन-यांत विष्णूच्या स्तुतिरूपें प्रातःस्मरण आहे. रंगनाथस्तोत्र यांत त्रिचिनापल्ली किंवा श्रीरंगपट्टण एथील मूर्तीचें स्तवन आहे. सिद्धांत, या ग्रंथांत स्वमताचें स्थापन केलें आहे. विष्णुसहस्रनाम, यांत विष्णूची स्तुति, संध्यावंदन, स्नानविधि, ऊर्ध्वपुंड्रधारण, इत्यादि व रामानुजमताचे आचार व संप्रदाय यांचें कथन केलें आहे. त्रिगद्य, यांत तीन गद्यांचा संग्रह आहे. पहिलें विष्णुलोक-गद्य, यांत वैकुण्ठलोकाची रचना व पदार्थ व तेथील ऐश्वर्य यांचें निरूपण आहे. दुसरें श्रीरंगगद्य, यांत विष्णूची स्तुति आहे. आणि तिसरें शरणगद्य, यांत विष्णूची प्रार्थना व त्याला अनन्यभावेकरून कसे शरण जावें हा प्रकार आहे. वाशिष्ठा-द्वैतभाष्य, हा ग्रंथ रामानुजाचार्यांचा आहे.

त्यानें स्वमतानुयायी वैष्णव मंडळीकरितां एक धर्मसंहि-तेचा ग्रंथ करण्यांत आपलें उत्कृष्ट बुद्धिकौशल्य दर्शविलें. जेव्हां तो पन्नास वर्षांचा झाला तेव्हां त्यानें सर्व प्रपंचाचा परित्याग करून चतुर्थाश्रम घेतला आणि आपलें सर्व अवशिष्ट आयुष्य भगव-च्चिंतन, आणि न्याय व वेदांतपर पुस्तके वाचण्यांत घालविलें.

रामानुजाचार्य श्रीपेनुमुतूर एथें आपल्या स्वदेशीं समाधि-स्थ झाला. पुष्कळ वैष्णव लोक तो शेषाचा अवतार असे मा-नीत असत. त्यानीं आचार्यांची हुबेहुब धातुमय मूर्ति करून तेथील मठांत स्थापिली आणि मुख्य द्वादश अवतारांपैकीं हा एक होय असें ते अद्यापि मानतात. रामानुजाचार्यांची एक गादी तादरीमध्ये आहे, तिचें नांव तिगळ. दुसरी गळता गावांत आहे. अणखी अहोबळ मठांत एक गादी आहे तिचें नांव वडग-ळ. आणिही रेवासा एथें एक गादी आहे. वडगळ आणि तिगळ यांमध्ये कांहीं संप्रदायभेदामुळें वारंवार भांडण होत असतें.

रामानुज पिठीचे कित्येक पुरुष होऊन गेल्यानंतर रामा-नुज संप्रदायिक द्रविड आचार्यांमध्ये राम नांवाचा एक साधु उत्पन्न झाला. त्यानें आनंद संप्रदाय काढिला. तो रामानुज मतालाच अनुसरून आहे. त्याचें नांव रामानंदी. हिंदुस्थानांत

रामानंद संप्रदायाचे बैरागी हजारो आहेत. बैराग्यांतही संयोगी, निहंगी, इत्यादि उपसंप्रदाय निघाले. कबीर हा रामानंदाचा शिष्य. त्यानें आनंद संप्रदायांत कांहीं कल्पित आचाराची भेळ करून एक नवाच पंथ काढिला, त्याचें नांव नानकपंथ. पुढें त्या पंथांतही बारा उपदेश निघाले. आलीकडे शके १६७३ रांत रामानुज संप्रदायी गलता गादीच्या आचार्यांत एक रामाचरण नामें साधु उत्पन्न झाला, त्यानें मूर्तिपूजा, उपवास इत्यादि नेम प्रकरण फारच वाढविलें. रजपुत लोकांत त्याची एक गादी आहे. रामाचरण संप्रदायांतून निरंजन व रामस्नेही हे उपसंप्रदाय निघाले. याप्रमाणें रामानुजाचार्यांचा संप्रदाय वाढत गेला आहे.

~~~~~

श्रीहर्ष.

हा कवि आपल्या सुप्रसन्न नांवाप्रमाणें उत्कृष्ट बुद्धिमान् आणि कल्पक होता. नैषधकाव्य जें पंचमहाकाव्यांत शिरोभाग तें, उत्तरनैषधचरित्र, नागानंद नाटक व साहसांकचंपू हीं श्रीहर्षाचीं आहेत. तसाच त्यानें रत्नावली हा एक लहान ग्रंथ केला. त्यांत वत्सराजा आणि रत्नावली नामे एक स्त्री यांचें कामचरित्र वर्णिलें आहे.

हा न्याय व्याकरणादि शास्त्रांत महापंडित होता. त्यानें सर्व शास्त्रविषयांवर कोड ग्रंथ केले आहेत ! अर्वाचीन काळचे पंडित त्या कोड पत्रांतील कोट्या काढून वादीचें खंडण करीत असतात. या कवीचें साहाजिक भाषणही सुरस आणि अनुप्रासभरित असे. एकदां हा उडीद खात बसला असतां गुरूनें विचारलें श्रीहर्ष किं जक्षसि त्यावर श्रीहर्षानें उत्तर दिलें. शैमुषी मुषमाषानं अर्थ—बुद्धीला मंद करणारें माषान्न खातों.

या कविविषयीं असी गोष्ट सांगतात कीं, याचा बाप जो श्रीहीर तो वादी पंडित होता. तो वादप्रसंगांत सर्व पंडितांना जिंकित असे. तो निवर्तल्यावर श्रीहर्ष लहानपणांत खोडक

आणि जडमति असतां त्याचा कोणी उपहास केला. पुढें त्यानें आपल्या आई जवळून विद्याप्राप्ति करितां एक मंत्र घेतला आणि तिच्या सांगण्याप्रमाणें तिचा वध करून भेतावर बसून मंत्र-जप केला. मग सरस्वती त्याला प्रसन्न होऊन त्याच्या आईला जिवंत केले आणि त्याच्या जिव्हेवर मंत्राक्षरें लिहून अपार विद्येचें वरदान दिलें.

श्रीहर्ष या नांवानें आह्मी गोष्ट लिहिली त्याजविषयी कोणी असें सांगतात कीं, सदरी लिहिलेल्या ग्रंथांचा कर्ता धावक या नांवाचा कोणी महाकवि श्रीहर्ष या नांवाच्या राजा जवळ शके १११३ मध्ये होता. त्यानें ग्रंथांवर राजाचें नांव ठेवून पुष्कळ द्रव्य मिळविलें. ही गोष्ट काव्यप्रकाशांत काव्यंशसार्थकृते या श्लोकाच्या व्याख्येंत उदाहरणार्थ घेतली आहे. यास्तव पूर्वीचें सर्व वर्णन धावक कविपर समजावें.

सोमदेव.

हा प्रख्यात कवि महाबुद्धिमान् वक्ता तर सर्वोत्कृष्ट होता, असें सांगतात. हा काश्मिर एथला राहणारा शके बाराव्या शकांत होता. याचें कांहीं इतिवृत्त कोण कोणाला ठाऊक आहेत अशी कथा सांगतात कीं, सोमदेव हा हनुमंताचा उपासक होता. त्यानें दुसरें एक महाभारत रचून भारतीय कथा वर्णाव्या अशी योजना केली असतां त्याला व्यासाचें दर्शन झालें आणि त्याला गुणात्थ असें नांव दिलें. पुढें त्यानें कथासरित्सागर ज्याला बृहत्कथा असें ह्मणतात त्याची संख्या एक लक्ष तो ग्रंथ रचिला. दक्षिणेमध्ये याचीं कांहीं प्रकरणें उपलब्ध आहेत. त्यांत एकेक गोष्टी मोठाल्या लांब लांब व विचित्र आख्यानयुक्त रचिल्या आहेत. त्या ग्रंथाची रचना पद्यरूप असून त्याची वाणी अतिगंभीर, प्रौढ, आणि मनोरंजक अशी आहे.

गोवर्धन सप्तशतीकारानें पुरातन कविबरोबर, याला नमस्कार केला आहे कीं,

॥ श्रीरामायणभारतबृहत्कथानांकवीन्मस्कर्मः ॥

॥ त्रिस्रोताइवसरसासरस्वतीस्फुरतियैर्भिन्ना ॥

या अनुमानावरून हा कवि फार पुरातन काळचा असावा असा तर्क होतो.

प्रक्रियानीतिवाक्यामृत हा ग्रंथ सोमदेवानेच केला. यांत राजकीय नीतिप्रकरणे बांधिली आहेत. रघुवंशादि पंचकाव्यांच्या टीकेंत ठिकाणो ठिकाणी या ग्रंथाचे श्लोक प्रमाणार्थ लिहिले आहेत. यांत धर्मसमुपदेश, अधर्मसमुपदेश, षड्वर्गसमुपदेश, अन्विक्षिकीसमुपदेश, त्रयीसमुपदेश, वार्तलसमुपदेश, क्षत्रियाचारसमुपदेश, मंत्रिसमुपदेश, स्वामिसमुपदेश, जनपदसमुपदेश, बळसमुपदेश, विचारसमुपदेश, आणि दंडसमुपदेश इतकी प्रकरणे आहेत. या ग्रंथाची वाणी गंभीर, अर्थभरित, व प्रौढ आहे.

सोमनाथभट्ट.

हा जातीचा तेलंगी ब्राह्मण असून राजमहेंद्रि प्रांतांत तेनलंका ह्मणून एक गांव आहे, तेथील राहणारा असे. तो शालिवाहन शकाच्या बाराव्या शतकांत जन्मला होता, असे त्या प्रांतांतले पंडित लोक ह्मणतात. तो पुष्कळ दिवस दरिद्रावस्थेंत होता, कारण त्या प्रांतातील पूर्वीच्या राजाने त्याच्या पूर्वजांस जी थोडिशी जमीन दिली होती तीचकायती त्याची माल मिळकत होती.

तो मोठा झाला तेव्हां लग्नाचा खर्च भागण्या पुरते त्याचे जवळ साहित्य नव्हते आणि लवकरच लग्न करून घ्यावे ह्मणून उत्कंठित झाला होता. याकरितां त्याने आपल्या एका नातेवाईकांचे घरी जाऊन माझे लग्न करून द्या अशी त्याजपार्शी विनवणी केली. तो व दुसरा एक ब्राह्मण ज्यास त्याच्या पूर्वजांचा लौकिक माहित होता, त्या दोघानीं श्रम घेऊन सोमनाथभट्टाला

एका मोठ्या श्रीमान् गृहस्थाला नेऊन भेटविलें. त्याला त्याची दया येऊन त्यानें लग्नाचा खर्च देण्याचें कबूल केलें, आणि त्याचें एका संभ्य गृहस्थाच्या मुलीशीं लग्न लावून दिलें. लग्नोत्साह समाप्त झाल्यानंतर चालीप्रमाणें सोमनाथभट्टानें आपल्या सासूला साष्टांग नमस्कार घातला. परंतु ती बाई लालुचखोर होती म्हणून ह्या कवीचा तिनें धिक्कार केला, व तो तीच्याजवळ गेला, तेव्हां तिनें तोंड मुरडलें. ही गोष्ट त्याच्या मनाला लागून सोमनाथभट्ट काशीस निघून गेला. तेथें वीस वर्षेपर्यंत राहून त्यानें न्यायशास्त्र, वेदांतशास्त्र, आणि अलंकारशास्त्र, ह्यांचा मोठ्या तत्परतेनें चांगला अभ्यास केला. ह्या शास्त्रांत तो पूर्ण झाला तेव्हां आपल्या स्वदेशीं आला. मार्गांत येतांना तो टेक्कली, मंदसा, चक्कली इत्यादि देशांच्या राजांस भेटला, आणि त्यांच्या पुढें आपली विद्वत्ता दाखविली. त्या प्रत्येक राजांपासून पालख्या, म्यानें, कळ्या, शालजोड्या इत्यादि मोठमोठीं मोलवान बक्षिसें मिळविलीं. त्यानें सोन्याच्या जाळ्या व फुलें वगैरें नक्षीचें काम केलेल्या बांगड्या खरेदीकरून आपल्या सासूला बक्षीस दिल्या. त्या योगानें त्या लोभिष्ट बाईला इतका आनंद झाला कीं, ती त्याला सतत आशीर्वाद देऊं लागली.

नंतर सोमनाथानें न्यायशास्त्र पढविण्याची शाळा घातली आणि पुष्कळ प्रतिष्ठा मिळविली. पार्थसारथीमिश्र म्हणून कोणी एक प्रख्यात टीकाकार झाला, त्यानें मीमांसाशास्त्रावर शास्त्रटीपेका या नांवाची एक टीका केली. त्या टीकेवर सोमनाथभट्टानें मयूरवमाला म्हणून एक विस्तृत टीका केली आहे. विद्वान लोक ह्या टीकेचा फार व्यासंग करितात आणि ह्या कवीला पुष्कळ सन्मान देतात. दक्षिणेंतील विद्वान लोकही त्या टीकेला फार वाखाणतात.

सोमनाथाला कांहीं मुलें होती. तो आपले देशांत साठवे वर्षीं मरण पावला. त्याचे वंशज अद्यापि आहेत.

विष्णुशर्मापंडित.

विष्णुशर्मापंडित

हा महापंडित सुमारे शके बाराशांत होता. त्याने नीतिशास्त्रातील प्रमेये एकत्र करून नीतिविषयक पंचतंत्रात्मक एक ग्रंथ केला आहे, त्यास हितोपदेश असें लगतात. त्यांत पशुपक्ष्यांच्या वगैरे चमत्कारिक गोष्टी लेकरांस मौज वाटण्यासारख्या सांप्या रचून नीति बांधली आहे. ह्या ग्रंथाची रचना गद्यपद्यात्मक असून त्यांत मित्रलाभ, सुदृढेद, काकोलुक्य, लब्धप्रशन्न, आणि अपरीक्षितकारित्व असीं पांच प्रकरणे आहेत.

हा ग्रंथ करण्याचे कारण असें सांगतात की, कोणी एक सुदर्शन नामक उदार व विद्वान् असा राजा होता. त्यास तीन पुत्र जडमती असं झाले होते. तेव्हां राजानें प्रधानांस बोलावून सांगितलें कीं, माझ्या पुत्रांस विद्या संपादन करण्याचा त्रास आहे आणि विचार करण्यास असमर्थ आहेत हें तुलास माहितच आहे. त्यांच्या वर्तणुकीविषयीं मी विचार करतो तेव्हां मला असें वाटते कीं, माझे राज्य कांठ्यानीं भरलेलें आहे आणि तें मला सुखदायक होत नाहीं. कारण लहले आहे कीं, कुसंतानापेक्षां निसंतान बरे. त्या मुलांस आपण कोण व आपली स्थिति कशी आहे ह्या बांध करण्यास तुला समर्थ आहे काय? त्यावरून एका प्रधानानें उत्तर दिलें कीं, ज्यापेक्षां आयुष्य थोडें आहे व सर्व नीतिशास्त्राचें ज्ञान संपादन करण्यास काळ बहुत लागतो, त्यापेक्षां नीतिशास्त्राचें ज्ञान अल्पकालांत साध्य होईल अशा विषयीं नीतिशास्त्राचें प्रमेय थोडक्यांत सांगतां येईल असा कांहीं मार्ग शोधून काढावा. कारण कीं, संपूर्ण नीतिशास्त्राचा बोध होण्यास कठीण झणून राजहंस पक्षी जसा उदकांशाचा त्यागकरून दुग्ध ग्रहण करतो तसें आपण सर्व नीतिशास्त्राचा सारांश ग्रहण केला पाहिजे. तर या कामाकरितां सर्व शास्त्रसंपन्न एक नामांकित विष्णुशर्मा ब्राह्मण आहे. तो ह्या मुलांना सुशिक्षित करील. राजानें विष्णुशर्म्याला बोलावून आणिलें आणि सांगित-

लें कीं, या मुलांना तुह्मी चांगले शिकवून त्यांच्या मित्रापेक्षां हुशार करावे ह्मणजे तुह्मास इनामें देईन.

विष्णुशर्मा ह्मणाला राजा ऐक. मी केवळ बक्षीशीच्या लोभास्तव ज्ञान देत नाहीं. परंतु अल्पकाळांत मीजर तुझ्या मुलांना नीतिशास्त्रांत प्रवीण न करीन तर माझे नांवच खाटे असी प्रतिज्ञा करितों. मग राजानें मुलांना त्याच्या स्वाधीन केलें. विष्णुशर्म्यानें त्यां मुलांना आपल्या बराबर घरीं नेलें व त्यांच्या करितां पूर्वोक्त ग्रंथ तयार करून त्यांस पढविला, आणि साहा महिन्यांत त्यांस नीतिशास्त्रांत निष्णात केलें तेव्हांपासून ह्या पांचतंत्रांची ख्याती झाली. हा ग्रंथ वाचल्यानें नीतिशास्त्राचे मुख्य सिद्धांत चांगले समजतात. ह्याची प्राचीन काळापासून हिंदुलोकांस फार प्रीति यामुळे भाषांतरांत याच्या आवृत्ति पुष्कळ झाल्या आहेत.

या ग्रंथाचें प्रथम भाषांतर नशिरवान बादशाहाच्या वेळीं फारशी भाषेत झाल्या नंतर फारशी भाषेतून फ्रेंच भाषेत पेटिट् ली क्राक्स यानें भाषांतर केलें. पुढें सर विलीयम जोन्स, कोलब्रूक, आणि विलकिन्स ह्यां साहेबानीं त्याचीं इंग्लिशांत भाषांतरे केलीं. तेंपें करून सर्व सुधारलेल्या देशांत या ग्रंथाची माहिती आहे. युरोप व पश्चिम एशिया यादेशांत कलिल आणि दिम्न यानांवांनें याग्रंथाची प्रसिद्धि आहे. हितोपदेश हें जें त्याचें मूळ नांव तें हिंदुस्थानांत मात्र प्रसिद्ध आहे.

बोपदेव.

हा महापंडित व ग्रंथकर्ता शके १२०० शांत झाला. बहुधा सर्व शास्त्रांत ह्याचे निबंध ग्रंथ आहेत. व्याकरण, वैद्यक, अलंकार इत्यादिकांवर जे आलीकडे ग्रंथकर्ते झाले त्यानीं याचें मत वारंवार दाखविलें आहे. त्यानें मगधबोध ह्मणून बाळभाषेवर व्याकरण रचिलें, त्याचीं सूत्रें अकराशें आहेत. त्यांत मागधी, पैशाची, शूरसेनी, राक्षसी इत्यादि भाषेचींही नेमसूत्रें

आहेत. या ग्रंथाची प्रकरणं वारा आहेत. या मूत्रांवर वृत्त या नांवाची एक टीका आहे. अणखी रामानाचारी यानेंही एक टीका केली आहे असें लक्षणतात. एकंदर या व्याकरणावर आठ टीका आहेत असें सांगतात. बंगाल्यांत ह्या व्याकरणास विद्वान लोक फार मान देतात.

संस्कृत व्याकरणाचेही नेम बोपदेवानें बांधिले आहेत परंतु ते आर्ष लक्षणजे ऋषिप्रोक्त नाहींत लक्षण लोकांत त्या व्याकरणाचा प्रचार राहिला नाहीं. दुसरेही त्याचे मोठाले व्याकरण ग्रंथ बुडाल्या सारिखे आहेत, तरी बंगाल्या कडील पंडित त्या मताचे अनुसारी त्यांचा व दक्षिणेंतील पंडितांची कित्पेक शब्दां विषयीं मतभेद आढळतो.

धातुपाठ आणि छंदःशास्त्रकोश हे ग्रंथ बोपदेवाचे आहेत. कविकल्पद्रुम हा ग्रंथ त्यानें संपूर्ण क्रियापदांचे मूळ धातूची गणना करून श्लोकरूपें रचिला आहे. ल्यांगलिस साहेबाच्या मता प्रमाणें त्यांत दोन हजारपेक्षां अधिक धातू नाहींत. राजन साहेब लक्षणतो कीं, त्यांत मूळ धातू २३५० आहेत, परंतु ल्यांगलिस साहेब बोपदेवाच्या मता प्रमाणें २००० च आहेत असें लक्षणतो. अणखी जर बरोबर विचार केला तर यापेक्षां ही कमी भरतील. या ग्रंथांत समानानुपूर्विक धातूची गणना करून त्यांची उदाहरणें श्लोकांत दाखविली आहेत. "कविकल्पद्रुमावर धातुदीपिका या नांवाची टीका दुर्गादास यानें केली. दुसरी टीका रामन्यायालंकार यानें केली, तिचें नांव कविकल्पद्रुमव्याख्या.

तसाच त्यानें कविकामधेनु या नांवाचा दुसरा ग्रंथ केला आहे. त्यामध्ये दशगणीतील समानानुपूर्विक जे धातू आहेत ते कस कसे पालटतात याजविषयीं वेगवेगळ्या खुणा देऊन निराळे काढले आहेत, आणि त्यांत अवांतर व्याकरणें, इंद्र, चंद्र, काशकृत्स्नी, आपिशली, शाकटायन, पाणिनी इत्यादि वैय्याकरणांच्या मते कोण कोणत्या खुणा आहेत यांविषयीं त्यां-

च्या मतांचा विचार करून सर्व साधारण नेम या काव्यांत दर्शविले आहेत.

श्रीमद्भागवत हें बोपदेवानें केलें असा लोकप्रवाद आहे. वैद्यशास्त्रांत शतश्लोकी या नांवाचा ग्रंथ आहे तो बोपदेवानें केला.

~~~~~

ईल्लय.

हा विजयनगरचा राहणारा शालिवाहन शकाच्या १२९० मध्ये होता. हा ज्योतिषशास्त्रवेत्ता आनागोंदी ज्याला किष्किंधानगर ह्मणतात तेथील विरूपाक्ष राजाच्या पदरीं असे. तो ज्योतिषांत इतका प्रवीण होण्याचें कारण असें कीं, लहानपणापासून बहुतकाळ पर्यंत त्यानें ज्योतिषशास्त्रांचा सतत अभ्यास केला तेणेंकरून त्या शास्त्रांत त्यानें पुष्कळ ग्रंथ रचिले. त्यापैकीं सूर्यसिद्धांत ह्मणून एक प्राचीन मयासुरकृत ग्रंथ आहे त्यावरची टीका त्याची आहे. हा ग्रंथ भरतखंडांत सर्वत्र लोकमान्य आहे व पंचांगांचें गणित ह्यावरूनच करितात. सर्व सूर्यसिद्धांताचें इंग्रजी भाषांतर क्यापटन वारेन यानें केलें, तें मद्रासेंत छापलें आहे.

ईल्लयानें ज्योतिषशास्त्रावांचून दुसऱ्या कोणत्याही शास्त्राचा व्यासंग केला नाहीं. त्याचा काळ विजयनगर एथेंच झाला.

~~~~~

उरगप्पाटंडनाथ.

हा कवि लश्करी खात्यांत मोठ्या प्रतीचा सरदार असे. असें ह्मणतात कीं, हा विजयनगरचा राजा हरिहरराय याचा सेनाधिपति असे. हा आनागोंदी किंवा ज्याला किष्किंधानगर असें ह्मणतात तेथें जन्मला होता. त्याचा उदय शालिवाहन शकाच्या तेराव्या शतकांत झाला.

त्याची व्याकरणशास्त्रांत फारचांगली गति असे. त्यानें

उरगप्पादंडनाथ—साकल्यमाला—माधवकिंवा विद्यारण्य. ७७

दोन कोश केले. त्यांचीं नांविं नानार्थरत्नमाला आणि एकक्षर-
निघंट. भरतखंडांत सर्व विद्यालयांत ह्या ग्रंथांचा उपयोग क-
रितात.

साकल्यमाला.

हा कवि आनागोंदीच्या समीप विरूपाक्ष ल्हणून एक गांव
आहे, तेथील राहणारा असे. त्याचा भरभराट शालिवाहन श-
काच्या तेराव्या शतकांत झाला. हरिहर राजाच्या दरबारी त्या-
ला न्यायाधीशाचें काम होतें. त्यानें गजेंद्रविजय नामक ए-
क चंपू केला. त्यांत गजेंद्रमोक्ष या नांवाचें प्रसिद्ध आख्यान
ह्याविषयीं सविस्तर वर्णन केले आहे. तो ग्रंथ गद्यपद्यात्मक
आहे.

साकल्यमाला या कवीनें मोठी प्रतिष्ठा मिळविली. तथापि
त्याचें लक्ष बहुत करून सरकारी काम करण्यांत फार असे, ल्ह-
णून त्याच्या हातून अणखी विशेष गोष्टी घडल्या असें सांगवत
नाहीं. परंतु एवढेंच समजलें कीं, तो स्वग्रामीं स्वर्गस्थ झाला.

माधव किंवा विद्यारण्य.

हा तुंगभद्रा नदीच्या काठीं पंपा नामक एक क्षेत्र आहे
तथें राहत असे. त्याचा जन्म शालिवाहन शकाच्या तेराव्या
शतकांत झाला. विजयनगरचे हरिहरराय आणि बक्राराय ह्या
राजांचे वेळीं तो उदयास आला. याचा वृत्तांत लोकवार्तामध्ये ऐ-
कर्तो तो येणेंप्रमाणें.

हा चाळीस वर्षांच्या वयाचा होई तोंपर्यंत अत्यंत दारिद्र्य-
वस्थेंत होता. त्याला पुष्कळ मुलें होतीं, त्यांच्या उदरनिर्वाहार्थ
तो कर्धामधीं भिक्षाही मागत असे. अशा स्थितींत असतां त्या
क्षेत्रांत एके दिवसीं कोणी सिद्धपुरुष विरूपाक्षेश्वर देवाच्या दर्श-
नास आला होता, तो त्याला भेटला आणि त्यानें त्याला एक

स्तोत्र दिल्लें आणि सांगितलें कीं, दररोज तूं ह्याचा पाठ करीत जा, ह्मणजे तुला द्रव्य व प्रतिष्ठा प्राप्त होईल. नंतर त्यापासून माधवभट्टानें अनुग्रह घेतला. त्यानें द्रव्यप्राप्तीसाठीं गायत्री मंत्राची चोवीस पुरश्चरणें यथासांग केलीं, तथापि त्याला संपत्ति प्राप्त झाली नाहीं. शेवटीं त्रासून त्यानें सन्यास घेतला. तेव्हां त्याला गायत्री प्रसन्न होऊन पुढें उभी राहिली, आणि “वरमाग” ह्मणून बोलली. तेव्हां त्यानें फार रागावून ह्मटलें कीं, आतां तूं मजकडे कशासाठीं आलीस ! मला द्रव्याची किंवा दुसऱ्या कोणत्याही विषयाची गरज नाहीं. तूं आलीस तशी जा. तथापि देवीनें प्रसन्न होऊन त्याला चतुर्दश विद्या समग्र दिल्या आणि त्याचें नांव विद्यारण्य असें ठेविलें. आणि त्याच्या संतोषार्थ देवीनें होनाची वृष्टि पाडिली. तेव्हां राजानें बंदोबस्त ठेऊन लोकांच्या घरांवर पडलेले लोकांस दिल्ले आणि अरण्यांत व रस्त्यांत पडलेले राजानें घेतले. तेव्हांचे होन अद्यापि कोणाजवळ सांपडतात.

त्यानें वैद्यशास्त्र, धर्मशास्त्र, ज्योतिष, वेदांत, इत्यादिकांवर पुष्कळ ग्रंथ केले आहेत. त्यांपैकीं हे पुढील कांहीं होत.

निदानमाधव—हा वैद्यक ग्रंथ आहे. याग्रंथाची प्रसिद्धि दक्षिणोत्तर हिंदुस्थानांत सर्वत्र आहे. याचे मूळ श्लोक १५०० आहेत. यांत ज्वर, अतिसार, ग्रहणी, अर्श, अग्निमांद्य, विषूचिका, कृमि, कामला, पांडू, रक्तपीति, राजयक्ष्मा, कास, हिक्का, श्वास, स्वरभेद, अरोचक, छर्दि, तृष्णा, मूर्च्छा, मदात्यय, दाह, उन्माद, अपस्मार, वायु, वातरक्त, उरस्तंभ, अमवात, शूल, अनाह, उदावर्त, गुल्प, तृदशोग, मूत्रकृच्छ्र, अश्मरी, प्रमेह, मेद, उदरशोथ, वृद्धि, गलगंड, गंडमाला, श्लीपद, विद्रधि, नाडीव्रण, व्रणशोथ, भगंदर, उपदंश, शुकदोष, त्वगामय, शीतपित्त, उदद, कुष्ठ, आम्लपित्त, विसर्प, विस्फोट, मसूरिका, दोनशे प्रकारचे क्षुद्ररोग, नासारोग, चक्षुरोग, शिरोरोग, स्त्रीरोग, बालरोग, विषरोग इत्यादि रोगांचें निदान ह्मणजे मूलकारण व त्यांचीं लक्षणें व वात, पित्त, कफ या भेदेंकरून प्रत्येक रोगाचें त्रिविधत्व व साध्यासाध्य या विषयांचीं चिन्हें व परीक्षा बरोबर सांगितल्या आहेत.

यावर नरसिंह व विजयरक्षित यांनी टीका केल्या आहेत.

कालमाधव — हा धर्मशास्त्रावर ग्रंथ आहे. याची प्रकरणे चार आहेत. पहिल्या तीन प्रकरणांत वर्ष, अयने, षड्ऋतु, मास, पक्ष, तिथि, श्राद्धकाल, एकभुक्तनिर्णय, नक्तनिर्णय, इत्यादि विषय आहेत. आणि चवथ्यांत कालनिर्णय, ऋतुनिर्णय, चांद्रसौरमासनिर्णय, अधिकमासनिर्णय, रविसंक्रमेनिर्णय, इत्यादि विषय आहेत. हा धर्मशास्त्र सांगणाऱ्यांस फार उपयोगी आहे.

शंकरविजय—यांत शंकराचार्यकृत दिग्विजय, व्यासमुनीची भेट व त्यांनी दिलेला आयुष्यविस्तार, ब्रह्मदेवाचे दर्शन, कुमारिलभट्टाचे दर्शन, मंडणमिश्राची गांठ व त्याच्या स्त्रियैसी संभाषण, परकायाप्रवेशविद्येचे ज्ञान, शिष्यांचे येणे, नृसिंहाचा साक्षात्कार, सरस्वतीविजय, कांचीनगरनिर्माण, शृंगेरीची स्थापना, कामाक्षिविस्तार, अद्वैतविद्येचे प्रकाशन इत्यादि विषय अनुक्रमाने सांगितले आहेत. या ग्रंथाची कविता फार मनोरंजक, प्रौढ, व गंभीर असी आहे.

पंचदशी—हा वेदांतपर ग्रंथ असून यांत पंधरा प्रकरणे आहेत. त्यांची नावे. चित्रदीप, तृप्तिदीप, कूटस्थदीप, ध्यानदीप, नाटकदीप, तत्त्वविवेकदीप, पंचभूतविवेकदीप, पंचकोशविवेकदीप, अद्वैतविवेकदीप, महावाक्यविवेकदीप, ब्रह्मानंदयोगानंद, आत्मानंदयोगानंद, अद्वैतानंद, विद्यानंद, आणि विषयानंद.

ब्रह्मगीता— हीत माध्व, शांकर, आणि रामानुज यांच्या मतांचे प्रतिपादन करून श्रुतिसंमत जो अद्वैतसिद्धांत त्याचे स्थापन केले आहे, इजवर प्रकाशिका या नामे टीका आहे.

शतप्रश्नकल्पलतिका—यांत प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तररूप दाहा दाहा श्लोक केले आहेत आणि त्या लहान प्रकरणांस दशक असे नांव दिले आहे. याप्रमाणे शंभर प्रश्नांवर शंभर दशके आहेत. त्यांत पांच दशके ब्राह्मणांच्या अवांतर भेदाविषयी आहेत. त्यांत पंचद्रविड व पंचगौड कोणाला ल्हाणावे व चित्तपावन, कन्हाडे, किरवंत, देवरुखे, शेणवी, इत्यादि भेद कशामुळे झाले व

तीं नांवे कशामुळें पडलीं हें त्यांच्या मूळ कारणासहित सविस्तर वर्णिलीं आहेत.

सर्वदर्शनसंग्रह — या ग्रंथांत न्याय, वेदांत, मीमांसा, सांख्य, काणाद इत्यादि शास्त्रांचें संक्षेपाने कथन केलें आहे.

विद्यारण्यकालज्ञान— ह्या ग्रंथांत तैलंगण देश यवनांच्या हस्तगत होई तोपर्यंत त्यांत राज्यक्रांति व त्या राज्यावर जे राजे अधिरूढ झाले, त्यांचीं कृत्यें ह्या गोष्टांचें भविष्य कथन केलें आहे.

माधववृत्ति.— या ग्रंथांत क्रियापदांचें मूल धातू जे बावीशे आहेत त्यांवरून वेगळाले प्रत्यय होऊन कस कसे शब्द सिद्ध होतात याविषयीं सूत्र, भाष्य, आणि वार्तिकें हीं वचनें घेऊन अनुक्रमानें उदाहरणें दाखविलीं आहेत. त्यांत बहुधां सर्व शब्दांचा संग्रह झाला आहे. या ग्रंथाची संख्या २५००० आहे.

न्यायमाला.— ही जैमिनीसूत्राच्या बारा अध्यायावर व्याख्या आहे.

वेदांतमाला.— ही व्यासकृत जीं वेदांत सूत्रें त्यांवर टीका आहे. ईत शांकरभाष्याचे सिद्धांत संक्षेपाने रचिले आहेत.

तसें विद्यारण्यानें पाराशर सूत्रावर भाष्य केलें, त्याला पाराशरमाधवीय असें म्हणतात.

ह्या ग्रंथाच्या आरंभीं त्यानें आपला इतिहास श्लोकबद्ध बांधला आहे. तो येणें प्रमाणें:—

॥ श्रीमतीजननीयस्यसुकीर्तनीयणःपिता ॥

॥ साणोलोकनाथश्चमनोबुद्धीसहोदरः ॥

॥ यस्यबोधायनंसूत्रशाखायस्यचयाजुपी ॥

॥ भारद्वाजकुलंयस्यसर्वज्ञःसहिमाधवः ॥

हा ग्रंथ त्यानें बळाराय यास नजर केला. हरिहरायानें विद्यारण्याचे मोठे आभार मानून आणि त्याच्या बुद्धीचें व गुणांचें आश्चर्य करून राज्यकारभारांत व धर्मप्रकरणांत सर्व प्रकारें त्याची मसलत घेत असे.

विद्यारण्य फावल्या वेळेंत शिष्यांस पढवीत असे. त्यांच्या चांगल्या मसलतीमुळे हरिहररायाच्या संपत्तीची फार समृद्धि होऊन त्याचें राज्य सर्व ठिकाणी पसरलें. नंतर कांहीं दिवसांनी विद्यारण्यानें पुष्कळ तीर्थ यात्रा केल्या आणि शेवटीं वादविवादांत जिकलेले लोक बरोबर घेऊन पंपा क्षेत्रास आला. पुढें ते लोक त्याचे शिष्य झाले.

विद्यारण्यानें साठव्या वर्षीं वेदांवर भाष्यें केलीं, तीं मोठीं विस्तीर्ण व स्वयंप्रकाश आहेत. ह्यातारपणामुळे नवीन पुस्तके करण्याचें आपल्यास सामर्थ्य राहिलें नाहीं, असें पाहून त्यानें जे ग्रंथ प्रसिद्ध केले होते, तेच शोधून नीटनेटके करण्याविषयीं पुष्कळ परिश्रम घेतले. त्यांच्या पुष्कळ प्रती लिहवून कांहीं जमीनींत निरनिराळ्या ठिकाणीं पुरल्या, कांहीं गुहांत ठेवल्या आणि शेष राहिल्या त्या मठ, विद्यालये, व क्षेत्रे ह्यांमध्ये वांटल्या, व थोड्याशा आपल्या विद्यार्थ्यांच्या उपयोगार्थ रक्षण करून ठेवल्या. मरणाच्या पूर्वीं दाहा वर्षे त्यानें आपला सर्व काळ ईश्वरसेवा व चिंतन ह्यांत घालविला. तो आपल्या वयाच्या नव्वदाव्या वर्षीं पंपा एथें मरण पावला.

ह्या ग्रंथकाराची कांहीं पुस्तके कर्नल कालिन मेकेन्झी यानें सन् १८११ मध्ये ह्या प्रांतांत विद्याविषयक ग्रंथांचा संग्रह करण्याकरितां हेरांकडून ती जमीन उकरून तीतून काढली होती. त्या पुस्तकांची अक्षरे मिश्र असून अव्यावहारिक शब्दांनीं मिसळलेली आहेत. सांप्रत तीं वाचणारे थोडेच मिळतील. असें असतां मेकेन्झी साहेबानें मोठमोठे विद्वान् पंडितांची त्यांजवर योजना करून त्यांच्या पुष्कळ भागांची इंग्रजींत भाषांतरे केली आहेत.

विद्यानाथ.

हा ब्राह्मण जातीचा कवि एकासील नगर किंवा ज्याला वा-
गूळ असें म्हणतात तेथील राहणारा असे. त्याचा भरभराट शा-
लिवाहन शकाच्या तेराव्या शतकांत प्रतापरुद्र राजाच्या वेळीं
झाला. त्याचें मौंजीबंधन झाल्यावर त्यानें लहानपणींच वेदा-
भ्यास केला. दुर्दैवाच्या योगानें त्याचा भाऊबंदकीचा तंटा ला-
गला, त्यांत त्याच्या बापानें त्याला दिलेला थोडासा पैका होता,
तो सर्व खर्चला आणि मोठ्या विपत्तींत पडला. तो सोळा वर्षांचा
असतां रामायण व ज्यांत प्राचीन राजे व वीर पुरुष यांच्या कृ-
त्यांचें वर्णन होतें, असीं काव्ये पढूं लागला. नंतर त्यानें शास्त्रा-
भ्यास मोठ्या व्यासंगानें केला. चाळीस वर्षांचा झाला, तेव्हां
त्यानें सृष्ट्युत्पत्तीविषयीं कांहीं श्लोक रचिले, ते अतिमौढ असून
त्यांत परस्परं मेळ असे, व त्याच्या वेळचे लोक त्या श्लोकांचें
फार आश्चर्य मानीत असत. ते श्लोक प्रसिद्ध करून आपल्या
उद्दर निर्वाहार्थ त्यांपासून त्यानें थोडासा पैका जमा केला.

विद्यानाथाला एक मुलगी होती. तिच्या लग्नाचा खर्च भागण्या
पुरता ह्या लहानशा श्लोकरूप ग्रंथानें पैका प्राप्त होत नाहीं म्ह-
णून त्याला मोठें दुःख वाटलें आणि काय करावें हें त्याला
सुचेना. 'असें असतां त्याला एक पुरातन कवीनें केल्ल्या वा-
क्याचें स्मरण झालें. तें असें कीं, पुरुषानें नीच लोकांची कृपा
'संपादन न करतां, राजे व प्रतिष्ठित लोक ह्यांचा आश्रय
करावा. ह्या विषयीं असी एक म्हण आहे कीं, विनाश्रयान
'शोभते पंडिता वनिता लताः, म्हणजे पंडित, स्त्री, आणि वे-
ली, ह्या आधारा वांचून शोभत नाहींत. म्हणून विद्यानाथानें
एक वीररसप्रधान काव्य रचिलें, त्याला प्रतापरुद्रनाटक अ-
सें नांव दिलें. त्यांत प्रतापरुद्र राजाच्या शौर्याचें वर्णन के-
लें आहे. मोठ्या श्रमानें केलेलें हें नाटक संस्कृत भाषेंत एक उ-
त्कृष्ट अलंकाराचा ग्रंथ झाला आहे. त्यांत सर्व प्रकारचीं रूपके,
उत्प्रेक्षा, आणि उपमा इत्यादि सर्व अलंकार सांगितले असून त्यां-

च्या उदाहरणार्थ जे श्लोक घांतले आहेत, त्यांत प्रतापरुद्राच्या जयांचें वर्णन आहे. त्यांत प्रसंगोपात्त दुसऱ्या कथा असून शृंगाराचें फार चांगलें वर्णन केलें आहे. हा ग्रंथ रचित असतां, एके दिवसीं विद्यानाथ राजसभेमध्ये प्रधानाजवळ बसला होता, तेव्हां शिवय्याकवि राजाचे भेटीस आला. तो इलेश्वर अग्रहार एथला राहणारा होता. तेथले लोकांस कांहीं जुलूम होत असे, तो राजाला विदित व्हावा या बुद्धीनें शिवय्यानें हें पुढील वाक्य लढलें— नवलक्षधनुर्धराधिनाथ, पृथिवीशासतिवीररुद्रभूपे ॥ अभवत्परमग्रहारपीडा. अर्थ. —हे नवलक्ष धनुर्धर स्वामिन्, तूं वीररुद्र राजा पृथ्वीचें राज्य करीत असतां अग्रहाराला (तेथील राहणाऱ्या ब्राह्मणांस) अत्यंत पीडा झाली. हें ऐकतांक्षणीं वीररुद्र राजानें लागलीच आज्ञा केली कीं, ब्राह्मणांच्या जमीनी त्यांच्या स्वाधीन कराव्या, त्यांपासून सारा घेऊं नये. त्याच वेळेस विद्यानाथानें पुढील चरण लढला. तो मागील तीन चरणांचा अर्थ बदलण्याजोगा होता. कुचकुंभेषुकुरंगलोचनानां एथें अग्रहार शब्द द्वयर्थ आहे—क्षणजे ब्राह्मणांच्या जमीनी, अथवा मौक्तिक हार. शिवय्यानें जे तीन चरण केले, त्यांत राजाची निंदा सुचविली; परंतु विद्यानाथानें केलेल्या चवथ्या चरणानें तो सर्व श्लोक राजाच्या स्तुतिपर झाला.

॥नवलक्षधनुर्धराधिनाथ पृथिवीशासतिवीररुद्रभूपे॥

॥अभवत्परमग्रहारपीडा कुचकुंभेषुकुरंगलोचनानां॥

अर्थ—हे नवलक्ष धनुर्धर स्वामिन्, वीररुद्रराजा पृथ्वीचें पालन करीत असतां स्त्रियांच्या स्तनमंडलावर मोत्यांच्या हारांचें फार ओझे झालें.

विद्यानाथाची समयसूचकता पाहून प्रतापरुद्राला अत्यंत आनंद झाला आणि त्याला मोठमोठी इनामें दिलीं, तेणेंकरून सर्व सभेला संतोष झाला व आश्चर्य वाटलें. तो जें काव्य करीत होता तें त्याला पुढें चालविण्याविषयीं उत्तेजन दिलें आणि तें समाप्त झाल्यावर यथायोग्य दक्षिणा देऊं असें अभिवचन दिलें.

हा ग्रंथ करीत असतां प्रतापरुद्रराजा दिल्लीच्या बादशाहार्शी लढाई करीत होता, तो धरला गेला. तेथे तीन वर्षेपर्यंत कैदेत होता. नंतर तो आपल्या राज्यावर आला आणि संसाराला कंटाळून आपला जो भाऊ अन्नमदेव त्याच्या स्वाधीन राज्य केले, आणि त्याजवळ विद्यानाथ कवीची शिफारस केली.

प्रतापरुद्राने संपूर्ण ग्रंथ तयार झालेला पाहून परम आल्हादयुक्त होवतां आपली अंगठी त्याचे स्वाधीन केली आणि सांगितले की, वारंगूळच्या खजीन्यांत जाऊन ही अंगठी दाखऊन पाहिजे तितके द्रव्य तू घेऊन जा. विद्यानाथाने आपल्या मुलीच्या लग्नापुरते आणि आपल्यास चिरकाल अन्नवस्त्र पुरण्यापुरते द्रव्य नेले.

अन्नमदेव राजाने विद्यानाथकृत काव्याच्या अनेक प्रती लिहिल्या, आणि निरनिराळ्या प्रांतांत वाटल्या. त्यांची फार वाखाणणूक झाली. त्या राजाने एक विद्यालय स्थापिले, त्यावर विद्यानाथाला मुख्य अधिकारी नेमला आणि त्याला स्वास्थ्य करून दिले. त्या विद्यालयांत पुष्कळ विद्यार्थी तयार झाले. त्यांच्या खाण्यापिण्याची स्वस्थता शाळेतच करून दिली होती.

विद्यानाथकवि, अन्नमदेव राजाचे अमलांत आपल्या वयाच्या पंचावन्नाव्या वर्षी स्वर्गलोकवासी झाला.

~~~~~

वेदांताचार्य.

हा जातीचा वैष्णव ब्राह्मण वेदव्यासभट्ट याचा पुत्र. कांची ही त्याची जन्मभूमि होय. हा विद्यारण्याच्या वेळेस होता. त्याचा व्रतबंध झाल्यानंतर, तो मोठ्या व्यासंगाने काव्ये व ज्यांत मुख्यत्वेकरून सूर्य व सोमवंशी राजांचे शौर्यादि कृत्यांचे वर्णन होते असे ग्रंथ पढला. तसाच तो न्यायशास्त्र व व्याकरणशास्त्र ही पढला. चाळीस वर्षांचा झाला तेव्हां तो कर्नाटक व द्राविड देशच्या राजांच्या दरबारी गेला, व तेथील पंडितांशी धर्माविषयी वादविवाद करून त्यांचे खंडण केले. वैष्णवांच्या धर्मात ज्या चुका पडल्या आहेत त्या सुधारण्यास आणि सातानी किंवा चौ-

ध्या वर्गातील ब्राह्मणांनी तेंगळ ब्राह्मणाच्या धर्ममार्गात शिरून त्यांचीं कर्मे श्रष्ट केलीं, तीं सुधारण्याकरितां मी व्यंकटेशाच्या अंशानें जन्मलों आहे, असें त्यानें लोकांत उठविलें. त्यानें विध्युक्त मार्ग स्थापला आणि त्याविषयीं कांहीं सूत्र लिहिलें, तें राजांनीं व सर्व लोकांनीं मान्य करावें असें केलें. त्यांत न्यायाच्या गोष्टी होत्या व तें मोठें मौढ होते, यास्तव तें सर्व मान्य झालें.

या नंतर वेदांताचार्यानें संसार कृत्य सोडून कांचीपासून कांहीं अंतरावर एक झोपडी किंवा पर्णकुटी होती तेथें गेला. तेथें सात ब्राह्मणांच्या घरीं माधुकरी मागून आपण क स्त्री आणि एक शिष्य यांचा उदरनिर्वाह करी, तो शिष्य सर्वकाळ त्याजपासींच होता. वेदांताचार्य अशा रीतीनें राहत असें कीं, त्याची वर्तणूक पाहून लोकांना करुणा येत असे. त्यानें नेम केला कीं, कोणापासून कधीं द्रव्य घ्यावयाचें नाहीं. फक्त खाण्याचे पदार्थ आणले तर मात्र घ्यावे. झणून त्यास लोक तांदुळामध्यें मोहरा व रुपये घालून गुमदान देत असत. वेदांताचार्याच्या दृष्टीस तें पडले झणजे तो नेहमी फेंकीत असे, व त्याची बायकोही तसेंच करीत असे. ती मोठी पतिव्रता होती पतीची आज्ञा कधीं उल्लंघन करीत नसे. वेदांताचार्यानें अशा एकांत वामांत राहून एक वेदांतपर ग्रंथ केला. त्याला वेदांत-भाष्य झणतात.

त्यानें एक नाटकही रचिलें, त्याला संकल्पसूर्योदय असें झणतात. तें फार आश्चर्य करण्याजोगें आहे. तें दक्षिण हिंदुस्थानांत सर्व शाळांमध्ये लोक पढतात. त्यावर नारायणाचार्य या नांवाच्या एका विद्वानानें टीका केली आहे. ह्या कवीनें एकशें तीन ग्रंथ केले. त्यांत नानाप्रकारचे विषय होते. त्यापैकी पुष्कळ गाहाळ झाले आहेत. वेदांताचार्यानें आपल्या उत्तर वयांत ईश्वर चिंतन करून वृद्धापकाळामुळें अशक्त होत्सातां सन्यास वृत्तीनें राहण्याचा निश्चय केला. प्रथमतः पत्नीला तिच्या बापाच्या आणि भावाच्या स्वाधीन करून

नंतर त्याने तिचे अनुमोदन घेऊन आपला संकल्प सिद्धीस नेला. त्याचा शिष्य वरदाचार्य तो गुरूचे माणोत्क्रमण होई तोपर्यंत त्याच्या सेवेत होता. त्याने पुढे गुरूरूपेने एक ग्रंथ केला. त्याचे नांव वेदांतविजय. त्यांत त्याच्या गुरूच्या सद्गुणांचे वर्णन केले आहे. आणि वेदांताचार्याने कोणत्याही राजाकडे जाऊन याचना केली नाही व कांहीं बक्षीसही घेतले नाही. मुळापासून श्रमाने जे मिळेल त्यावर मपंचाचा निर्वाह करी हाही त्याचा नामांकित सद्गुण वर्णिल आहे. आणि त्या ग्रंथांत गुरूने जो कांहीं मार्ग सांगितला होता तदनुसार मते लिहून ठेविले आहेत.

त्याने केलेले ग्रंथ सांप्रत जे प्रसिद्ध आहेत त्यांचीं नांवे येणें प्रमाणेः—

पादुका सहस्र— याचे श्लोक हजार आहेत. यांत लक्ष्मीच्या पायांचे वर्णन केले आहे. या ग्रंथांतले श्लोक फार सुरस आणि मनोरंजक आहेत.

रघुवीर गद्य— यांत रामायणांतील साहा कांडांतील कथा बांधल्या आहेत.

महाभारततात्पर्यरक्षा — यांत महाभारताचे तात्पर्य संक्षेपाने सांगितले असून शिवाचे महात्म्य खंडित करून तो परमदेव नव्हे असा सिद्धांत केला आहे.

वरदराजपंचाशती— याचे श्लोक ५५ आहेत. यांत कंजीवरम् एर्थाळ विष्णूचे स्तवन आहे.

पंचायुधस्तोत्र— यांत विष्णूच्या शंख, चक्र, गदा, पद्म, आणि सुदर्शन या पांच आयुधांचे वर्णन केले आहे.

अंतर्ज्योति— यांत विष्णूच्या परम तेजाचे तद्दयांत ध्यान कसे करावे त्याविषयी सांगितले आहे.

शरणगतिदीपिका— यांत काया, वाचा, मानसे कसे रून विष्णु चरणीं शरण जाण्याचा प्रकार कथन केला आहे.

यातिराजसप्तति— यांत रामानुजाचार्यांचे वर्णन आहे.

कस्तूरीतिलकपंचाशती — यांत विष्णूच्या कस्तूरी तिलकाचें वर्णन आहे.

सुदर्शनस्तोत्र— यांत विष्णूचें मुख्य शस्त्र जें सुदर्शन त्याचें वर्णन आहे.

दयाशतक— यांत विष्णूचें पादादिकेशांत वर्णन असून त्याची दयाही वर्णिली आहे.

ऊर्ध्वपुंड्रविधि— यांत स्मृति, पुराण, इतिहास इत्यादि ग्रंथांतून वचनांचा संग्रह करून ऊर्ध्व पुंड्राचे धारण वैष्णवांनीं अगत्य करावें, जो कोणी ऊर्ध्व पुंड्राचे धारण करणार नाही तो कोणत्याच कर्माविषयी योग्य नाही असें स्थापन केलें आहे.

क्षमाषोडशी— याचे श्लोक सोळा आहेत. यांत विष्णूजवळ आपल्या अपराधांची क्षमा मागितली आहे.

श्रीगुणरत्नकोश— यांत लक्ष्मीचें वर्णन आहे.

भगवत्ध्यानसोपान— याचे श्लोक बारा आहेत. यांत विष्णूचें ध्यान करण्याचा क्रम सांगितला आहे.

न्यासदशक— याचे श्लोक दहा आहेत. यांत विष्णूच्या नांवे करून प्रत्येक अंगाच्या ठायीं न्यास करावासा सांगितले आहेत. तसाच न्यासतिलक हाही त्याचाग्रंथ. यांतविषय असाच आहे.

अभीतिस्तव— हें रंगनाथाचें स्तोत्र आहे.

हरिस्मरण— ही स्तुति विष्णूचें प्रातःकाळीं स्मरण करण्या करितां केली आहे.

दशअवतारस्तुति— यांत दहा अवतारांची स्तुति आहे.

असें सांगतात कीं, वेदांताचार्याला मारून टाकावें ह्मणून कोणी तांत्रिकानें प्रयोग करून त्याजवर सात सर्प पाठविले. त्यांत सातवा जो तक्षक तो वेदांताचार्यावर चाल करून आला, तेव्हां त्यानें गरुडाची स्तुति केली. तेव्हां गरुडानें घेऊन तक्षकाला चोंचेंत घेऊन नेलें. त्याच ग्रंथाला गरुडपंचाशती असें नांव दिल्लें.

वेदांताचार्य हा महा बुद्धिमान् आणि विष्णुमताविषयी मो-

ठा अभिमानी होता आणि तो सर्व तंत्रें विष्णुपर लावीत असे. त्यावरून त्या काळांतले लोक त्याला सर्वतंत्रस्वतंत्र असें म्हणत असत.

वरदाचार्य.

हा कवि कांची नगरांमध्ये वैष्णवांच्या उत्तम कुळांत जन्मला आणि प्रसिद्ध जो वेदांताचार्य त्याचा हा मुख्य शिष्य. विजयनगरचा म्हणजे आनागोंदीचा राजा जो कृष्णराय महाराज याच्यादेवीं म्हणजे शालिवाहन शकाच्या तेराव्या शतकांत होता. चंद्रगिरी एथील राजाचा कुळगुरु जो ताताचार्य त्याचा हा नातेवाईक असे.

वरदाचार्य लहानपणापासून काव्य पढलां. तो बुद्धीनें फार तीव्र व स्मृतीचा धड होता. त्याला सर्व मोठमोठे उत्कृष्ट कवींचे ग्रंथ माहित होते. त्याची कल्पनाशक्ति व शोध इतके प्रखर असत कीं, तो एका तासांत शंभर श्लोक करी, आणि त्याला एक काव्य पुरें करण्यास एक दिवस पुरा होत असे. रहस्यत्रयसार आणि तत्त्वत्रयनिरूपण हे दोन ग्रंथ त्यानें केले. पहिल्या ग्रंथांत विष्णुपर जे मंत्र आहेत त्यांची व्याख्या केली आहे आणि दुसऱ्यांत चित्, अचित्, आणि ईश्वर या त्रिपुटीचें निरूपण करून विष्णु हाच जगत्कारण असा सिद्धांत केला आहे.

वसंततिलक ह्या नांवाचा एक भाण वरदाचार्यानें केला. त्यांत कंजीवरम एथील रंगनाथ देवाच्या उत्साहाचें व त्याच्या रथसमारंभाचें वर्णन असून वसंतऋतु, अनंतसरोवर, देवाच्या मुरळ्यांचें विनादभाषण, आणि उत्साहास येणारे विट, वेश्या, इत्यादिकांच्या नकला, निरनिराळ्या देशाच्या व जातीच्या लोकांचें समाज व त्यांचे पोषाक, रूप, भाषा व चाली; कामुक पुरुषांचे विलास व क्रीडाकलह, गारोड्यांच्या हिकमती, तमासगीर लोकांचे खेळ, नर्तकांचें हावभाव, एडक्यांच्या टकरी, कोंबड्यांचें झुंजणें, नटचर्या, जयतोरणें व त्यांचे अलंकार, जयघोष, स्त्रि-

यांचें सौंदर्य, पुष्पांच्या माला व त्यांचें विखरणें, आणि अशा दुसऱ्या अनेक विषयांचें वर्णन पुष्पित वाणीनें विलक्षण व अति प्रौढ करून त्यांत सर्व प्रकारचे रस ओतून आपल्या कल्पना शक्तीची व बुद्धीची सीमा केली आहे.

त्यानें हें आपलें पुस्तक रंगनाथ देवाला वाहिलें होतें आणि हिंदुस्थानांतील प्रत्येक विष्णूच्या देवाल्यांत त्याची एक एक प्रत दिली होती. हें पुस्तक इतकें सालहाद आश्चर्य करण्याजोगें होतें कीं, त्यावरून कित्येक राजांनीं त्या कवीला मोठमोठी बक्षिसे दिली. तेणेंकरून त्यानें आपलें अवशिष्ट आयुष्य स्वतंत्रतेनें घालविलें.

वरदाचार्यानें शेवटीं आपली कविताशक्ति निरंतर विष्णूच्या स्तुतिपर ग्रंथ करण्याकडे लाविली. हा लौकिकवान् कवि कांची एथें आपल्या वयाच्या चौपन्नावे वर्षीं वैकुंठवासी झाला.

पेद्दीभट्ट.

हा कवि कोलचनवारू कुळांतील एक ब्राह्मण होता. एलोर प्रांतांत परिमी ल्हाणून एक खेडें आहे तेथला तो रहवासी असे. शालिवाहन शकाच्या तेराव्या शतकांत सर्वज्ञाशिगमनीडू या राजाच्या कारकीर्दींत हा प्रख्यातीस आला. या कवीच्या चरित्रावरून मनास लागण्या सारिखें असें उदाहरण मिळतें कीं, एखाद्या मनुष्याची बुद्धि बहुत वर्षेपर्यंत अगदी प्रसुप्त असावी नंतर कांहीं दैवयोग घडून आल्याने तिच्या सर्व शक्ति व्यापृत व्हाव्या.

पेद्दीभट्ट हा तीस वर्षांचा होई पर्यंत अगदी जडमति होता, तरी तो अभ्यासांत इतका निमग्न असे कीं, साऱ्या लोकांनीं त्याला वेडें ठरविलें होतें. सकाळीं पाठ करावे तें संध्याकाळीं त्यानें विसरावें त्याविषयीं असी गोष्ट सांगतात कीं, तो एके दिवसीं कांहीं संस्कृत ग्रंथ घेऊन आपल्या घरी चिंतना करीत बस-

ला होता. पण तो ग्रंथ कांहीं केल्यानें त्यास लागेना. त्यावेळी त्याची मेव्हणी जवळच तांदूळ कांडीत होती, तिनें ते व्यर्थ प्रयास पाहून खदखदा हांसली आणि कानवडी होऊन झणाली **मुसलःकिसलायेत**, यांत तिचा भाव असा होता कीं, या मुसळाला पळव येतील पण माझ्या मेव्हण्याला संस्कृत येणें कठीण. हें त्या स्त्रियेचें विनोद भाषण त्याच्या वर्मा लागलें आणि त्याच वेळेस तो घरा बाहेर पडला, आणि शेजारी एक सिद्ध पुरुष राहत असे त्याच्या सेवेस राहिला. मल्ली त्याचा वडील भाऊ हा पहिल्यानें त्याजवळ होता. पण मल्लीला घरी जाण्याचें होतें झणून त्यानें पेद्दीभट्टाची त्याजकडे सोपणूक केली. इतक्यांत असें झालें कीं, त्या सिद्ध पुरुषाची अकस्मात् प्रकृती बिघडून कण्हू लागला आणि मोठ्या उत्कंठेनें मल्लीला त्यानें हाका मारिल्या. पण तो घरीं नव्हता झणून पेद्दीभट्ट हाक देऊन त्याच्या जवळ आला. तेव्हां असें सांगतातकीं, तो सिद्ध पुरुष पेद्दीच्या हातावर ओकला आणि तें त्यानें प्राशिलें. तेव्हां पासून पेद्दीला भूत, भविष्य, व सर्व शास्त्रांची प्रमेये समजू लागलीं. पुढें मल्ली परत आल्यावर आपल्या गुरुजीची गती पाहून त्यानें ताडिलें कीं, यामसंगी पेद्दीवर कांहींतरी अनुग्रह झाला असावा, आणि आपण जवळ नव्हतो झणून फार दुःखित झाला. पुढें त्या पेद्दीला शपथा आणा घालून त्याजवळून कबुलात करून घेतली कीं तूं स्वकल्पित आपल्या नांवानें कांहींच ग्रंथ करूं नको, पण इतर ग्रंथांवर व्याख्या मात्र कर. मग पेद्दीभट्टानें मल्लीच्या नांवानें बहुत ग्रंथांवर व्याख्या केल्या. पंचकाव्यावर त्यानें घंटाधथ नामें टीका केली. नैषधावरची टीका मात्र ह्या देशांत अढळण्यांत आली नाहीं. या शिवाय इतर गहन विषयांवर व्याख्याग्रंथ केले आहेत. ते कालमाहात्म्यानें विलुप्त होऊन प्रस्तुत जे उपलब्ध आहेत, ते विद्वन्मान्य आहेत.

यानें तीर्थाटन केलें आणि सर्वज्ञसिगमनीडू याच्या दरबारांत जाऊन आपली विद्वत्ता प्रगट केली. त्या राजानें त्याची फार प्रतिष्ठा करून पुष्कळ इनामिं देऊन रवानगी केली. यानें

व्याख्यारूप ग्रंथ लिहिण्यांत सर्वदा लेखणी धरली असे. पण त्यानें किती ग्रंथ केले याचा दाखला कोठे लिहिला नाहीं लक्षण त्यांची सविस्तर संख्या सांगवत नाहीं.

हा बासष्ठाव्या वर्षी मरण पावला. यानें एक हजार श्लोकांचा द्वयर्थक एक ग्रंथ मल्लीनाथी नांवें केला. त्याची तैलंगण देशांत प्रख्याति आहे.

वराहमिहिर.

याच्या बापाचें नांव आदित्यदासं. तो सूर्योपासक होता आणि कापित्थ गावांत राहत असे. त्याच्या प्रसादानें वराहमिहिर मोठा ज्योतिषशास्त्रज्ञ झाला. तो शालिवाहन शकाच्या १३३२ सांत होता. त्याचें वास्तव्य अवंती लक्षणजे उज्जनी एथें प्रायः असे. त्यांची बुद्धि मोठी तीव्र, आणि त्याचा विचार इतका गंभीर होता कीं, त्याचे वेळचे लोक व त्याची संतति त्याविषयीं फार आश्चर्य मानीत असत. त्याला सिद्धपदार्थ विज्ञानांतील सर्व विषयांचें जेवढें सूक्ष्म ज्ञान होतें, तेवढें त्याच्या वेळच्या थोड्याच लोकांस असेल.

त्यानें मोठे परिश्रम करून एक ग्रंथ रचिला, त्याला वराहमिहिरसंहिता असें नांव दिल्लें. त्यांत सूर्यमंडळ आणि सृष्टीतील चमत्कार ह्याविषयीं प्रबंध होते. त्याच प्रमाणें त्यानें प्राचीन ऋषींचीं मते अवलोकन करून ज्योतिष प्रकरणीं एक पुस्तक केलें, त्याला बृहज्जातक असें नांव दिल्लें. त्याचे अध्याय २६ आहेत. यांत विषय क्रमेंकरून बांधले आहेत. ते येणें प्रमाणें:—

राशिप्रभेद.	दशांतरशा.	प्रव्रज्या.	स्त्रीजातक.
भ्रह्मयोनिभेद.	अष्टवर्ग.	राशिभाव.	निर्याण.
वियोनिजन्म.	कर्मजीव.	दृष्टिफल.	नष्टजातक.
निषेक.	राजयोग.	भावफल.	द्रेष्काण.
जन्म.	नाभसयोग.	आश्रय.	उपसंहार.
रिष्ट.	चंद्रयोग.	प्रकीर्णका.	
आयुर्दाय.	द्विग्रहयोग.	अनिष्टयोग.	

उत्पलभट्ट यानें बृहज्जातकावर जगच्चंद्रिका या नांवाची मोठी विस्तीर्ण टीका केली आहे. ग्रंथलेखावरून पाहतां हा महापंडित व ज्ञानी होता असें दिसते. ग्रंथाच्या शेवटीं किंवा आरंभीं यानें आपलें वास्तव्य किंवा जातगोत वगैरे कांहींच सांगितलें नाहीं.

दुसरी महिधरभट्ट यानें ही टीका केली आहे. ही उत्पलभट्टकृत टीकेपेक्षां संक्षिप्त आहे. तो नृसिंहोपासक होता.

अणखी वराहमिहिरकृत यात्रानिबंध एक ग्रंथ आहे. त्यांत प्रश्न, तिथि, तिथिबल, चंद्रबल, वारफल, नक्षत्र, दिवस, ग्रहभेद, लग्ननिश्चय, इत्यादि वेगवेगळे प्रकरणांचे अध्याय २१ केले आहेत. तसाच विवाहकालोपयोगी ग्रहशुद्धि विषयीं एक ग्रंथ केला आहे. पट्टपंचाशती हा एक ग्रंथ वराहमिहिर यानेंच केला. यांत मेषादिराशींचे भाव, प्रस्थान, मुहूर्त, कार्यारंभास दिनशुद्धि, चोराचा शोधलावणें आणि त्याची जात, वर्ण, वगैरे सांगण्याची विद्या इत्यादि विषय आहेत.

.....

पोटय्या.

हा कवि जातीचा ब्राह्मण असून ज्याला कादंबरी असें लग्णतात, तेथील राहणारा असे. हें स्थान तैलंगण देशांत गोदावरीच्या तीरीं राजमहेंद्रि प्रांतांत असून मुकंदीईश्वरूड राजानें कांहीं ब्राह्मणांस अग्रहार करून दिल्लें होतें. पोटय्याच्या बापाचें नांव सींगय्या. पोटय्याला तिघे बंधु होते, त्यांचीं नांवे, सींगय्या, कुमारस्वामी, आणि आन्नंमय्या. त्यानें लहानपणांचे तेलंगी भाषेचा अभ्यास केला, आणि अठरा वर्षांचा झाला तेव्हा त्याला त्या भाषेचें पूर्ण ज्ञान झालें. त्यानें संस्कृत भाषेचा अभ्यास केला, आणि माघ, भोजचंपू, व दुसरीं पुष्कळ काव्यें पढला आणि योग्यवेळीं त्याला संस्कृत भाषेचें पूर्ण ज्ञान झालें. आणि शालिवाहन शकाच्या १३८८ मध्ये त्यानें एक मोठा ग्रंथ केला, त्याला प्रसंगरत्नावली असें लग्णतात. त्यांतील विषय

प्राचीन निरनिराळ्या मूल ग्रंथांवरून घेऊन ग्रथित केले होते. ह्या ग्रंथांत व्यांयशीं प्रकरणें आहेत. त्यांचा क्रम येणेंप्रमाणें:—

१ वक्तृत्वप्रशंसा. २ भिन्नभिन्न देवांच्या स्तुतिप्रशंसा. ३ दशावतारप्रशंसा. ४ काशीप्रशंसा. ५ उमामहेश्वरसंवाद. ६ गृहकृत्य. ७ चतुर्युगप्रशंसा. ८ द्विजप्रशंसा. ९ भाषाप्रशंसा. १० छंदःशास्त्रप्रशंसा. ११ भैत्रीप्रशंसा. १२ दैवप्रशंसा. १३ सुजनप्रशंसा. १४ दुर्जनप्रशंसा. १५ दुर्व्यसनप्रशंसा. १६ उपयुक्तप्राणिप्रशंसा. १७ नीतिप्रशंसा. १८ तिरस्कृतवाक्य प्रशंसा. १९ सन्नार्गप्रशंसा. २० मीतीप्रशंसा. २१ याचकताप्रशंसा. २२ मत्सरप्रशंसा. २३ सुखप्रशंसा. २४ आसन व नमस्कार यांचे प्रकारप्रशंसा. २५ द्रव्यसंग्रहणोपायप्रशंसा. २६ सुपुत्रप्राप्त्युपाय. २७ अज्ञानी आणि छांदस मुलांचें वर्णन. २८ संपत्तिप्रशंसा. २९ दारिद्र्यप्रशंसा. ३० दानकर्मप्रशंसा. ३१ न्यायप्रशंसा. ३२ उपकारप्रशंसा. ३३ स्थलविकल्पप्रशंसा. ३४ काल आणि लोक यांचा विकल्प. ३५ आतिथ्यप्रशंसा. ३६ मूर्खप्रशंसा. ३७ भाविसुखदुःखप्रशंसा. ३८ विश्वासप्रशंसा. ३९ कृपणताप्रशंसा. ४० सौजन्यप्रशंसा. ४१ विंशतिश्रेष्ठगुणप्रशंसा. ४२ संसारनिवृत्तिप्रशंसा. ४३ दानापहारणप्रशंसा ४४ राजाच्यास्तुत्य तीन कर्माविषयी. ४५ इतिहास व दुसरे विषय. ४६ भरताच्या अष्टादश पर्वाविषयी. ४७ छपन्नदेशप्रशंसा. ४८ बाह्यरोगप्रशंसा. ४९ चौसष्ट कळांविषयी. ५० राजांच्या षड्गुणांविषयी. ५१ राजमंत्रिधर्मप्रशंसा. ५२ तांबूलप्रशंसा. ५३ उद्भिजप्रशंसा. ५४ सत्यप्रशंसा. ५५ स्त्रीगुणप्रशंसा. ५६ पातिव्रत्यप्रशंसा. ५७ मतीगमनप्रशंसा. ५८ परहितेच्छाप्रशंसा. ५९ ढोंग आणि राजा भिवंदनप्रशंसा. ६० शिल्पकर्मप्रशंसा. ६१ स्त्रीशरीरव्यवच्छेदनविधा. ६२ स्त्रियांचें अवयव व भूषणें याविषयी. ६३ स्त्रीकुचप्रशंसा. ६४ स्त्रियांच्या अनुरागाविषयी. ६५ सुरतप्रशंसा. ६६ ऋतुदर्शनांतर जें कृत्य करितात त्याविषयी. ६७ व्यभिचाराविषयी. ६८ शिष्टाचारप्रशंसा. ६९ ज्ञातिप्रशंसा. ७० प्रातःकाल व सायंकाल यांचें वर्णन. ७१ चंद्रोदयवर्णन. ७२ चंद्रलांछनवर्णन. ७३ किर्तिवंत राजांचें वर्णन. ७४ प्रसन्नकाव्यरचना. ७५ षड्ऋतुवर्णन-

७६ कूटश्लोकप्रशंसा. ७७ अंतर्लापिका. ७८ बहिर्लापिका. ७९ निरहिणीप्रशंसा. ८० अन्योक्तिप्रशंसा. ८१ चंद्राच्या षोडश कला वर्णन. ८२ स्त्रीजातिप्रशंसा. ८३ कविधर्मप्रशंसा.

पोटय्यानें महान् प्रयासानें केलेले हें पुस्तक ईश्वरास अर्पण केले. नंतर त्यानें एक शाळा घातली, तींत संस्कृत व तेलंगी भाषा अनेक विद्यार्थ्यांस पढविल्या. तो रिकामे वेळेंत पुस्तकें वाचोत असे आणि कांहीं उपदेशपर गोष्टी रचीत असे. त्यांचा तेलंग देशांत विद्वान् लोकांमध्ये चहूंकडे प्रसार करी, तेणेंकरून त्या गोष्टींमध्ये परस्पर ऐक्यता व नीतिप्रावण्य असे, यामुळें त्यांची स्तुति फार होत असे. ह्याच्या पुस्तकांची राजेरजवाडे लोकांत पुष्कळ मान्यता झाली असतांही त्याला त्यांपासून थोडाच पैसा मिळत असे.

पोटय्या मरण पावला तेव्हां त्याचें वय पांसष्ठ वर्षाचें होतें. त्याच्या मार्गे त्याचें नांव राखण्यास कांहीं मुलें होती.

कदंब.

हा नामांकित पुरुष गजपति प्रतापरुद्रराजाचा दिवाण असे. तो कर्लिगदेशचा राहणारा होता. त्याच्या जवळ मोठी सत्ता असून लोकांत वजन असे. तो उत्कृष्ट ज्योतिषी होता. त्याला त्या शास्त्राचा लहानपणापासूनच छंद असे. त्यानें ज्योतिषार्णव या नांवाचा एक ग्रंथ रचिला, आणि त्याच्या प्रस्तावनेंत त्यानें असें लिहिलें आहे कीं, मी शालिवाहन शकाच्या १३८४ मध्ये जन्मलों होतो. ह्या ग्रंथाची मोठी आख्या असून तो पंचांगे करणारांच्या फार उपयोगी आहे.

बल्लुभाचार्य.

विठ्ठलनाथाचा शिष्य गिरधर कवि. त्यानें संप्रदायप्रदीप या नांवाचा ग्रंथ रचिला, त्यांत व निजवार्ता, मूलपुरुष,

इत्यादि ग्रंथांत वल्लभाचार्यांचे मूळपुरुष व इतिवृत्त लिहिले आहे. तैलंगण देशांत कांकरव गांवामध्ये नारायणभट्ट नामक य जुर्वेदी तैत्तिरीयशाखी भारद्वाज कुळांतला एक ब्राह्मण होता, त्याने वेदविधि प्रमाणे सोमयाग केला असतां असे सांगतात कीं, यज्ञकुंडांतून अग्नीने त्याला वर दिलहा कीं, मी तुझ्या कुळांत अवतार घेईन. त्याप्रमाणे वल्लभाचार्य आणि विठ्ठलनाथ हे दोन पुरुष अवतारी झाले. त्या नारायणभट्टाचा मुलगा गंगा-धरभट्ट. त्याचा मुलगा गणपती. त्याचा मुलगा वत्तरभट्ट. त्याचा मुलगा लक्ष्मणभट्ट. त्याच्या बायकोचे नांव लमागार. लक्ष्मणभट्टाला देवाने दृष्टांत दिलहा कीं, तुला तीन पुत्र होतील, त्यांत दुसरा तो माझा अवतार होईल. त्याप्रमाणे रामकृष्णभट्ट हा प्रथम पुत्र जन्मल्यावर लक्ष्मणभट्ट तीर्थयात्रा करायला निघाला. तो प्रयागावरून काशीस गेला त्यावेळीं काशीमध्ये सन्यास्यांचा आणि मुसलमानांचा झगडा चालला होता. त्या गडबडींत लक्ष्मणभट्ट कुटुंबसुद्धां पळून चंपारण्यांत आला. तेथे लक्ष्मणभट्टाची स्त्री आठा महिन्याची प्रसूत होऊन शके १४०० वैशाख वद्य ११ रविवार या दिवसी दुसरा पुत्र झाला. ते लेंकरुंतेथे झाडपाल्यांत लिकवून ठेऊन उभयतां चौडा नगरांत जाऊन राहिलां. नंतर काशीतील कज्जा मिटल्यावर पुनरपि काशीस परत जातांना चंपारण्यांत लमागार प्रसूत झाली, त्या ठिकाणीं आले तो तेथे एक बाळक अग्नीच्या मध्यभागीं खेळतांना पाहिले आणि ते बाळक आपले असे जाणून त्याला घेऊन काशीस जाऊन राहिले आणि त्या मुलाचे नांव वल्लभ असे ठेविले. त्याच्या जन्मभूमीवर देऊळ बांधिले, ते अद्याप आहे.

त्या मुलाची पांचव्यावर्षी मुंज केली आणि नारायणभट्ट नामें एका विद्वानाजवळ पढायला घातले. साहाशास्त्रें, अठरापुराणें, आणि चार वेद इतके तो मुलगा चार महिन्यांत शिकला, असें सदरुं ग्रंथांत लिहिले आहे. ह्या सुमारास लक्ष्मणभट्टाच्या स्त्रीला तिसरा पुत्र झाला, त्याचे नांव केशव. वल्लभाच्या अकराव्या वर्षी बाप मरण पावला. पुढे तो आईची आज्ञा घेऊन ती-

र्थयात्रेला निघाला. दक्षिणेकडे जातांना त्यास एक मोठें शहर लागलें तेथील नगर शेटाला चार पुत्र होते, त्यांतला दामोदरदास हा वल्लभाचार्याला पहिला शिष्य मिळाला, त्याला संगती घेऊन वल्लभाचार्य विद्यानगरांत आले. त्या नगराचा राजा कृष्णदेव त्यावेळेस त्याच्या सभेमध्ये स्मार्तवैष्णव या मतांचा अतिशय वादविवाद चालू असे. तेथें वैष्णवमतानुसारी मध्वाचार्य याचा शिष्य व्यासतीर्थ हा मोठा प्रख्यात होता. तो स्मार्तमताचा खंडक असे. याखेरीज रामानुज, मध्वाचार्य, निंबार्क, आणि विष्णुस्वामी ह्या चार संप्रदायांतील विद्वान तेथें होते. त्या समयांत वल्लभही तेथें आला. त्या सर्वांनीं मिळून शंकरमतवाल्यांस जिंकिलें. हें पाहून कृष्णदेव राजा संतुष्ट झाला आणि त्यानें त्या चार संप्रदायांपैकीं विष्णुस्वामीची प्राचीन गादी स्थापिली.

संप्रदायप्रदीप आणि निजवार्ता ह्या ग्रंथांत विष्णुस्वामीची मूळप्राठिका लिहिली आहे कीं, द्रविड देशांत एक मांडलिक राजा होता, त्याच्याजवळ एक ब्राह्मण प्रधान असे. त्याचा पुत्र विष्णुस्वामी. तो वेदशास्त्र पढला असे आणि मोठा वादी होता. त्यानें स्वकल्पित वैष्णव संप्रदाय काढला. त्यावेळच्या लोकांत त्याचें विशेष वजन होतें म्हणून तो आपला संप्रदाय लोकांकडून चालवूं लागला. तो श्रीमद्भागवत आणि भगवद्गीता यांस मुख्य मानून विष्णुपूतीची पूजा करीत असे. विष्णुस्वामी त्रिदंडी सन्यासी होऊन समाधिस्थ झाल्यावर त्याच्या गादीचा मान ज्ञानदेवाकडे दिल्या. पुढें ज्ञानदेवानें ती गादी आपला शिष्य जो केशव त्याला सोंपली. तेव्हांपासून त्या गादीवाल्यांस वंशपरंपरेनें गोस्वामि हें नांव प्राप्त झालें. त्याचा पुत्र हिरालाल, त्याचा पुत्र श्रीराम. त्याला साहा पुत्र झाले त्यांपैकीं श्रीधर यानें प्रेमामृत या नांवाचा ग्रंथ केला आहे. ही गादी बिल्वमंगळ या पुरुषार्थत चालली होती. पुढें ती खंडित झाली. ही हकिकत लिहिण्याचें कारण इतकेंच कीं, कृष्णदेवाला दृष्टांत झाल्यावरून त्या गादीवर वल्लभाची स्थापना केली.

मग वल्लभाचार्यानें आपली मते त्या संप्रदायांत मिळवून पु-

ष्टिमार्ग या नांवाचा संप्रदाय चालू केला. त्यांतील मुख्य नियमांची दाहा कलमें येणेंप्रमाणें:—

- १ आचार्यांचा दृढ आश्रय करणें.
- २ श्रीकृष्णाची भक्तिकरणें हेंच मुक्तीचें मुख्य साधन.
- ३ लोकलज्जा आणि वेदशास्त्राचा आज्ञा टाकून आचार्याला शरण जाणें.
- ४ देव आणि गुरु यांच्यासी नम्रता.
- ५ मी पुरुष नाहीं पण वृंदावनांतली गोपी आहे असें मानणें.
- ६ नित्यशः गोस्वामीचे गुण गाणें.
- ७ गोस्वामीच्या नांवाचें महात्म्य वर्णन करणें.
- ८ गुरूची आज्ञा पाळणें.
- ९ गोमायी जें करील व बोलिल त्याजवर विश्वास ठेवणें.
- १० वैष्णवांचा समागम आणि सेवा.

हे वल्लभ मतांत मुख्य संप्रदाय आहेत. या दाहा आज्ञांप्रमाणें वागणारा तोच मुख्य भक्त आणि शास्त्राप्रमाणें चालणारा तो मर्यादा मार्गी असी वल्लभाचार्यानी व्यवस्था करून दिली. त्यांत पुष्टीमार्गी लोक तेच मुख्य वैष्णव होत.

या खेरीज आचार्याला सर्व वस्तु समर्पण करून द्याव्या आणि नंतर त्या वस्तूंचा उपभोग करावा. याविषयीं सिद्धांतरहस्य नामक ग्रंथांमध्ये दृढ आज्ञा वचनें लिहिलीं आहेत.

॥ ब्रह्मसंबंधकरणात्सर्वेषांदेहजीवयोः ॥

॥ सर्वदोषनिवृत्तिर्हिदोषाःपंचविधामताः ॥

या श्लोकांचें तात्पर्य—त्याच्या वस्तु समर्पण केल्यानें ब्रह्मरूप होतात आणि त्यांच्या उपभोगापासून पांच प्रकारचे दोष लागत नाहींत.

॥ अन्यथासर्वदोषाणांनिवृत्तिःकथंचन ॥

॥ असमर्पितवस्तूनांतरमाह्वर्जनमाचरेत् ॥

॥ निवेदभःसमर्प्यैवसर्वकुर्यादतस्थतः ॥

तसें न केल्यास त्याविषयीं या श्लोकांत दोष सांगितला आहे, त्याची व्याख्या गोकुळनाथानीं स्पष्ट सांगितली कीं,

तस्मादादौस्वोपभोगात्पूर्वमेवसर्ववस्तुपदेनभार्या
पुत्रादीनामपिसमर्पणंकर्त्तव्यं ॥ विवाहानंतरंस्वो
पभोगेसर्वकार्येसर्वकार्यनिमित्ततत्कार्योपभोगि
वस्तुसमर्पणंकार्यम् ॥ समर्पणंकृत्वापश्चात्तानि
तानिकार्याणिकर्त्तव्यानीत्यर्थः ॥

सर्व समर्पण करणे ह्मणजे आपल्या भार्यापुत्रादिकांचेही समर्पणकेल्या वांचून आपल्या उपयोगांत आणू नये. याविषयीं अणखीं वचनें व त्यांची व्याख्या लिहिली आहे.

॥ समर्पणेनात्मनोहितदीयत्वंभवेध्रुवम् ॥

॥ अतदीयतयाचापिकेवलश्रसमाश्रयः ॥

॥ तदाश्रयतदीयत्वंबुद्धौकिंचित्समाचरेत् ॥

शेवटीं हे दुर्धर कर्म करण्यास जे असमर्थ असतील त्यानीं आपण आचार्याचें आहों असें मानून राहावे अशीही मोकळिक दिल्ली आहे, असें या श्लोकांचे तात्पर्य आहे.

याप्रमाणें वल्लभ संप्रदायाची स्थिति आह्मी संक्षेपानें सांगितली, व त्याप्रमाणें त्याच्या मतानें वागणारी शिष्यमंडळी त्याला पुष्कळच मिळाल्यावर विद्यानगरच्या कृष्णदेव राजानें त्याला सात मण सोन्याचा तुळा पुरुष दान दिलहा. त्या द्रव्यावर वल्लभाचार्यानें विठ्ठलनाथजीच्या मूर्तीला अलंकार केले, आपल्या चापाचें कर्ज वारिलें, आणि घर खर्चाला ठेविलें, अशी व्यवस्था केली.

पुढें व्यासतीर्थ नामें तेथें एक प्रख्यात सन्यासी होता, त्यानें वल्लभाचार्याला सन्यास देऊन गादी चालविण्याविषयीं सांगितलें. पण ती गोष्ट त्यानें मान्य केली नाहीं आणि तेथून प्र-

यागास जाऊन काशीस गेला. तेथें त्यानें अणखी विद्याभ्यास केला. मग केदारनाथ, गया, हरिद्वार इत्यादि क्षेत्रां नव वर्ष पर्यंत पर्यटन केलें. वाटेनें कित्येक क्षेत्रां राहून पुष्कळ ग्रंथ रचिले. त्यांपैकीं

व्याससूत्रभाष्य.	अंतःकरणप्रबोध.	जलभेद.
जैमिनीसूत्रभाष्य.	विरोधलक्षण.	सन्यासनिर्णय.
तत्वदीपनिबंध.	नवरत्न.	निरोधलक्षण.
भागवतटीकासु- बोधिनी.	निबंधेभक्तिप्र- करण.	सेवाफल. शृंगाररसमंडण.
सिद्धांतमुक्तावली.	विवेकधैर्याश्रय.	पुरुषोत्तमसहस्र- नाम.
पुष्टिप्रवाहमर्यादा.	पत्राविलंबन.	वैद्यवल्लभ.
सिद्धांतरहस्य.	कृष्णाश्रय.	
चित्तप्रबोध.	भक्तिवर्द्धनी.	

हे होत. हे सर्व ग्रंथ मिळून संख्या एक लक्ष आहे.

शेवटी काशीस येऊन राहिले. तेथें स्वजातीच्या लक्ष्मी नामक एका कन्ये बरोबर लग्न करून अग्निहोत्र घेतलें. त्याला गोपीनाथ आणि विठ्ठलनाथ हे दोन पुत्र झाले. शके १४४१ सां- त गोवर्धन पर्वतावर जाऊन श्रीनाथजीची मूर्ति जी तेथें स्थापि- ली होती ती तेथून काढून मेवाडामध्यें नेऊन स्थापिली आणि काशीस परत आले. नंतर काशीविश्वेश्वराच्या देवळावर जा- हीर नामा लावला कीं, श्रीकृष्णकृपेने आह्मी शंकर मताचें खंडण केलें. त्यास ज्या कोणास धर्मसंबंधी वाद करावयाचा असेल त्यानें आह्माकडे यावें. याप्रमाणें शंकरमतवाल्यांस जिंकिलें. त्यागोष्ठी गोपाळदासकृत वल्लभाख्यान आणि गदाधरकविकृत संप्रदायप्रदीप ह्या ग्रंथांत लिहिल्या आहेत.

शके १४५२ आषाढ शुद्ध तृतीया या दिवसां हनुमान् घा- टावर वल्लभाचार्य सन्यास ग्रहण करून समाधिस्थ झाले.

पुढें गोपीनाथ आणि विठ्ठलनाथ या दोघां भावांचा गादी- च्या मालकीविषयीं तंटा लागून ते दिल्लीच्या बादशाहा जवळ कांहीं दिवस राहिले होते. तेथें गोपीनाथ मरण पावल्यावर विठ्ठलनाथ

गादीचा मालक झाला. तो फार बुद्धिमान् होता त्यामुळे त्याने वल्लभाचार्यांचा संप्रदाय पुष्कळच वाढविला आणि हजारो लोक त्याला ईश्वराचा अवतार असें मानूं लागले. त्यानें हिंदुस्थानांतल्या पुष्कळ भागांत ह्मणजे पूर्वेसकाशी, मथुरा; पश्चिमेस कच्छ, द्वारका; उत्तरेस मारवाड, मेवाड; आणि दक्षिणेस पंढरपूर, मुंबई, इत्यादि ठिकाणीं वारंवार पर्यटनें केलीं. त्यांत त्याच्या ठिकाणचे हजारो लोक त्याच्या भजनी लागले. त्यांत भाटे, वाणी, कुणबी, सुतार लोहार वगैरे होते.

विठलनाथजीला रुखमिणी आणि पद्मावती ह्या दोन बायका होत्या. त्यांपासून त्याला शोभा, यमुना, कमला, आणि देवका ह्या चार कन्या आणि गिरधर, गोविंदराय, बालकृष्ण, गोकुळनाथ, घनःशाम, रघुनाथ आणि यदुनाथ हे सात पुत्र असीं संतती झाली.

विठलनाथानीं कित्येक नवे ग्रंथ केले व जुन्या ग्रंथांवर टीका केल्या. त्यांत विद्वन्मंडण नामक ग्रंथामध्ये शंकराचार्याला तद्दयशून्योभासि, भ्रांतोसि, प्रच्छन्नबौद्धोसि, इत्यादि उद्धत भाषणें पुष्कळच लिहिलेलीं आहेत.

शके १५०७ सांत माघवद्य ७ यादिवसीं विठलनाथजी आपल्या वयाच्या ७० व्या वर्षीं मरण पावले. नंतर त्याच्या साता पुत्रांनीं आपल्या वेगवेगळाल्या गाद्या स्थापून व देशोदेशीं पर्यटनें करून आपला संप्रदाय वाढविला. एकानें छप्पन्नभोग, एकानें तीर्थयात्रा, एकानें अग्नीवांचून देहदहन इत्यादि महत्कृत्ये केलीं असें सांगतात आणि बहुत शिष्य केले. ह्यागोष्टी मालाप्रसंग वगैरे ग्रंथांत लिहिलेल्या सांपडतात.

वल्लभाचार्यांच्या पिढींतल्या पुरुषानीं व त्याच्या संप्रदायी लोकांनीं कित्येक ग्रंथ केले. त्यांची याद खाली घातली आहे.

निजवारता.	हररायजीकृतशि	} अग्निकुमार.
चौच्यांशीवैष्णवां-	क्षापत्री.	
त्री कथा.	तत्त्वदीपनिबंध.	रससिंधु.

दोनशंबावनवैष्णवा- वांचीकथा. सेवाप्रकरण. मूळपुरुष. द्वारकेशकृतनि- त्यकृत्य.	{ अंतःकरणप्रबोध. विवेकधैर्याश्रय. कल्पद्रुम. बालबोध. {मालाप्रसंग. {अणुभाष्य.	शुद्धद्वैतमार्तंड. विठ्ठलनाथजीअ- ष्टोत्तरनाम.
---	---	---

पुरुषोत्तम.

हा कलिंगदेशाचा राजा शालिवाहन शकाच्या १४ व्या शतकांत होता. कटक ही त्या देशाची मुख्य राजधानी होय, तो जातीचा आरीस्सा-क्षत्री होता. घरगुती संस्कृत शाळांच्या उपयोगार्थ कांहीं पुस्तके रचार्वीं, असा त्यानें मनांत संकल्प करून तो लहानपणींच संस्कृत भाषा शिकला. त्यानें कित्येक नामांकित पंडितांच्या आज्ञेवरून हारावली, त्रिकांडशेष, आणि एकाक्षरी, असे तीन कोश केले. ते हल्लीं जागो जागीं छापले आहेत. हा राजा मग लागलाच मरण पावला.

गणिकानंद.

हा मोठा गणिती असे. शालिवाहन शकाच्या चवदाव्या शतकाच्या आरंभी त्याचा उदय झाला. त्याला लहानपणींच संस्कृत भाषा चांगली शिकविली होती. त्यानें तरुणपणीं एक ग्रंथ रचिला, त्याला गणिकानंद असें नांव दिल्लें. त्याचे मित्र व आमविषयीं ह्यांमध्येच प्रथमतः त्या ग्रंथाचा प्रसार झाला, परंतु काळेंकरून त्याच्या पुष्कळ प्रती होऊन तो ग्रंथ सर्व विद्वज्जनांत प्रसृत झाला.

अक्षोभ्यदीक्षित.

हा ब्राह्मण मध्वमतानुसारी असे. तो सावनूर एथील राहणारा होता. त्यानें लहानपणांच न्यायशास्त्राचा अभ्यास केला आणि कर्नाटकी व महाराष्ट्र ह्या दोन भाषांत तो फार निष्णात असे, असें सांगतात. त्याचा सर्व वेळ विद्याभ्यासांत लागलेला असे. त्यानें मध्वलोकांच्या मतांविषयीं पुष्कळ ग्रंथ लिहिले परंतु ते सांप्रत उपलब्ध नाहींत. तो मोठा खळवादी असे. त्यानें आपलें द्वैतमत मोठ्या बुद्धीच्या बळानें रक्षण केलें. तो आपली जन्मभूमी जें सावनूर खेडें तेंथेंच शके १४०० मध्ये मरण पावला, असें लक्षणतात.

~~~~~

क्षीरस्वामी.

हा कवि जातीचा ब्राह्मण असे. त्याचा उदय प्रतापरुद्र राजाच्या राज्यांत शालिवाहन शकाच्या १४२३ व्या वर्षीं झाला. त्यानें संस्कृतांत एक कोश केला, त्याला क्षीरस्वामिनिघंट असें नांव दिलें. त्यांत एक सहस्र श्लोक आहेत. अणखी त्यानें अमरावरही एक टीका केली आहे. तो बेताबातानें व मितव्ययीपणानें राहत असे, लक्षण मुख्यत्वे करून त्याला कुंहीं रोग न होतां तो पुष्कळ वर्षेपर्यंत वांचला, असें लक्षणतात.

~~~~~

अन्नभट्ट.

हा मोठा सिद्धांती नैयायिक जातीचा तैलंग ब्राह्मण होता. गरिकपाद लक्षण पूर्वी निझामअल्लीखान याच्या अधिकाराखालीं एक खेडें होतें तेंच हल्ली चितपल्ली एथील राजाच्या अधिकारांत आहे तेंथें हा जन्मला. त्याचा उदय शालिवाहन शकाच्या पंधराव्या शतकांत चालुक्य राजांच्या वेळीं झाला. तो कौंडिण्यपुर किंवा ज्याला कौंडवीडू असें लक्षणतात, तेथील शाळेमध्ये बारा वर्षेपर्यंत सतत न्यायशास्त्र पढला. त्या वेळांत त्यानें न्याय-

शास्त्राचे ज्ञान पूर्ण संपादिलें. नंतर नवीन अभ्यास करणाऱ्यांस न्यायशास्त्रांतले पदार्थ व सिद्धांत थोडक्यांत कळावे म्हणून एक संक्षिप्त ग्रंथ केला, त्याचें नांव तर्कसंग्रह. हा ग्रंथ सर्वत्र प्रख्यांत असून न्यायशास्त्राचे प्रथमाभ्यासी हाच ग्रंथ पढत असतात.

अन्नंभट्टानें स्वदेशांत न्यायशास्त्र शिकविण्याकरितां एक विद्यालय स्थापिलें, तेथें त्यानें आपल्या शिष्यांस तर्कसंग्रह, दीपिका, मुक्तावली, गदाधरी अशा क्रमानें सर्व ग्रंथांचें पाठ सांगितलें. या प्रमाणें त्याचा क्रम बहुत दिवस चालल्यानें त्याचे विद्यार्थी त्या शास्त्रांत मोठे प्रवीण झाले. तो प्रथमतः स्वकृत ग्रंथ (तर्कसंग्रह) आपल्या शाळेंत विद्यार्थ्यांस पढवीत असे. अन्नंभट्ट सुमारे पंचावन्न वर्षांचे वयांत असतां बरोबर कांहीं शिष्य घेऊन श्रीशैलमलकार्जुनेश्वराच्या दर्शनास गेला, तेथून परत आल्यानंतर त्यानें आपला (सकाळचे व संध्याकाळचे एक दोन तास खेरीज करून) सर्व वेळ अध्ययन व अध्यापन ह्यांत घातला. प्रातःकाळीं व सायंकाळीं स्नानसंध्या करीत असे.

अन्नंभट्ट कोणत्याही राजसभेस गेला नाहीं, व मोठ मोठ्या गृहस्थांपासून त्यानें बक्षीसाची आशाही केली नाहीं; कारण त्याच्या बापाच्या वेळचें द्रव्य त्याच्या निर्वाहास पुष्कळ होतें त्यांतच तो संतोष मानीत असे. तो सर्वदा सुखी असे, त्याला पुष्कळ मुलें होती तीं सर्व जीवंत असतां तो मृत्यु पावला.

शितिकंठ.

हा कवि जातीचा स्मार्त ब्राह्मण होता. निझामअल्लीखान यानें ब्रिटीश सरकारास गंडीकोटा म्हणून एक प्रांत दिलहा आहे त्याच नांवाच्या मुख्य शहरांत त्याचें वास्तव्य असून तो तेथेंच जन्मला होता. हा शालिवाहन शकाच्या पंधराव्या शतकांत मर्यातीस आला.

लहानपणींच त्याचा बाप वारला आणि दुसरे सुद्धत्संबंधि त्याला कोणीच नव्हते म्हणून तो मोठ्या विपत्तींत होता. त्या-

ची काळजी वाहणारा कोणीच नसे ह्यगुन लहानपणी त्याला दुर्यसनें लागलीं. मोठेपणापर्यंत त्याला लिहितां वाचतां कांहीं येत नव्हते. शेवटीं त्याला वाटलें कीं, आपण जर अशाच अज्ञानांधकारांत राहिलों, तर आपणास कोणी विचारणार नाहीं, उलट तिरस्कार करतील. मग तो तेथून निघून काशी क्षेत्रां गेला. तेथें रूपावली, समासचक्र, कोश, काव्य, इत्यादि पढला. मग न्यायशास्त्रावर त्यानें भारी व्यासंग केला. नंतर त्यानें बऱ्याच वेळानें तर्कसंग्रहावर टीका केली, तिचें नांव तर्कसंग्रहदीपिका. ही टीका सरस आणि बाळबोध असून फार मार्मिक आहे. या टीकेची ग्रंथसंख्या सुमारे ६००० आहे. परंतु त्याचे शिष्य आणि दुसरे लोक ती शितिकंठानें केली. ह्मणून तिला शितिकंठी असें ह्मणत असतात.

शितिकंठानें आपलें लग्न केलेंच नाहीं. मरणपर्यंत ब्रह्मचारी राहून त्यानें आपला संपूर्ण काळ विद्यार्थी पढविण्यांत घालविला आणि शेवटीं काशीमध्ये मरण पावला.

गजपतिप्रतापरुद्र.

कलिंग ह्मणून जो देश आहे, तेथें हा नामांकित राजा शके पंधराशामध्ये राज्य करीत होता. त्यानें आपले राज्यांत न्याय करण्याविषयी मोठी सुधारणा केली आणि स्वकपोलकल्पित एक कायद्यांचें पुस्तक केलें, त्याला सरस्वतिविलास असें नांव दिलें. त्याचप्रमाणें ह्या राजानें कान शास्त्रावर एक ग्रंथ रचिला.

लक्ष्मणकवि.

हा स्मार्त ब्राह्मण वारणासीवारू या कुळांत जन्मला. बंदर सरकार ही त्याची जन्मभूमि होय. त्याच्या बापाचें नांव वैक-

देशकवि. तो शालिवाहन शकाच्या पंधाव्या शतकांत होता. त्याने लहानपणीच तेलंगी व संस्कृत भाषांचा अभ्यास केला आणि मग पंजा वर्षेपर्यंत काव्ये व नाटके यांच्या संपूर्ण ग्रंथांवर व्यासंग केला. लक्ष्मणकवि हा स्वतां कळावंतिणीची आणि नटांची संगत धरून नाट्यशास्त्रांत सांगितल्या प्रमाणे त्यांस हावभाव करायला शिकवीत असे. या कृत्यांमुळे सभ्य लोक त्याचा धिक्कार करीत असत. तेणे करून त्याची मान खंडना वारंवार झाली. मग त्याने आपला दुर्गुण छपविण्याकरितां कांहीं तरी लोकोत्तर उच्छृष्ट ग्रंथ रचावा आणि आपली कविताशक्ति विद्वानांस दाखवावी असा संकल्प केला. त्या वेळीं भोजराजाने भोजचंपू ज्याला चंपूरामायण असेंही म्हणतात त्याची पांच कांडें रचून ठेविली होती तो चंपू समाप्त करण्या जोगे कोणाच्या अंगी सामर्थ्य नाही असे पाहून कित्येक पंडितांच्या सांगण्यावरून त्या चंपूचे साहाये जें युद्धकांड ते त्यानें रचिले आणि चंपू समाप्त केला. त्या कांडाची वाणी पूर्व ग्रंथासीं समतोल उतरली त्यावरून त्याची मोठी वाहवा झाली आणि त्याला भोजचंपूलक्ष्मण हें पद प्राप्त झाले त्याच्या स्वदेशच्या राजांनीं त्याची कीर्ति ऐकून त्यांनीं त्याला पुष्कळ बक्षीसे दिली. हा चंपू काव्यशालेंमध्ये पदविण्याचा संश्र्दाय आहे. हल्लीं हा ग्रंथ पुणे पाठशाळेंत शुद्ध करून छापला आहे.

लक्ष्मणकवि आपल्या वयाच्या पंधावन्नाव्या वर्षी मच्छि-
लीपटन एथें मरण पावला.

अपठ्यादीक्षित.

हा जातीचा द्रविड ब्राह्मण असे. तो कांची शहरापासून ४० अक्षांशावर आग्नेय दिशेस आदिपाल्य नामक अग्रहार आहे तेथें राहत असे. तो नारायणदीक्षिताचा पुत्र होय. त्याची भरभर शालिवाहन शकाच्या पंधाव्या शतकांत विद्यानगरचा राजा जो कृष्णदेव याच्या कारकीर्दींत झाली. तो बारा वर्षांचा

असतांच त्यानें वेदाध्ययन पूर्ण केले. आणि याशिवाय कित्येक दुराधिगम विद्यांमध्ये तो प्रवीण होता, आणि ब्रह्मविद्येमध्ये ही त्याचें ज्ञान लोकोत्तर होतें. ह्या कारणामुळे त्यावेळचे लोक त्याला शिवांशसंभूत असें मानीत असत. अपय्यादीक्षित हा मुख्यत्वेकरून शिवाचा उपासक होता ह्याणून त्याला शैव असें ह्याणत असत. त्यानें तीन बायका केल्या त्यांच्या पोटी त्याला अकरा मुलगे झाले. त्यानें आपल्या उमेदांत भरसभेमध्ये धर्मसंबंधी विषय नानामकारचे नैयायिक विषय आणि मुख्यत्वेकरून शिव आणि विष्णु यांचे साम्यदर्शन, ह्यामध्ये महान् महान् पंडितांचें खंडन केले, तेणेंकरून चंद्रगिरीचा राजा व्यंकटपति-रायल्लू याची कृपा संपादन केली.

त्या राजानें दीक्षिताला कुटुंबाचे व विद्यार्थ्यांचें निर्वाहार्थ एक जमीन करून दिली. त्यानें शिवोपासना मार्गावर ग्रंथ केले. ते येणें प्रमाणें:—

शिवार्चनचंद्रिका. तिचे ३० अध्याय आहेत.

शिवतत्त्वविवेक. त्याचें २० अध्याय आहेत.

शिवमणिदीपिका. यांत श्रुति, स्मृति, पुराणे, इत्यादिकांतील वचनांचा संग्रह करून शिव हांच परम दैवत असें स्थापन केले आहे.

शिवकर्णामृत. या काव्यांत पंचरात्र आणि विष्णुपुराण-हीं केवळ विष्णु मतानुरोधी आहेत या मताचें खंडण करून शिवाचें प्राधान्य निरूपिलें आहे.

आत्मार्पण. हा सर्व ग्रंथ शिवभक्तिपर शंभर श्लोकांचा आहे.

वीरशैव. या ग्रंथांत शिवालयाच्या निर्माणाविषयीं शास्त्रार्थ, शिवमूर्तीचें निर्माण व स्थापना इत्यादिकांविषयीं शास्त्रार्थ सांगितले आहेत. याची पटले २७ आहेत.

रामायणसारस्तव. हें स्तोत्र आहे. यांत रामायणाचे तात्पर्य शिवपर लाविलें आहे.

नामसंग्रहमाला आणि शब्दप्रकाश हे दोन कोश आहेत.

पहिले तीन ग्रंथ दीक्षितानीं अगोदर कित्येक यज्ञ केल्या-
नंतर केले. असें सांगतात कीं, आत्मार्पण ग्रंथ करण्याच्या कां-
हीं दिवस पूर्वी दीक्षित धोऱ्याच्या त्रिया खात असे, कारण धर्मा-
विषयीं विचार करायास अंतःकरण फार निर्मळ पाहिजे, तें साक
राखण्याची शक्ति ह्या वनस्पतीच्या अंगी आहे ह्मणून लोकवार्ता
होती. असें ह्मणतात कीं, त्या औषधीच्या योगानें दीक्षिताला
ईश्वरी प्रेरणा होऊन त्यानें त्या समयीं जें सुचलें तें चार लेखक
कडून लिहविलें. तो हा आत्मार्पण ग्रंथ होय. ह्या ग्रंथाविषयीं
दक्षिण हिंदुस्थानचे सर्व लोक आश्चर्य मानितात.

अपय्यादीक्षितानें वेदांत, अलंकार, न्यायशास्त्र, इत्यादि
मिळून एकंदर चवऱ्यांशीं ग्रंथ केले. त्यां पैकीं कुवलयानंद,
चित्रमीमांसा, हे अलंकारावर; आणि दशकुमारचरित्रसंक्षे-
प हे ग्रंथ फार सुंदर आहेत. सर्व पंडित लोक त्यां ग्रंथांचा अ-
भ्यास करितात. बाकीचे ग्रंथ बहुधा दुर्दैवानें त्रुटित झाले आहेत.

अपय्यादीक्षित कांहीं दिवसांनीं त्रिचनापली, तंजोर, आणि
मधुरा एथील राजांच्या भेटीस गेला. त्याची विद्वत्ता व बुद्धिमत्ता
पाहून त्या राजांनीं त्याला बक्षीसें देऊन प्रोत्साहन दिलें. तो
मोठा नेष्टिक व धर्मपालक असे ह्यामुळे त्यानें कावेरी नदीच्या त-
टाकीं आपल्या आश्रयदात्यांच्या औदार्यानें पुष्कळ यज्ञ केले.
जेथें जेथें तो जात असे तेथें तेथें शिवाची स्तुति गात असे, आ-
णि जो कोणी वैष्णव धर्म सोडून शिवोपासना घेई त्याची स्तुति
करीत असे.

व्यकंठपति राजाच्या सभेमध्ये अपय्यादीक्षितानें ताताचा-
र्याचें वेदांत व धर्म ह्याविषयीं खंडण करून पराजय केला होता,
ह्मणून त्यानें दीक्षितार्शीं हडवैर बांधलें, आणि कोणत्यातरी उ-
पायाने दीक्षिताचा नाश करावा याविषयीं निश्चय केला. नंतर
दीक्षित रानांतून जात असतां त्यानें त्यास मारण्यासाठीं मारेक-
री पाठविलें. ते अपय्यादीक्षितावर चालून गेले, परंतु तःक्षणीं
तेथें कोणी एक वीरपुरुष अकस्मात् त्याच्या दृष्टीस पडला. त्या-
नें ह्या मारेकऱ्यांस पिटवून लावले, आणि दीक्षिताचें प्राणरक्षण

केलें असें सांगतात. ही गोष्ट राजाचे कानावर गेली तेव्हां त्यानें दीक्षिताची शिवावर पूर्ण निष्ठा आहे, असें पाहून अमूल्य वस्त्रा-भरणांनी त्याचा बहुमान केला.

अपय्यादीक्षिताचें साठ वर्षांचें वय झालें तेव्हां त्यानें काशीयात्रेची तयारी केली, परंतु चिदंबर एथील विद्वान ब्राह्मणांम त्याचा जाण्याचा बेत कळल्यावर त्यांनीं चिदंबर एथें येऊन राहावें असी विनंती केली, कारण त्याच्या मताप्रमाणें चिदंबर ही जागा काशीपेक्षां पवित्र होय, आणि गंगेपेक्षां शिवगंगेचाडोह पवित्र होय. त्या लोकांच्या इच्छेनुरूप अपय्यादीक्षितानें महायात्रेचा बेत फिरविला आणि चिदंबराकडेस निघाला. तेथें तो तीस वर्षेपर्यंत राहून त्यानें सर्व वेळ धर्माचरणांत घालविला.

दीक्षिता जवळ मरते वेळीं पांच स्फटिकाची लिंगें होती, त्यांपैकीं दोन ब्राह्मणांस बक्षीस केलीं. एक आपल्या पुतण्यास देऊन मधुरेस स्थापण्याविषयीं सांगितलें. एक आपल्या भावाबंदास दिलें, आणि पांचवें चिदंबर एथें त्यानें आपल्या हातांनीं स्थापिलें. नंतर लागलाच तो कैलासवासी झाला. त्यावेळीं त्याच्या वयाला सुमारे ९० वर्षे असावीं.

जगन्नाथरायपंडित.

हा कवि तैलंगण देशांत मुंगंडा ह्या नगरांत एक शहर आहे तेथील राहणारा असे. वेगीनाड कुळातील रामचंद्र उपाध्याय नामक ब्राह्मणाचा हा मुलगा होय. तो अकबर बादशाहाच्या वेळीं होता. जगन्नाथ हा बारा वर्षांचा होई तोपर्यंत त्याला संस्कृत भाषेचा एक शब्दही ठाऊक नव्हता. नंतर आपल्या मुत्तुण्याच्या घरीं राहून त्यानें काव्याभ्यास केला. रात्रंदिवस श्रम करून त्यानें ह्या गीर्वाण भाषेचें चांगलें ज्ञान संपादन केलें. तदनंतर न्याय, अलंकार, मीमांसा, शास्त्र पढून तो मोठा बुद्धिमान् कवि झाला. नंतर तो कर्नाटक देशच्या राजांच्या भेटीस गेला, परंतु तेथें त्याच्या इच्छेप्रमाणें गुणांची चहा न झाल्यामुळे

जो अपमान झाला तदोपेक्षे कांहीं श्लोक रचावे झणजे त्याचें लक्ष लागेल झणून त्यानें कांहीं श्लोक रचिले. असी युक्ति केली तथापि त्याच्या श्रमाकडे कोणी लक्ष दिलें नाहीं. त्या नंतर जगन्नाथपंडित तेथून निघून जयपुरास गेला आणि तेथें ब- हुत वर्षे राहून अनेक प्रकारच्या शास्त्रविषयामध्ये पंडितांस त्यानें जिकिलें आणि तेथें मोठी शाळा घालून शेंकडो विद्यार्थ्यांस शास्त्रें, पुराणें, इत्यादि पढविली.

दिल्लीस बादशाहाचे पदरीं एक महान् विद्वान काजी होता. त्यानें आपल्या विद्येच्या बळानें “ यवन धर्म खरा ” असें स्थापण्याच्या उद्देशानें देशोदेशीं जाऊन कित्येक पंडितांस कुंठित केले, तेव्हां त्यांस मोठी चिंता पडली. जगन्नाथरायपंडितानें सांगितलें कीं, एक वर्षाची मुदत द्याल तर मी त्या काजीचा पराभव करीन. नंतर त्यानें त्याच काजीजवळ जाऊन यवन धर्मातलें सर्व ग्रंथ पाहिले, आणि त्या शास्त्राचें त्यास मार्मिक ज्ञान झालें. तेव्हां कोटिक्रमानें त्या काजीशीं धर्मविषयक वाद करून त्यास कुंठित केले आणि स्थापिलें कीं, यवनांचा धर्म तो यवनानांच आचरावा, दुसन्यास अधिकार नाहीं. तेणेंकरून बादशाहाची मर्जी फार प्रसन्न झाली, आणि त्यानें पंडिताला आपल्या पदरीं बाळगिलें. फारशी भाषा शिकल्या नंतर मनोरंजनार्थ पंडितानीं संस्कृत श्लोक, फारशी शायरी असे मिश्रभाषात्मक कित्येक रचिले. बादशाहाचे दरबारीं जगन्नाथरायपंडितापेक्षां कोणी वरिष्ठ नव्हता. पुढें त्याची विद्याकीर्ति सर्वत्र पसरली.

जगन्नाथरायपंडित स्वरूपानें फार सुंदर देखणा पुरुष होता, आणि विषयासक्त फार असे. ही गोष्ट राजकन्येच्या कानावर गेली आणि तिला त्याच्या बुद्धीचा व सौंदर्याचा अभिनव चमत्कार वाटून ती आपल्या महालांत बसून जाळीच्या पडद्यांतून वारंवार त्याकडे पाहत असे. त्या कन्येचें वय सोळा वर्षांचें झालें असतां जगन्नाथपंडिता बरोबर लग्न करावें असा तिनें निश्चय करून आपलें मनोगत आईला सांगितलें. ह्या नामांकित राजकन्ये.

चें नांव लवंगी. ती फारच रूपवती आणि गुणवती होती.

एके दिवसीं जगन्नाथरायपंडित बादशाहा बरोबर बुद्धिबळें खेळत असतां बादशाहाला तहान लागली, तेव्हां राजकन्या लवंगी सुवर्णकलश डोक्यावर घेऊन राजाकडे आली. राजा पाणी प्याल्या नंतर ती आली तशी मस्तकावर सुवर्णकलश घेऊन परत जाऊं लागली, तेव्हां राजानें पंडितास ह्मटलें कीं, तुझी कवि आहांत. या कन्येवर श्लोक करावा. पंडितानें ताबडतोब असा श्लोक रचिलाः—

॥ इयंसुस्तनीमस्तकन्यस्तकुंभा कुसुंभारुणंचारु
चलंदधाना ॥ समस्तस्यलोकस्यचेतःप्रवृत्तिं गृ
हीत्वाघटेस्थाप्ययातीवभाति ॥

अर्थ— ही उत्तम स्तनवती तुझी कन्या कुसुंभानें रंगविले लें चांगलें वस्त्र नेसली आहे आणि मस्तकावर कुंभ घेऊन चालली असतां मला वाटतें ही सर्व लोकांच्या चित्तवृत्ति जणूं त्यांमध्ये भरून जात आहे.

बादशाहानें तो श्लोक ऐकतांच एवढ्या थोड्या वेळांत श्लोक केला ह्मणून त्याची मर्जी फारच प्रसन्न झाली. तेव्हां पंडिताला सांगितलें कीं, तुझ्या इच्छेस येईल तें माग. तेव्हां पंडित बोललेः—

॥ नयाचेगजालिनवावाजिराजि नवित्तेषुचित्तं
मदीयंकदाचित् ॥ इयंसुस्तनीमस्तकन्यस्तकुंभा
लवंगीकुरंगीदृगंगीकरोतु ॥ १ ॥

॥ यवनीनवनीतकोमलांगी शयनीयेयदिलभ्यते
कदाचित् ॥ अवनीतलमेवसाधुमन्ये नवनीमाघ
वनीविनोदहेतुः ॥ २ ॥

अर्थ— अणखी जगन्नाथपंडित ह्मणतो, राजा मी तुझे गजसमुदाय किंवा अश्वसमुदाय यांची याचना करीत नाहीं आ-

णि द्रव्याचाठाईही माझे चित्त नाही. परंतु ही मस्तकावर घडा घेऊन चालली जी हरिणलोचना तुझी कन्या ती माझा अंगीकार करो. एवढेंच मागणें आहे.

ही नवनीताप्रमाणें कोमलांगुली यवनी ह्मणजे तुझी कन्या ती मला कदाचित् प्राप्त झाली तर इंद्राच्या नंदनवनापेक्षां या भूलोकीचेंच सुख मी विशेष मानीन.

हें मागणें ऐकतांच बादशाहा अंतःकरणांत खिन्न झाला, परंतु वचन गेलें, त्यामुळें कुंठित झाला. नंतर पंडितास ह्मणाला तूं आमच्या बरोबर खाना खाशील तर आम्ही तुला आपली मुलगी देऊं. पंडितानीं ती गोष्ट कबूल केली, आणि आपलें ब्राह्मण्य नष्ट झालें तरी चिंता नाही परंतु राजकन्या प्राप्त होवो असा निश्चय त्यानें केला.

जरी राणीच्या मनांत आपल्या कन्येचें त्याच्याशीं लग्न लावूं नये असें आलें, तरी तिची इच्छा पूर्ण केली तरच ती जगन्नाथार अन्यथा प्राणत्याग करील, असें पाहून तिनें एके दिवसीं राजाची प्रसन्न मर्जी पाहून त्याजवळ ही गोष्ट काढण्याचा विचार केला. तों इतक्यांत राजानेंच येऊन राणीला तें वृत्त कळविलें. नंतर बादशाहानें त्या दोघांचें लग्न मोठ्या समारंभानें लाविलें. आणि त्यानंतर लोकांनीं जगन्नाथपंडिताला जातीबाहेर टाकिलें तरी राजाश्रयामुळें तीं उभयतां सुखानें जांदलीं. या गोष्टीला बहुत वर्षे लोटल्यावर पंडितराय हे वैराग्य पावून त्या यवनी सहवर्तमान काशीस जाऊन राहिले.

एके दिवसीं जगन्नाथपंडित यवनी सहवर्तमान भागीरथीच्या कांठी निजले होते, तों महर दिवस आला तरी जागृत झाले नाहीत. त्यावेळेस त्या मार्गानें अपय्यादीक्षित जात होते; त्यानीं पाहून ह्मटलें, असल्या प्रसिद्ध ठिकाणीं कोण चांडाल यवनीला घेऊन निजला आहे. जवळ जाऊन पाहातात तों त्याच्या डोकीचे केंस पिकले होते. तेव्हां दीक्षितानीं अर्धश्लोक ह्मटला

॥ किंनिःशंकशेषेषेवयसित्वमागतेमृत्यो ॥

अर्थ— तू आपल्या अवशिष्ट वयांत मृत्यु सन्निहित प्राप्त झाला असतां निःशंक एथं कसा निजतोस.

तेव्हां जगन्नाथपंडितानें तोंडावरचें पांघरूण काढिलें असतां दीक्षितानीं त्याला ल्हटलें कीं,

॥ अथवासुखंशयीथाः निकटेजागर्तिजान्हवीभवतः ॥

बापा पंडितराया तूं आहेस काय ? तर खुशाल नीज. कारण तुझ्यासाठीं भागीरथी सर्वदा जागृत आहे.

जगन्नाथपंडितानें केलेले ग्रंथ यणेंप्रमाणें:—

रसगंगाधर — हा अलंकार शास्त्रावर मोठा वादीग्रंथ आहे. त्यांत कित्येक ठिकाणीं अपय्यादीक्षिताच्या ग्रंथांचें खंडण करून कांहीं निंदाही केली आहे. जगन्नाथपंडित मोठा अभिमानी होता. त्यानें आपल्या ग्रंथांत अलंकाराच्या उदाहरणार्थ नवे श्लोक करून घातले दुसऱ्या कवीनीं केलेले श्लोक जसे अपय्यादीक्षितानीं आपल्या कुलवयानंदांत घेतले आहेत त्याप्रमाणें घेतले नाहींत.

भामिनीविलास — याची तीन शतके आहेत. त्यांत नीति, अन्याक्ति, आणि शृंगार यांचें वर्णन आहे.

अश्वधाटी—या काव्याचे श्लोक २७ आहेत. यांत रामचंद्राची स्तुति असून मनाला बोध केला आहे. त्याचा छंद व रचना फार उत्कृष्ट असून मोठें विकट आहे.

गंगालहरी—ही गंगेची स्तुति आहे. हिचे श्लोक ५२ आहेत. इजवर वामनाची समश्लोकी टीका आहे.

कुचमर्दिनी — या ग्रंथाची संपूर्ण प्रत अढळण्यांत येत नाहीं. दक्षिणेंत कांहीं प्रकरणें आहेत. त्यांत प्रौढमनोरमा जी सिद्धांतकोमुदीची टीका तिचें पदोपदीं खंडण केलें आहे.

जगन्नाथपंडित काशीस जाऊन राहिले, तेव्हां त्याला शुद्धकरून घेण्याविषयीं तेथील विद्वानांच्या मनांत होतें परंतु पंडिताचें लगणें असें होतें कीं, माझ्या यवनीमुद्धां मला शुद्धकरून

व्याल तर मी प्रायश्चित्त घेईन परंतु ती गोष्ट घडायची नार्हा ल-
णून तो विचार तसाच राहिला. पंडितरायानें अंतर्यामी पश्चात्ताप
पावून भागीरथीवर पूर्ण भाव ठेविला होता ही गोष्ट पुढें सर्व लो-
कांच्या प्रत्ययास आली. शके १५०० मध्ये एके दिवसी पंडितराय
यवनीसहवर्तमान घाटावर बसले आणि गंगेची स्तुति आरंभिली.
तेव्हां दर श्लोकास गंगेचें पाणी एकेक पायरी चढूं लागलें. अशा
बाबत श्लोकांस बाबत पायऱ्या पाणी चढलें, त्या वेळेस तां च-
मत्कार पाहण्यासाठीं कार्शांतले आंबालवृद्ध सर्व लोक आले अ-
सतां त्यां देखतां गंगेनं त्यांस दर्शन देऊन यवनीसहवर्तमान त्यां-
चा उद्धार केला. ही गोष्ट जगविश्रुत आहे.

भट्टोजिदीक्षित.*

हा प्रख्यात व्याकरणशास्त्रांतला ग्रंथकार शके १५००
शांत जन्मला. कारण अद्यापि याची पांचवी किंवा साहावी पिढी
कार्शांत जिवंत आहे. याला होऊन सुमारे ५०० वर्षे झालीं असें
पुष्कळ लोक उगीच बोलतात परंतु हा पंडित अपय्यादीक्षिताच्या
वेळीं होता असें पुष्कळ प्रमाणांवरून पटतें. दुसरी एक गोष्ट अ-
सी आहे कीं, भट्टोजिदीक्षित हा इतर पंडितांबरोबर जरी स्पर्धा
करीत असें तरी त्यानें अपय्यादीक्षिताची मोठ्या नम्रतेनें भेट
घेतली आणि आपल्या कौमुदीप्रभृति ग्रंथांचा लोकांत प्रचार व्हा-

* शालिवाहन शकाच्या चवदाव्या शतकांत कर्नाटक देशाचा
आद्यराजा मयूरवर्मा होता, त्यानें गोंड ब्राह्मणांचीं पुष्कळ कुळें आणून
कोंकण आणि कऱ्हाड यांच्यामधील सद्वादि नामक पर्वताच्या पायथ्या-
शी त्यांची स्थापना केली. त्यामध्ये भट्टोजिदीक्षिताचा आज्ञा सकुटुंब
होता. ह्या कुटुंबांची निरनिराळे प्रांतांत चांगली वस्ती झाल्यानंतर, मुस-
लमानांचें प्राबल्य झालें, तेव्हां त्यांस जे त्या प्रांतात अधिकार दिले होते
ते सर्व त्यांनीं बळकाविले; आणि आपले सैन्याच्या प्रत्येक टोळीचें अ-
धिपत्य त्यांस दिलें. त्या वेळेपासून ब्रिटिश लोकांचें हिंदुस्थानांत राज्य
होईपर्यंत त्यांना शोणवी हें पद हानें.

वा ह्यणून विनंति केली. याची माहिती दक्षिणोत्तर हिंदुस्थानाच्या सर्व ठिकाणी आहे.

यानें व्याकरणशास्त्रावर लोकोपयोगी उत्कृष्ट ग्रंथ पुष्कळ केले, त्यांत प्रथम गणनीय ग्रंथ असा सिद्धांतकौमुदी. या ग्रंथाची रचना अध्ययन करणाऱ्यास इतकी सुलभ आणि बिनचूक झाली आहे की, यापेक्षां अणखी सुधारणा होणें उरलेंच नाही. याच्या पूर्वी प्राचीन काळापासून भरत, वोपालित, वृत्तिकार, माधव, वैयाकरणसर्वस्वकारं, काशिकाकार, बामन, इत्यादि पंडितांनीं संस्कृत व्याकरणाचे ग्रंथ केले; परंतु सिद्धांतकौमुदीप्रमाणें व्यवस्थित रचना कोणालाच साधली नाही. हा ग्रंथ झाल्यावर संस्कृत व्याकरणाची सुधारणा होणें पूर्ण झालें. या ग्रंथांत प्रथम संधिप्रकरण, मग विभक्तिप्रकरण, विभक्त्यर्थप्रकरण, समासप्रकरण, नामप्रकरण, क्रियापदप्रकरण, कृदंतप्रकरण, इत्यादि प्रकरणें, त्यांचे नेम व उदाहरणें यांसुद्धां प्रश्नोत्तररूपानें दाखविली आहेत. तेणेंकरून संस्कृत भाषा शिकण्यास हा ग्रंथ फार सोयकर झाला आहे.

प्रौढमनोरमा. ही कौमुदीची टीका आहे. यांत प्राचीन ग्रंथकारांचीं जीं भाष्यविरुद्ध मतें त्यांचें खंडन करून कौमुदीचा अर्थ सविस्तर सांगितला आहे. याची संख्या १२००० आहे. इजवर लघुशब्दरत्न आणि बृहच्छब्दरत्न ह्या दोन टीका नागेशभट्टानें केल्या.

तत्वबोधिनी. ही कौमुदीची दुसरी एक मोठी विस्तीर्ण टीका ज्ञानेंद्रसरस्वती यानें केली आहे.

वैयाकरणभूषण. हा व्याकरणशास्त्रसंबंधी अर्थविचाराचा ग्रंथ आहे. यांत कृदंत, तद्धित, समास, कारक, एकशेष, विभक्ति, प्रत्यय, नामधातू, इत्यादिकांच्या अर्थव्यवस्था उदाहरणासहित सांगितल्या आहेत. हा ग्रंथ न्यायशास्त्राचें कांहीं अध्ययन करून शिकावा ह्यणजे याच्या अध्ययनेंकरून व्याकरणांत व्युत्पत्ति चांगली होते.

शब्दकौस्तुभ. हा ग्रंथ भाष्याच्या टीकेदाखल आहे. मूळ

भाष्यांत सूत्रार्थांचा निर्णय करण्यासाठीं शंकासमाधानरूपें जेवढा विचार केला आहे तेवढ्याचा संग्रह करून संपूर्ण भाष्यार्थ सरळ दाखविले आहेत. भट्टोजिदीक्षिताच्या ग्रंथांची वाणी फार सुरस आणि प्रौढ असून सुखमुखोच्चार्य आहे. त्यांत कौस्तुभाची वाणी फारच आनंदकारक आहे. असें सांगतात कीं, भाष्याच्या आठांही अध्यायांवर कौस्तुभ हा एकंदर लक्ष ग्रंथ झाला होता, परंतु तो पंडितांनीं बुडविला. कारण कीं, त्यांत संपूर्ण भाष्यार्थ सुगम लिहिला तेणेंकरून लोकांमध्ये भाष्यग्रंथ कोणीच पाहणार नाहीं. भाष्याच्या पहिल्या अध्यायांत जीं नऊ लहान प्रकरणें आहेत त्याला नवान्हिकी क्षणतात तेवढा मात्र कौस्तुभ ग्रंथ आतां उपलब्ध आहे. याची संख्या ९००० आहे.

दुसरा भूषणसार तो याच ग्रंथाचा संक्षेप आहे. अणखी एक वैयाकरणभूषण आहे, तो कोंडभट्ट यानें केला. भूषणसारवर बाळभट्ट पायगुंडे यांची टीका आहे. व हरिवल्लभ यानेंही भूषणसारदर्पण या नावें एक टीका केली आहे.

भट्टोजिदीक्षित यानें प्रथमतः संपूर्ण ग्रंथांचे खेडे तयार करून मग चांगले सुधारून शुद्ध केले. नंतर आपल्या ग्रंथांच्या पुष्कळ प्रती लिहविल्या आणि त्याचा लोकांत प्रचार व्हावा क्षणून त्या वेळेस जे व्याकरणी ग्रंथकर्ते होते त्यांची भेट घेऊन आपल्या ग्रंथांत कांहीं दोष असल्यास कोणी तरी काढून दाखवावे अशा उद्देशानें पूर्वोत्तर हिंदुस्थानांतील क्षेत्रांत व प्रसिद्ध विद्यालयांत पर्यटन केलें, आणि जागोजागीं आपलीं पुस्तकें वांटून दिलीं. ते ग्रंथ सांप्रत उपलब्ध असून विद्वन्मान्य आहेत.

धर्मशास्त्रावरही दीक्षितांचे कितीक ग्रंथ आहेत, त्यांत अशौचनिर्णय व आन्हिक हे लोकांत चालू आहेत. बाकीचे ग्रंथही अन्यत्र प्रसिद्ध असतील.

इंग्लिश ग्रंथांत भट्टोजिदीक्षिताविषयीं कांहीं वृत्त लिहिलें आहे तें येणेंप्रमाणें;—

हा जातानें गौडब्राह्मण असून प्रथम महाराष्ट्र देशांत राहत होता. तो एका देवसंस्थानांतील पुजारी असे. ती वृत्ति त्या-

च्या वंशपरंपरेनें चालत आल्यामुळे त्याला मिळाली होती. त्यानें आपले वडिलोपार्जित दीक्षित हें नांव राखण्यासाठीं, मोठ्या तत्परतेनें शास्त्राभ्यास केला. पहिल्यानें हा स्वदेशी असतां त्याला शास्त्र पढूं सांगणारां त्याच्या देशांत कोणीच विद्वान् नव्हता. त्यानें पुष्कळ काव्ये वाचून नुस्ते संस्कृत भाषेचें ज्ञान संपादन केलें. नंतर काशीस जाऊन तेथें व्याकरण शास्त्राचा चांगला अभ्यास केला. त्याची बुद्धि विलक्षण सूक्ष्म होती. त्याला एक पुत्र होता, त्याचें नांव भानुदीक्षित.

भट्टोजिदीक्षितानें आपल्या उतारवयामध्ये न्यायशास्त्राचा अभ्यास करून सर्वकाळ विचारांत घालविला. त्याचें देहावसान काशीक्षेत्रीं त्याच्या वयाच्या छपन्नाव्या वर्षीं झालें.

भट्टोजिदीक्षिताविषयीं असी एक लोकवार्ता चालत आली आहे कीं, त्याचा व्याकरणशास्त्रांत जितका निर्भर होता त्याप्रमाणें व्याकरणशास्त्रीं बहुत शिष्य तयार करावे. असा त्याचा हेतु होता तसें न घडल्यामुळे तो ब्रह्मपिशाच होऊन आपल्या वाड्यांत राहिला. तो वाडा क्षेत्रस्थानी ओसाड टाकिला होता. कांहीं दिवसानंतर दोघे पांथस्थ गैरमाहित ब्राह्मण त्या वाड्यांत गेलें असतां तेथें भट्टोजिदीक्षितानें त्या दोघांस भोजनाची वगैरे सोय करून देऊन त्यांस संपूर्ण व्याकरण शिकविलें. पुढें त्या विद्यार्थ्यांस त्याचें स्वरूपज्ञान झाल्यावर त्यांनीं भट्टोजिदीक्षितास सद्गति दिली.

लोलिंबराज.

पूर्वीं जुन्नरामध्ये दिवाकरभट्ट नामें एक उत्कृष्ट विद्वान् ब्राह्मण राहत होता. तो बहुत दिवस सूर्याची आराधना करीत असता वृद्धापकाळीं सूर्याच्या प्रसादें करून त्याला एक पुत्र झाला, त्याचें नांव लोलिंबराज ठेविलें. त्याचा बाप लहानपणींच निवर्तला यास्तव पुढें त्यास सुशिक्षा नसल्यामुळे तो मुलगा स्वच्छंदी, मूर्ख, व विषयी असा झाला, त्यावरून लोक त्याचा फार तिरस्कार करीत असत.

या प्रमाणें कित्येक दिवस लोटल्यावर शके १५५२ नामधेयें लोलिवराज पश्यात्तापानें सप्तशृंगास जाऊन तेथें निष्ठापूर्वक देवीची आराधना करूं लागला. पुढें त्याच सालांत आश्विन शुद्ध अष्टमीच्या दिवसां त्यानें देवीपुढें होमकुंड रचिलें आणि शस्त्रानें आपल्या शरीराचा एकेक तुकडा काढून होमकुंडांत जाळूं लागला. याप्रमाणें शरीराचा कांहीं भाग दग्ध झाल्यावर तो आपल्या मस्तकाची पूर्णाहुती देणार होता तोंच देवीनें प्रसन्न होऊन त्याचा हात धरिला आणि ह्मटलें कीं, “लोलिधा वरमाग!” त्यावेळीं छिन्नभिन्न झालेल्या त्याच्या शरीरांतून रक्तधारा वाहत असतां त्यानें देवीला धिक्कारून ह्मटलें कीं, दुष्ट आतां तुझा वर घेऊन मला काय कर्तव्य आहे ? मग देवीनें त्याच्या शरीरावरून हात फिरविल्या. तेणेंकरून त्याचें शरीर यथापूर्व झालें. नंतर देवीनें आपल्या मुखातील तांबूल त्याला खायला देऊन ह्मटलें कीं, तुझ्या जिव्हायी सरस्वती वास करील आणि तूं सर्व विद्यांचा निधि होशील.

मग लोलिवराज आपल्या गावीं जुन्नरास आल्या नंतर त्याच्या हातून कांहीं अलौकिक कृत्यें घडूं लागलीं. एकदा बादशाहानें पालखी पाठवून त्याला मोठ्या समारंभानें आपल्या घरां आणिलें आणि प्रश्न केला कीं, माझी स्त्री गरोदर आहे, तिला पुत्र होईल किंवा कन्या ? तेव्हां बादशाहाची उपवर झालेली कन्या जवळ उभी होती. ती रूपलावण्यसंपन्न व सुकुमार असी पाहून लोलिवराज निर्भिडपणें ह्मणाला कीं, जर माझा प्रश्न खरा झाला तर त्वां आपली उपवर कन्या मला द्यावी. बादशाहानें तें कबूल केल्यावर लोलिवराज ह्मणाला, “तुला पुत्र होईल.” तेसैं पुढें बादशाहाचे प्रचीर्तीस आल्यावरून त्यानें त्यास आपली कन्या दिली. मग लोलिवराजानें तिचें नांव रत्नकला असें ठेविलें.

पुढें शके १५५५ नांत लोलिवराजानें वैद्यजीवन या नांवाचा ग्रंथ रचिला. त्यातील श्लोक फार रसिक व अनेक छंदयुक्त आहेत. त्यांत रत्नकलेला वारंवार संबोधनें देऊन पुष्क-

ळ प्रकारचे औषधिकल्प बांधिले आहेत. तो सांप्रत प्राकृत अ-
र्थासहित छापला आहे. दुसरें हरिविलास या नांवाचें काव्य
केलें आहे. त्यांत कृष्णजन्मापासून कंसवधापर्यंत कथा फार
सुरस वर्णिल्या आहेत.

~~~~~

वेंकटाध्वरी.

हा कवि वैष्णव ब्राह्मण मोठ्या विद्वान घराण्यांत जन्मला.
याच्या बापाचें नांव रघुनाथदीक्षित कवि. तो अपय्यादीक्षिता-
चा पुत्र आणि तातार्याचा भाचा. तातार्य हा कांची मंडलामध्ये
फार प्रख्यात विद्वान होता. त्यानें वाजपेयादिक मोठाले यज्ञ केल
होते. रघुनाथदीक्षित हाही वेदशास्त्रसंपन्न, यज्ञ करणारा, आणि
कवि असा होता. त्यामुळे त्याला रघुनाथदीक्षितकवि असें
संज्ञात असत. तो कांची मंडलांत बहु आणि पयस्विनी या दोन
नद्यांच्या मध्यभागी अरिशल्लुपल्लु या नांवाचा एक अग्रहार आ-
हे तेथें राहत असे. यानें आपल्या वैष्णव संप्रदायावर कित्येक
संग्रह ग्रंथ रचिले, ते वैष्णव लोकांत चालत आहेत. वेंकटाध्वरी
हा लक्ष्मीचा उपासक होता. त्यानें नीति, अन्योक्ति, आणि
राजवर्णन अशा विषयांवर बहुत काव्यरूप ग्रंथ केले. त्यांत त्या-
चे तीन ग्रंथ फार प्रसिद्ध आहेत. विश्वगुणादर्श, लक्ष्मीसह-
स्र, आणि हस्तिगिरिचंपू. या ग्रंथांत उत्प्रेक्षा, श्लेष, शब्दसौ-
ंदर्य, आणि अनुपास इत्यादि उत्तम काव्यांचे गुण विशेष अस-
ल्यामुळे हल्लीच्या व्युत्पन्न लोकांस फार आवडतात.

विश्वगुणादर्श हा ग्रंथ गद्यपद्यात्मक चंपूसारिखा आहे. यांत
कृशानु आणि विश्वावसु असे दोन गंधर्व पात्रें कल्पून त्यांच्या
संवादरूपानें रचिला आहे. ते गंधर्व विमानांत बसून आकाशमार्गानें
पर्यटन करीत असतां जीं जीं तीर्थे, क्षेत्रे, पर्वत, नद्या, लोक, अरण्ये,
त्यांच्या दृष्टीस पडलीं त्यांचे विश्वावसूनें गुण वर्णिले. त्यावर कृशा-
नूनें दोष दिले. असा या ग्रंथातील वर्णनाचा प्रकार आहे. ल-
क्ष्मीसहस्र यांमध्ये केवळ लक्ष्मीचें वर्णन आहे. त्यांत वेगवेगळीं

प्रकरणें बांधून त्यांस स्तवक असें नांव दिल्लें आहे. पहिला आरंभस्तवक, मग प्रादुर्भावस्तवक, कटाक्षस्तवक, मंगलस्तवक, यत्नस्तवक, सौंदर्यस्तवक, शृंगारस्तवक, ऐश्वर्यस्तवक, चित्रस्तवक, इत्यादि अठ्ठावीस स्तवक मिळून अनेक प्रकारच्या वृत्तांचे श्लोक १००० आहेत. हस्तिगिरिचंपूमध्ये लक्ष्मीनारायणाच्या विवाहाचें संविधान आहे. वेंकटाध्वरी हा प्रलयकावेरी नामक राजाच्या सभेमध्ये मुख्य पंडित होता. अणखी वेंकटाध्वरीविषयीं असी कथा आहे कीं, त्यानें विश्वगुणादर्श हा स्तुतिनिदात्मक ग्रंथ केला त्यामुळें देवताक्षोभ होऊन त्याचे डोळे गेलें. मग लक्ष्मीसहस्र ग्रंथ केल्यावर त्याला यथापूर्व दृष्टि आली.

अध्यादीक्षित.

हा अपध्यादीक्षिताचा पुतण्या होय. त्याला सर्व शास्त्रांचें थोडें थोडें ज्ञान होतें. त्याला कविताशक्ति फार चांगली असे. तो आपल्या बुद्धीच्या बळानें मधुरा शहराचा राजा तिरूमल नाईक याच्या प्रधानगीरीच्या पदास चढला. त्यानें त्याचा राज्यकारभार अशा रीतीनें चालविला कीं, त्याचे राज्यांत सर्व प्रजा आनंदानें व सुखानें वागत असे.

त्याचा बाप मेल्यानंतर त्यानें नीलकंठविजय नामक एक चंपू केला. त्यांत नानातऱ्हेच्या देशांचें उत्कृष्ट वर्णन केलें आहे. त्याची भाषा नाटकाच्या पद्धतीनें लिहिली आहे.

त्र्यंबकराजवैद्य.

श्रीमत्करवीर क्षेत्री वेदशास्त्रसंपन्न असा त्र्यंबकराज नामक कोणी धन्वंतरीतुल्य वैद्य राहत असे. तो वैद्यशास्त्रांत फार निष्णात असे. त्याच्या हातून शेंकडो लोकांचे असाध्य रोग दूर झाले. त्यानें अनेक प्रकारचे अनुभवसिद्ध असे नवे नवे औषधिकल्प योजून ठेविले होते. त्याला पुत्र संतती झाली नाहीं. त्यानें त्र्यंबकी या नांवाचा एक सोपा वैद्यक ग्रंथ रचिला, आणि

तो आपल्या बायकोला पढविला आणि अनेक रसायणें, मात्रा, इत्यादि सिद्ध करण्याच्या संपूर्ण कृति तिला शिकविल्या. असे सांगतात कीं, च्यंबकराज मरण पावल्यावर त्याच्या बायकोनें बहुत वर्षे उत्कृष्ट वैद्यक चालविलें आणि लोकांपासून कर्दा पैका घेतला नाहीं. एकदां तिनें औषधाकरितां दोन मण तांब्याचा रस करविला होता. त्यांत कांहीं वनस्पतीचा अकस्मात् योग झाल्यानें तेवढ्याही तांब्याचें सुवर्ण झालें असें सांगतात.

याला होऊन सुमारे अडीचशें वर्षे झालीं असें अनुमान होतें.

केळडीवसवप्पानाईक.

बेदनूर गांवांत केळडी नामक एक गांव आहे, तेथील हाराजा असे. तो शालिवाहन शकाच्या सोळाव्या शतकांत होता. शिवतत्त्वरत्नाकर ह्या ग्रंथ आहे, त्याचा हा कर्ता असें ह्याणतात. परंतु कोणी ह्याणतात कीं, तो त्याच्या दरवारच्या पंडितानीं केला. त्यांत नानातऱ्हेच्या कलांचें व विद्यांचें वर्णन आहे व तो रचण्यास त्याला मोठे श्रम पडले असावे असें दिसून येतें.

ताताचार्य.

हा कवि जातीचा वैष्णव असे. कांची ही त्याची जन्मभूमी होय. त्याच्या गुणांची व बुद्धीची इतकी विलक्षण आख्या असे कीं, तो विष्णूच्या अंशापासून उत्पन्न झाला असें त्याला लोक मानित असत अशी दंतकथा आहे. त्याचा उदय शालिवाहन शकाच्या सोळाव्या शतकांत झाला. त्याच्या औदार्यानें पुष्कळ लोकांची लगे झालीं ह्याणून त्याला कन्यादानी हें अभिधान प्राप्त झालें. त्यानें एक सात्विकब्रह्मविद्याविलास ह्या नांवाचा ग्रंथ वेदांतशास्त्रावर केला. हा कवि चंद्रगिरी राजाचा कुळगुरु असे. तो नेहमी कांचीहून जाऊन त्याला भेटत असे.

तो बाहेर जाई तेव्हां त्याची प्राणप्रिया साध्वी स्त्री पतीची वाट पाहत दराराशी उभी राहत असे. एके दिवसीं दुर्दैवानें असी गोष्ट घडली कीं, ती आपल्या नेहमीच्या जागी उभी असतां कोणी दुष्ट व निर्दय लोक तिच्या सभोंवती निळाले, आणि लटकेंच सांगितलें कीं, तुझा पति कांहीं अपघातानें मारला गेला, तिनें हें वर्तमान ऐकतांच मूर्च्छित होऊन जमिनीवर आंग टाकिलें आणि मरण पावली. नेहमी प्रमाणें ताताचार्य परत आला, तेव्हां आपल्या स्त्रीची असी दशा पाहून त्यानेंही तत्क्षणांच अतिशय दुःखाच्या भरानें आपला प्राण सोडला. ह्या प्रमाणें त्या उभयतां स्त्रीपुरुषांस एकाच दिवसांत अकाल मृत्यु आला.

ताताचार्यांसाठीं त्याचे सर्व स्वदेशीय लोक फार हळहळले, कारण त्याचें उत्कृष्ट अध्ययन असून तो पराक्राष्टिचा सभ्य व परंप्रकारी मनुष्य असे; आणि बहुधा लग्नकार्यासाठीं गरीब लोकांस पुष्कळ पैका देत असे.

बहारीलाल.

हा रसिक कविवर्गामध्ये प्रख्यात कवि होऊन गेला. यानें बृजभाषेमध्ये सतसय्या या नांवाचा सातशें दोहान्यांचा एक ग्रंथ केला आहे. तो श्लेष, उपमा, उत्प्रेक्षा, अन्योक्ति इत्यादि उत्तम काव्यगुणांनीं रसभरित आहे. हरदास लोक कीर्तनामध्ये प्रसंगानुसार या ग्रंथातील दोहोरे लक्षण अर्थ सांगत असतात.

त्यानें वर्णक्रम धरून दोहोरे रचिले आहेत. त्या प्रत्येक वर्णप्रकरणास ब्रज्या असें नांव दिलें. हा ग्रंथ कोणती एक कथा रचिला आहे असें नव्हे, पण राधाकृष्णाचें रूप वर्णन व त्यांचा विलास व संभाषण व त्यांचे अलंकारादि पदार्थ व वृंदावन, यमुना, व राधाकृष्णाचें क्रीडाकुंज इत्यादि पदार्थ व साधारण बोध, असे या ग्रंथांत विषय आहेत. या ग्रंथाची रचना शके १६०० मध्ये झाली.

मोरेश्वरभट्ट.

पूर्वी अहमदनगरांत वैद्यकक्रियेमध्ये निपुण व जगप्रसिद्ध असा माणिकभट्ट ह्मणून एक वैद्य राहत असे. त्याच्या पुत्राचें नांव मोरेश्वरभट्ट वैद्य. हाही आपल्या बापाप्रमाणेंच मोठा नामांकित झाला. एके दिवसीं त्यास वाटलें कीं, आपण वैद्यक विषयावर एक लहान असून सर्व संग्रही व सुबोध असा ग्रंथ रचावा. नंतर त्यानें शके १६०३ दुर्मतिनाम संवत्सर या वर्षीं वैद्यामृत नामक संस्कृत श्लोकबद्ध ग्रंथ केला. तो हल्लीं अर्थसहित छापला आहे.

नागोजीभट्ट.

हा अर्वाचीन काळामध्ये व्याकरणशास्त्रावर प्रख्यात ग्रंथकार होऊन गेला. याचा जन्म शालिवाहन शकाच्या सोळाव्या शतकांत झाला. शेखर ग्रंथाच्या आरंभीं श्लोक आहेत त्यांत याचें थोडेसें इतिवृत्त आहे. ते श्लोक येणेंप्रमाणें:—

पातंजलेमहाभाष्येकृतभूरिपरिश्रमः॥ शिवभट्टसु
तोधीमान्सतीदेव्यास्तुगर्भजः ॥ शृंगवेरपुराधीशा
द्रामतोलब्धजीविकः ॥

यावरून नागोजीभट्ट हा शिवभट्टाचा पुत्र आणि याच्या आईचें नांव सती; यानें पातंजल महाभाष्यावर बहुत परिश्रम कला होता आणि शृंगेरीच्या रामराजाकडून याला आश्रय होता ही गोष्ट स्पष्ट आहे.

नागोजीभट्टाचें थोडेसें इतिवृत्त नाड्य नामक विद्यालयाच्या लेखांत आहे. तें येणेंप्रमाणें:—

यानें लहानपणीं वेदाभ्यास केला आणि मोठा झाल्यावर शांतिक, पौष्टिक वगैरे याज्ञिकीकरून आपला प्रपंच चालवूं लागला. पुढें मिळकत थोडी होऊं लागली तेवढ्यावर त्याचा निर्वाह होईना ह्मणून त्रासला आणि ती वृत्ति सोडून वाई ह्मणून कृष्णा-

तिरीं एक पवित्र स्थान आहे तेथील विद्यालयांत पढावयास गेला. तेथें तो सर्व शास्त्रांचे थोडे थोडे उत्कृष्ट विषय शिकला, त्यांत विशेपें करून काव्यही शिकला. तो चाळीस वर्षांचा झाल्यावर काशीस गेला, तेथें त्यानें आपलें लक्ष मुख्यत्वे करून व्याकरणशास्त्रावर फार दिलहें, आणि आपला देशबंधु जो भट्टोजीदीक्षित त्यानें व्याकरणशास्त्रावर जितके ग्रंथ केले होते तितके लक्षपूर्वक पढला आणि पन्नासावे वर्षीं मंत्रशास्त्राचा अभ्यास केला, आणि त्याचवेळीं मार्कंडेय पुराणांतील सप्तशतौ जिला चंडीपाठ असें लक्षणतात, तीवर टीका केली, आणि पतंजलिं सूत्रावर भाष्य केलें, त्याला पतंजलिसूत्रवृत्ति असें लक्षणतात. तो बासंष्टाव्या वर्षीं काशी क्षेत्रीं मरण पावला.

त्यानें व्याकरणशास्त्र आणि दुसरे विषय यांवर मोठाले ग्रंथ केले, ते हल्लीं उपलब्ध आहेत. इतके ग्रंथ करायला कोणाचा तरी आश्रय असल्यावांचून अवकाश व स्वस्थता प्राप्त व्हावयाची नाहीं. त्यापेक्षां आत्माला अणखी असें अनुमान होतें कीं, यानें अध्ययन संपविल्यावर शृंगेरीस रामराजाच्या आश्रयानें स्वस्थपणीं राहून आपलें आयुष्य ग्रंथ करण्यांत घालविलें असावें. पुढील यादींत त्याचे ग्रंथ व त्यांचीं नांवे पाहा.

भाष्यप्रदीपोद्योत.— ही व्याकरण, महाभाष्य आणि त्याची टीका जो कव्यट यां दोघांवर टीका आहे. या ग्रंथाची संख्या सुमारें तीस हजार आहे.

लघुशब्देन्दुशेखर.— ही कौमुदीवर टीका आहे. याची संख्या अठरा हजार आहे. या ग्रंथाचा पूर्ण व्यासंग केल्यानें व्याकरणशास्त्रांत पांडित्य करण्याची शक्ति येते, आणि या ग्रंथाच्या परिशीलनाशिवाय अतिगूढ जे भाष्याभिप्राय ते समजत नाहींत, लक्षण शेखराचें अध्ययन संपल्यावर भाष्य पढण्याचा शाळेमध्ये संप्रदाय आहे.

प्रायश्चित्तेन्दुशेखर.— हा एक मोठा धर्मशास्त्रप्रकरणीं ग्रंथ आहे. यांत प्रायश्चित्ताच्या शास्त्रार्थाविषयीं इतर ग्रंथकारांनीं

जे उपयुक्त विषय टाकिले त्यांचा संग्रह केला आहे. याची संख्या २२०० आहे.

बृहच्छब्दशेखर.— ही कौमुदीचीच टीका आहे. परंतु यामध्ये सिद्धांताचे निरूपण सविस्तर केले आहे, आणि वादोपयोगी कोटीकक्षा यांत विशेष आहेत. याची संख्या ३०००० आहे.

परिभाषेंद्रशेखर.— हा व्याकरणशास्त्रोपयोगी ज्या परिभाषा लक्षणजे लोकसिद्ध, न्यायसिद्ध, किंवा ज्ञापकसिद्ध जी वाक्ये त्यांचा संग्रहरूप ग्रंथ आहे. याची संख्या १५०० आहे.

लघुमंजूषा.— हा व्याकरणशास्त्रांत अर्थविचाराविषयी ग्रंथ आहे. यांत धातू, नामधातू, प्रकृति, प्रत्यय, विभक्ति, समास, कृत, तद्धित, इत्यादिकांचे अर्थ कसकस होतात याविषयी उत्कृष्ट विचार केले आहेत. जे प्रख्यात वैयाकरणी आहेत ते या ग्रंथाचे अध्ययन अवश्य करितात. या ग्रंथाची संख्या ८००० आहे.

बृहन्मंजूषा— यांत विषय पूर्वोक्तच परंतु पांडित्यामुळे विस्तार झाला आहे. याची संख्या २५००० आहे.

लघुशब्दरत्न— हा मनोरमा जी कौमुदीची टीका तिच्यावर व्याख्याग्रंथ आहे. या ग्रंथाच्या अध्ययनेकरून व्याकरणशास्त्रांत व्युत्पत्ति चांगली होते. या ग्रंथाचे कित्येक भाग शिकल्यावर शेखराचे अध्ययन करितात अशी व्याकरण शालेची चाल आहे. याची संख्या १२००० आहे.

बृहच्छब्दरत्न— ही मनोरमेचीच टीका परंतु इत व्याख्यान विस्तार बहुत आहे. याची संख्या २५०००० आहे.

अशौचनिर्णय— हा ग्रंथ सर्वप्रसिद्ध आहे. याची संख्या ८०० आहे. यांत सुतक आणि सुयेर याविषयी शास्त्रार्थ सांगितले आहेत.

परिभाषेंद्रशेखरावरील टीका.

या ग्रंथावर जितका जितका बारीक विचार करावा तितका तितका यांतून विशेष अर्थ निघतो, अशा प्रकारचा हा ग्रंथ

आहे. याजवर बहुत वैयाकरण पंडितांनी वेगळाल्या टीका केल्या आहेत. त्यांतील कल्पना व अर्थ आणि वादोपयोगी ज्या अनेक कोट्या यांची उपस्थिति ठेऊन व्याकरणशास्त्री वादविवाद करीत असतात. त्या टीका व टीकाकार येणेंप्रमाणें:—

गदा— बाळभट्ट पायगुंडे यानें केली. हा नागोजीभट्टाचा साक्षात् शिष्य. या टीकेत वादविवादाच्या कोट्या नसून ग्रंथकाराचें वास्तव मतच दाखविलें आहे.

मिश्री— काशीमध्ये मिश्रजी या नांवें एक व्याकरणी पंडित होता त्यानें केली. यांत वादोपयोगी कोट्या पुष्कळच आहेत.

त्र्यंबकी— त्र्यंबकभट्ट हा एक वाईकर पंडित होता त्यानें केली. ईत वादोपयोगी कल्पना व अर्थचातुर्य पुष्कळ आहे.

भैमी— भीमाचार्य लणून एक नाशिककर वैष्णव वैयाकरण पंडित होता त्यानें केली. ईतही परिभाषेदुशेखराचा अर्थ सविस्तर दाखविला आहे.

त्रिपथगा— राघवेन्द्राचार्य गजेन्द्रगडकर जे अर्वाचीन मख्यात पंडित साताच्याच्या शाळेवर कांहीं वर्षे विद्यागुरू होते त्यांनीं केली. या टीकेत अर्थचातुर्य आणि कल्पनिक कोट्या पुष्कळ असून ग्रंथलेख फार सुरस आहे.

शांकरी— शंकरपंडित या नांवें एक मोठा वादी वैयाकरण होता, त्यानें केली. या ग्रंथाचा लेखही मखर आणि गंभीर आहे, आणि कल्पनासृष्टिही या टीकेत पुष्कळ आहे परंतु या टीकेची पूर्ण प्रत कोठे मिळत नाही.

तशाच **अस्थिमाला**—**मन्युदेवी**—**नक्षत्रमाला**—**पाठकी**—ह्या टीका व त्या शिवाय गोविंदाचार्य अष्टपुत्रे, विष्णुशास्त्रीभट्ट, इत्यादिकांनींही टीका केल्या आहेत.

महेश्वरभट्ट.

हा नामांकित विद्वान् जातीचा शेणवी ब्राह्मण आणि गो-

मांतक प्रांतीचा राहणारा होता. याच्या बापाचें नांव रामचंद्र सुकथंकर. याचा जन्म इसवी सन १७१९, ह्यणजे, शालिवाहन शकाच्या १६४० सांत झाला.

यानें आपलें अध्ययन स्वदेशांतच संपादिलें. न्यायशास्त्र व धर्मशास्त्र या दोन्हीमध्ये तो प्रमाणिक मताचा असून लोकांमध्ये त्याची मान्यता मोठी असे. अभिधानग्रंथ ह्यणजे कोश त्यांमध्ये याची माहिती फार होती. त्यानें विश्वप्रकाश या नांवाचा एक अनेकार्थ कोश रचिला, त्याची पूर्वोत्तर हिंदुस्थानांत प्रसिद्धि आहे. द्विरूपकोश हाही त्यानेंच केला. याशिवाय अणखीही त्याचे ग्रंथ असावे असा तर्क होतो. भगवद्गीतेवर त्यानें टीका केली आहे. अमरकोशावर टीका केली तिचें नांव अमरविवेक. ही टीका फार बाळबोध व पदार्थज्ञान होण्यास फार उपयोगी आहे. याच टीकेंत अणखी कांहीं कोशांतरीचे शब्द घालून वाढविली व सुमारे दहा वर्षांमागे रघुनाथशास्त्रीबाबां तळेकर ह्यांनी मेजर क्यांडी साहेब यांच्या द्वारे सरकारास कळवून पुणें पाठशाळेकडील छापखान्यांत छापविली. मुहूर्तमाला ह्यणून ज्योतिष प्रकरणी ग्रंथ आहे, त्यावर महेश्वरभट्टाची टीका आहे, तिचें नांव सौंदर्यबोधिनी व दुसरी एका ज्योतिषशास्त्रांतील सिद्धांत ग्रंथावर टीका केली आहे. ह्या टीका केल्या तेव्हां त्याचें वय सुमारे तीस बत्तीस वर्षांचें होतें असे सांगतात.

त्याच्या विद्वत्तेवरून त्यास जी प्रतिष्ठा मिळाली होती, ती त्यानें आपलें सर्व आयुष्य सदाचरण व ईश्वरसेवन ह्यांत घातल्यामुळे अधिक वाढली. हिंदुस्थानांत त्याची कीर्ति चहुंकडे पसरली.

तो धर्माविषयीं आपलें मत कधीं खोटें देत नसे, ह्यामुळे कोठे ग्रामण्य किंवा धर्मप्रकरणीं वाद पडला असतां लोक त्याजवळ येऊन खऱ्या खोट्याचा निवाडा करून घेत असत. हा मनुष्य मोठा परोपकारी असून साधा असे. यानें काव्य, अलंकार, न्याय, आणि धर्म ह्या शास्त्रांमध्ये कित्येक विद्यार्थी पढवून तयार

केल. याच्या वंशजानीही ह्याच मार्गाचें अवलंबन केलें. महेश्वरवावाचें कधीं नांव निघालें तर ते त्याची स्तुति करून नमस्कार करीत.

महेश्वरभट्टजी वैकुंठवासी झाले, तेव्हां त्यांच्या वयाला ९८ वर्षे होती. ही गोष्ट इसवी सन् १८१७ मध्ये घडली.

राजाराममोहनराय.*

याचा बाप रामकंठराय हा मुर्शिदाबादच्या सरकारांत कांहीं अपमान झाल्यामुळे आपल्या वतनाचें गांव जें बगद्वान परगण्यांतील राधानगर एथें येऊन राहिला होता, तेव्हां सन् १७७४ रांत राममोहनराय हा त्याला पुत्र झाला.

त्याचे वडील मोठे कुलीन ब्राह्मण असून बहुत काळापासून राजाश्रयानें सरकारी कामें करीत असत. त्याच्या आजानें तर सुराजउद्दौला याच्या वेळीं मुर्शिदाबादच्या दरबारांत मोठ्या प्रतिष्ठेची व जोखमाची कामें वहिवाटलीं होती.

राममोहनरायानें विद्याभ्यासाविषयीं पुष्कळ कामें केलीं. त्यानें बंगाली भाषेचा अभ्यास करून त्या भाषेची सुधारणूक केली, आणि त्या भाषेंत तो मोठा वाकबगार झाला. त्याच्या लिहिण्याची शैली फार सुलभ असून अर्थ स्पष्ट दाखविण्याची रीति फार उत्कृष्ट होती. पाटना एथें जाऊन तो अरबी आणि फारसी या भाषा शिकला. त्यांत आरिष्टातिल् आणि युक्लीड या ग्रंथांच्या अभ्यासानें त्याचें मन सुशिक्षित होऊन प्रफुल्लित झालें होतें. पुढें तो संस्कृत भाषा शिकायला काशीस गेला. कांहीं दिवसांनीं त्याला पुराण ग्रंथ हे केवळ दंतकथेनें भरले आहेत व तीं असन्मार्ग दाखविणारी आहेत असें वाटून त्यानें मूर्तिपूजा निषेधक एक ग्रंथ आपल्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी लिहिला. त्याची

*आलिकडे “राममोहनराय याचें चरित्र” नामक एक स्वतंत्र ग्रंथ छापला आहे, त्याजवरूनच हे त्याचें पुढील वर्णन आह्मी संक्षेपानें लिहिलें आहे.

स्वधर्मावर आस्था नव्हती त्यामुळे त्याचा बाप व दुसरे नातलग यांसी त्याचें पडत नसे. मग तो आपलें मत आपल्या देशबंधूस प्रकट करावें या हेतूनें हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या ठिकाणीं जाऊन तेथें कोणकोणतीं धर्ममते आहेत व त्यांचें लोकांत वजन कसें पडतें हें पाहत पाहत बहुत देश फिरला. त्यावेळीं त्याचें वय १६ वर्षांचें होतें. मग तो तिबेटांत गेला, तेथील लामा नामक देवाची भक्ति करण्याची रीत पाहून त्याला कंटाळा आला आणि त्या लोकांस त्यानें निषेधिलें. तो विसा वर्षांचा होंई पर्यंत देशो-देशीं फिरला. . नंतर त्याच्या बापानें त्याला घरां आणिलें. तेथें राहून त्यानें वेद, पुराणें, आणि शास्त्रें, यांवर अभ्यास चालविला आणि इंग्लिशही शिकूं लागला. दुसऱ्या भाषांत जसा तो वाकब होता त्याप्रमाणें इंग्लिशांत तो हुशार नव्हता. त्याचा इंग्लिश अभ्यास साहा वर्षे झाल्यावर ती भाषा त्याला शुद्ध रीतीने लिहितां व बोलतां येऊं लागली. तरी उत्कृष्ट पंडितासारखें ज्ञान नव्हतें तथापि ता बंगालांत लिहिणारा उत्कृष्ट, संस्कृतांत उत्तम प्रतीचा विद्वान; आरबी, फारसी, हिंदी, आणि उर्दु या भाषांचेंही चांगलें ज्ञान होतें व ग्रीक, लाटीन, हिब्रू, आणि फ्रेंच या भाषाही बऱ्याच अगवत होत्या; आणि याखेरीज इतिहास, पदार्थविज्ञान, गणित, मानसशास्त्र, नीतिशास्त्र, न्यायशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, अलंकार इत्यादि अनेक शास्त्रांचें ज्ञान त्याला होतें.

राममोहनराय याचा बाप सन् १८०३ मध्ये मरण पावला. जगमोहनराय हा एक त्याला धाकटा भाऊ होता. तांही मरण पावल्यावर प्रपंचनिर्वाह करणें त्याजवर पडलें. तेव्हां सरकारची कांहीं तरी चाकरी धरावी असें त्याच्या मनांत आलें परंतु लोक सुधारणुकीविषयीं जे प्रयत्न करायाचे त्याच्या मनांत होते त्यांत चाकरी धरल्यामुळे मोठा अडथळा हाईल असें त्याला वाटलें. सरकारी कामदार साहेबलोक हे त्याला मानीत असत व त्याला मोठा अधिकार द्यावा असेंही त्यांच्या मनांत होतें तरी त्यावेळीं हल्लीप्रमाणें मोठाले अधिकार एतद्देशीय लोकांस देण्याचा रिवाज नव्हता, केवळ शिरस्तेदारीपर्यंत मात्र हिंदूस जागा मिळत अ-

सत. ती जागा मिळावी म्हणून प्रथम तो रंगपूर तालुक्याचा कले-
कटर मिस्तर ज्ञान्डिग्वी याचे कचेरींत कारकुनाच्या ठिकाणी
गाहिला. त्याच्या विद्वत्तेमुळे साहेबाने त्याचा फार मान राखिला
आणि लवकरच त्याला सरस्तेदारीची जागा दिली. थोड्याच
वर्षांनी त्याने एक जमीन विकत घेतली. तिजवर वर्षाचे दहा
हजार रुपये त्याला मिळू लागले. मग त्याने कलकत्यामध्ये एक
बाग आणि बंगला घेतला. त्या नंतर सरकारी काम सोडून धर्म
आणि तत्वज्ञान यांच्या अभ्यासांत काळ घालविण्याचा जो
त्याचा मुख्य उद्देश होता तो त्याच्या चाळीस वर्षांच्या वयाच्या
सुमारास सिद्धीस गेला. सुधारणुकीने स्वदेशास पुनर्जन्म देण्या-
च्या महत्कार्याप्रित्यर्थ आपले आयुष्य खर्चावे हे त्याला बरे
वाटले.

राममोहन कलकत्यांत राहून लागला तेव्हां बुद्धिमान् व शो-
धक मनाचे बहुत लोक त्याजवळ मिळू लागले आणि स्वदेशीय
लोकांची सुधारणा करावी हे काम त्याने फार प्रयत्नाने चाल-
विले. हिंदूंतून मूर्तिपूजा काढून टाकावी आणि खऱ्या देवाकडे
त्यांचे चित्त वळवावे या गोष्टीच्या सिध्यर्थ त्याने आपली बुद्धि,
काळ, आणि धन यांचा खर्च केला. याच्या सारिखी उत्कंठा
बाळगून श्रम घेणारा असा सुधारणारा विरळाच झाला असेल.
गृहस्थपणा, विद्वत्ता, लोकप्रीति, लीनता, उत्कंठा, आणि स्वतं-
त्रता इतक्या गुणांचे तो एक पात्र होता. असा हा योग्य आणि
मतापी पुरुष होऊन गेला.

हिंदूस अनुचित धर्मबंधनांतून मुक्त करून त्यांच्या ठाई
न्याय, सत्य, परोपकार, ईश्वरभक्ति इत्यादिकांविषयी उत्तम
विचार त्यांच्या मनांत ठसवून देण्यास त्याने सहस्रावधि उपाय
केले. त्याने नीतिवर व धर्मावर लहान लहान पुस्तके स्वतां ख-
र्च करून स्वदेशीय लोकांस फुकट वांटिलीं.

हिंदुधर्मांतलीं वेदांत प्रकरणें जीं अति कठीण तीं त्याने बं-
गाली भाषेंत तर्जुमे करून छापिलीं. केनोपनिषदांचे भाषांतर के-
ले. कर्मकांड आणि ज्ञानकांड असे वेदाचे दोन भाग आहेत. प-

हिल्यांत पंचमहातत्वांची पूजा व यज्ञयागादि कर्मे सांगितली आहेत. दुसऱ्यांत केवळ ईश्वरगुणांचे स्तवन करून त्यांचे अस्तित्व प्रतिपादिले आहे. कर्मकांडांत सांगितलेली वेडवेडी कर्मे आणि पुराणांत सांगितलेल्या अनेक मूर्तिपूजा यांचा त्याग करून आपल्या स्वदेशीय लोकांचे खऱ्या देवाकडे चित्त वळावे यासाठी यजुर्वेदांतील कठोपनिषद आणि अथर्व वेदांतील मुंडकोपनिषद यांचे इंग्लिश आणि बंगाली यामध्ये भाषांतर करून त्या पुस्तकांचा त्याने लोकांत होईल तितका प्रसार केला.

उपनिषदे छापिल्यावरून आणि इंडिग्याझट नामे वर्तमान पत्राच्या कर्त्याने राममोहनराय यास सुधारणारा आणि शोधून काढणारा असा विशेष नावे दिली होती. त्यावरून मद्रासेतील इंग्लिश शाळेचा मुख्य शिक्षक शंकरशास्त्री हा राममोहनराय यासा धर्मसंबंधी वादविवाद करू लागला. तसे कलकत्यांतील भट्टाचार्य नावाचा एक विद्वान होता, त्याने इंग्लिशांत आणि बंगालींत एक पुस्तक छापून त्याने राममोहनरायाच्या मतांवर बहुत हल्ले केले तथापि त्याने त्यांचे यथायोग्य खंडन केले. तसे राममोहनराय याने ख्रिस्तीशास्त्राचा व्यवहारोपयोगी जो भाग त्यांतील कित्येक निवडक वेंचे घेऊन त्यांचे एक निराळेंच पुस्तक छापिले आणि त्याला सुखाचा व शांततेचा मार्ग असे नाव दिले.

भगवंताने जाति, पदवी, आणि संपत्ति यांचा भेद न राखितां मनुष्यमात्रांस सुख, दुःख, मरण, इत्यादिकांविषयीं एकसारखें पात्र केले आहे. त्यांत उंचनीच भाव नाही, आणि सर्व लोकांनी आपल्या वेड्या समजुती टाकून एकाच निराकार देवाला भजावे आणि आपली योग्यकर्तव्ये कोणती आहेत यांचा देशबंधूस समज व्हावा ह्यांत त्याने बहुत प्रयत्न केले.

कांहीं दिवसांनी राममोहनरायाच्या श्रमाचे फळ दिसू लागले ते असे की, मूर्तिपूजा टाकणाऱ्या लोकांचा समुदाय दिवसानुदिवस वाढत चालला. विद्वान, प्रतिष्ठित, आणि संपत्तिवान् अशा पुष्कळ लोकांनी राममोहनरायाची मते स्विकारिली. त्यापैकी

बाबुप्रसन्नकुमार वगैरे कित्येक गृहस्थ हल्ली कलकत्यांत हिंदूमध्ये ममुख आहेत. त्यांतला दुसरा एक द्वारकानाथ ठाकूर हा तर बहुत लोकांस ठाऊकच असेल. तो कांहीं वर्षांमागे विलायतेस जाऊन मुंबईस परत आला, तेव्हां मयत शेट कामजी कावसजी यांच्या बंगल्यात उतरला होता.

राममोहनराय यानें आपल्या लोकांची अज्ञान व देवभोळपणा व वेड्या समजुती व अनुचित आणि क्रूर असे आचार यामुळे काय हानि झाली व होत आहे हे मनांत आणून त्या अवघ्यांचा विध्वंस करून टाकण्यास बहुत प्रयत्न केलें, आणि त्याच्या मताला बहुत लोक मिळाले. राममोहनराय यानें कलकत्यांत एक सभा सन् १८२२ सांत स्थापिली, तिचें नांव ब्रह्मसभा. ही आजपर्यंत प्रति बुधवारीं कलकत्यांत भरत असते. तिजमध्ये वेद वाचून अर्थ सांगतात आणि धर्मसंबंधी व नीति संबंधी व्याख्यानें देतात.

या सभेच्या विरुद्ध दुसरी एक धर्मसभा या नांवाची लोकांनीं स्थापिली. या सभेचे परस्पर युद्ध चाललें परंतु ती सभा थोड्या वेळानें बुडाली. सन् १८२० यांत राममोहनरायानें स्त्रियांनीं सती जाऊं नये या विषयावर संवादरूप दोन ग्रंथ एकामागून एक छापून लोकांस फुकट वांटिले. या उद्योगावरून सन् १८२५ या सालीं लार्ड विल्यम बेन्टिक हिंदुस्थानाचे गवरनर यानीं सती जाण्याची क्रूर चाल मोडून टाकली.

जनरल आर्सेबुलीची शाळा ज्यानें स्थापिली ती गृहस्थ सन् १८३० सांत प्रथमच हिंदुस्थानांत आला, तेव्हां पासून राममोहनरायाचें क त्याचें सख्य पडलें आणि त्यानें त्या गृहस्थांला सुधारणुकीच्या कामांत बहुत मदत केली.

ज्यावेळीं कंपनीला नवी सनद द्यावी असें पार्लमेंट सभेचा विचार ठरला आणि दिल्लीच्या बादशाहास राजा ह्मणून मान देत असत तो बंद करावा असा विचार झाला, तेव्हां बादशाहानें अपील करण्या करितां राममोहन यास मुखत्यारीनें वकील करून सन् १८३९ सांत युरोपास पाठविलें.

राममोहनराय लिवरपुरास बहुत दिवस राहिला. तेथें डाक्टर स्पर्झहेम यासीं त्याचें मित्रत्व पडलें, तसें लंडन शहरास पोहचल्यावर तेथील प्रख्यात बेन्थम या नांवाच्या प्रख्यात तत्वज्ञान्यासीं त्याचा बहुत परिचय झाला. राममोहन लंडनास पोहचला त्यावेळीं राष्ट्रांतील पहिल्या प्रतीचे आणि नामांकित मोठाले गृहस्थ त्याच्या भेटीस आले आणि सर्वास त्याच्या गुणांवरून आश्चर्य वाटलें.

तो राज्यसंबंधी अधिकारानें बादशाही वकिलाच्या नात्यानें इंग्लंडास आला. हें राजाच्या प्रधानानीं मान्य केलें यावरून राममोहनराधाविषयीं त्यांच्या मनांत किती सत्कार असे हें दिसून येतें. लंडनशहरीं पहिल्या प्रतीच्या लोकांत त्याची गणना झाली. हिंदुस्थानांत कामकरून गेलेले जड्ज, कौन्सिलर, आणि गवरनर, यांसीही त्याचें मित्रत्व पडलें. बहुतेक अर्ल, मार्क्स, आणि ड्यूक यांनीं त्याची योग्यता जाणून त्यापासून हिंदुस्थानाची माहिती काढून घेण्यास इच्छिलें. लार्ड ब्रह्म आणि राममोहनराय हे दोघे अत्यंत विश्वासू आणि जिवलग मित्र झाले.

सर जी. सी. हाब्रहौस त्यासमयीं बोर्डआफ् कंट्रॉल सभेचा अध्यक्ष होता, त्यानें राममोहन यास राजाच्या दरबारीं नेलें. तेव्हां महाराजांनीं त्याचें आगत स्वागत केलें आणि परदेशी वकिलांतर्ध्ये त्यास जागा दिली. त्याला सर्व प्रकारच्या सभेंत आमंत्रण येत असे.

राममोहनरायाची विद्वत्ता, अनुभव, आणि स्वदेशप्रीति यांवरून स्वदेशाच्या राजव्यवस्थेबाबद्द तो योग्य होता याविषयीं संशय धरणें नको. त्याच्या ज्या साक्षी घेतल्या त्यांचा एक स्वतंत्र ग्रंथ बांधून छापिला आहे, त्याचें नांव हिंदुस्थानचेंन्यायखातें आणि वसूलखातें व लोकांची स्थिती यांचें विवेचन. त्यांत हिंदुस्थानच्या कंपनीची व्यर्थ निंदा नकरितां आपल्या देशबांधवांची स्थिति सुधारण्याविषयीं त्याची मनःपूर्वक उत्कंठाच दिसून येती आणि अगदीं चौपून गेलेली असी हिंदुस्थानची

कोट्यावधि रयत तिजविषयीं विशेषं करून फारच कळवळा म-
गट केलेला आहे.

विहग आणि कान्सर्वेटिव्ह ह्मणून इंग्लंडांत राज्यप्रकरणीं दो-
न पक्ष होते, त्या दोहोंतीलही प्रमुखांत राममोहनरायाची वग
असे, आणि ही वग त्यानें स्वार्थासाठीं खर्चिली नाहीं पण स्वदे-
शाच्या कल्याणार्थ खर्चिली तेणेंकरून त्याचें वजन विशेष पडलें.

राममोहनराय यानें जें कांहीं केलें त्याचा उद्देश हाच हो-
ताकीं, ज्या भूभातेच्या पोटीं आपण जन्म घेतला आहे तिच्या
बाळकांचें ह्मणजे देशबांधवांचें कल्याण करावें. कोणी ग्रंथकारा-
नें त्याजविषयीं असें ह्मटलें आहेकीं, कांटेच्या झाडांत जूसा चां-
फा तद्दत्त राममोहनराय आपल्या स्वदेशीय लोकांत आहे. तो
इंग्लंडांत असतां तेथें त्याचें वजन किती हांतें तें या ~~व~~धीवरून
ध्यानांत येतें कीं, हौस आऊ लार्डस या मानकन्यांच्या सभे-
मध्ये हिंदुस्थानच्या राज्यव्यवस्थे विषयीं एक खर्डा तयार होत-
होता त्यास कान्सर्वेटिव्ह पक्षाचे लोक प्रतिकूल होते, ते राममोह-
नरायाचें पत्र जातांच उगे राहिले.

सन् १८३२ सांत राममोहनराय फ्रान्स देशास गेला, तेथें
त्याचा बहुत सत्कार झाला. राजानें त्याला आपल्या बरोबर दो-
न वेळा भोजनास बोलाविलें आणि तेथील दरबारी लोक आणि
विद्वान् यानींही त्याचा बहुमान केला. तेथून तो सन् १८३३ या-
सालाच्या आरंभांच इंग्लंडास परत आला आणि थोड्याच वेळा-
नी ब्रिस्टल ह्मणून एक प्रख्यात व्यापारी बंदर आहे त्या ठिकाणीं
गेला, तेथें त्याला ताप येऊन सप्टेंबर महिन्याच्या २७ व्या तारि-
खेस देवाज्ञा झाली.

राममोहनराय हा युरोपास निघून जाण्यापूर्वीं आपल्या
मित्रांसीं बोलला होता कीं, मी मरण पावल्यानंतर ख्रिस्ती, हिंदु,
मुसलमान हे सर्व मला आपआपल्या मताचा ह्मणूं लागतील. हें
त्याचें बोलणें खरें झालें कीं, त्याचें मरण ऐकून त्या त्या धर्मा-
चे लोक तो आपल्या मताचा होता असें मानूं लागले. कारण कीं,

त्याने आपल्या प्रीतिस्वभावेकरून सर्व धर्माच्या चांगल्या भागावर आवड दाखविली होती.

राममोहनराय हा खरोखर मोठ्या योग्यतेचा पुरुष होता. त्याची बुद्धि तीव्र व सर्व विषयांत चालणारी व विशाल होती. विद्वत्ता, खोलविचार, आणि चांगल्या विषयांची अभिरुचि आणि अंतःकरणाचे औदार्य, उपकारिकपणा, प्रीति, इत्यादि अनेक गुणांवरून तो मनुष्य जातीतील निवडक पुरुषांमध्ये गणावा असा होता.

इतरांनी आपणारी ज्या रीतीने वागावे ह्याणून आपण इच्छितो त्याच रीतीने आपण त्यांसी वागावे हे ख्रिस्ती शास्त्रांतले उत्कृष्ट वचन तो वारंवार घोषित असे. उद्योगशीलता, धैर्य, परोपकारबुद्धि, स्वदेशकल्याणाची उत्कंठा, हे सर्व गुण एकत्र करून देशबांधवांचा देवभोळेपणा व दुराग्रह यत्पासून त्यांची मने मुक्त करण्यास त्यानें बहुत श्रम केले. भरतखंडाच्या मतांत आणि स्थितींत आतां जी सुधारणा होत चालली आहे तिचे बीजारोपण राममोहनरायाच्या वेळीं झाले.

राममोहनरायाने आपले मत प्रकट करण्यासाठीं कलकत्त्यामध्ये सन् १८३० सांत एक सभा स्थापिली, तिचे नांव ब्रह्मसभा. ही ख्रिस्ती लोकांप्रमाणे नेमल्यावेळीं नेमाने भरत असे. तींत उपनिषदे वाचून अर्थ सांगावा आणि प्रार्थना व गायन यांहींकरून ईश्वराची आराधना करावी असा या सभेचा क्रम चालला. ही सभा राममोहनराय युरोपास गेल्यावर बंद पडली होती. पुढे सन् १८३९ या सालीं रामचंद्र पंडित व त्याचे मित्र व शिष्य यांनी त्या सभेच्यास्थानी तत्वबोधिनी या नावे एक सभा स्थापिली. त्या सभेनें आपले उद्देश रिपोर्टांत लिहिले. ते येणेंप्रमाणे.

१ ब्राह्मधर्म शास्त्रांतून बाहेर काढिला पाहिजे. २ ईश्वराचे चातुर्य व शक्ति यांचा बोध त्याच्या कृत्यावरून झाला पाहिजे. ३ धर्माचरणास मार्गदर्शक नेम बांधिले पाहिजेत. ४ मूळशास्त्र काय आहे व कर्म, आचरण, भगवद्भजन व त्यांचे नेम सांगितले

पाहिजेत. ५ आणि स्मृति, पुराणें, तंत्रें, व षट्दर्शनं, व त्यांत सांगितलेल्या अर्वाचीन धर्माची उत्पत्ति कशी झाली याचा शोध करणें. ६ या उच्युक्त गोष्टींचा शोध करणें तर, चार वेद, सर्व स्मृति, पुराणें, तंत्रें आणि षट्दर्शनं, हीं जमा केलीं पाहिजेत आणि तीं वाचून व तपासून त्यांचें भाषांतर करून तीं समजावण्यास पंडित व विद्यार्थी नमिले पाहिजेत. ७ उत्पन्नकर्त्याच्या कृत्यांवरून त्याचें चातुर्य, शक्ति, व चांगुलपणा, हीं स्पष्टपणें ध्यानांत यावीं ह्मणून मानसशास्त्र, ज्यातिषशास्त्र, सिद्धपदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, इत्यादिकांवर स्वभाषेत ग्रंथ झाले पाहिजेत आणि मुलांना त्यांचा अभ्यास करावा याकरितां सर्व देशभर शाळा झाल्या पाहिजेत. ८ ईश्वरास मान्य असीं कर्मे करून त्याची कृपा संपादन करण्यास मनुष्यांस प्रवृत्त करण्याचा जो उद्देश तो सिद्धीस नेण्याकरितां नीतिमार्गप्रदर्शक एक ग्रंथ तयार केला पाहिजे.

या सभेनें एक प्रेस ह्मणजे छापण्याचें यंत्र संग्रही ठेविलें. त्यावर तत्वबोधिनी या नांवाची एक पत्रिका काढिली. हें पत्र निघूं लागून आठ वर्षे झाल्यावर शास्त्राचा बराच फैलावा झाला. त्या पत्रिकेंत ऋग्वेदाचे कित्येक भाग, उपनिषदे, व त्यांचीं भाष्ये व इंग्लिश भाषांतरें, सभेंत झालेलीं संभाषणें, वेदांवर कित्येक पुराणांवर लिहिलेले निबंध, हिंदुमतांची गणना, महाभारताचें बंगालींत भाषांतर, व सभेचे रिपोर्ट व सभेच्या विरुद्ध मतांचें खंडण, इत्यादि मजकूर छापिला गेला. ही पत्रिका कलकत्ता, कृष्णनगर, सुखसागर, बरदान, हुगळी, धाका, आणि काशी, इत्यादि ठिकाणी पसरली आहे.

या सभेनें एक पुस्तकालय स्थापिलें आहे, त्यांत लहान मोठीं १३०० पुस्तके आहेत. ही सभा सन् १८४३ पासून १८४७ पर्यंत उत्कर्षास पावली. कलकत्त्यांतील मोठमोठाले गृहस्थ इचे सभासद आहेत. कैलासवासी राजाराममोहनराय याचा पुत्र बाबुराम मसादराय हा हल्लीं या सभेचा चिटणीस आहे.

प्राकृतकवि.

चांगदेव.

प्राकृत कवींच्या वर्णन प्रसंगी मुकुंदराज यांची आद्यस्थानी योजना करणे योग्य होतं तरी त्यापेक्षाही चांगदेव हे फार पुरातन काळचे असून त्यांनी प्राकृत कविताग्रंथ रचिले, ते जरी प्रस्तुत उपलब्ध नाहीत तरी त्यांविषयी ग्रंथलेख आहेत व एकनाथानीही त्यांची प्राकृत कविवर्गात गणना केली आहे कीं,

वंदूप्राकृतकवेश्वरु ॥ निवृत्तिप्रमुखज्ञानेश्वरु ॥

नामदेवचांगदेववटेश्वरु ॥ ज्यांचेभाग्यथोरगु

रुकुपा ॥ ज्यांचेग्रंथपाहतां ॥ ज्ञानहोयप्राकृतां ॥

तथांचेचरणीं प्राथा ॥ निजात्मतानिजभावे ॥

यास्तव चांगदेवापासून आरंभकरून मुकुंदराजादिक प्राकृत कवींचे इतिवृत्त लिहितो.

एके काळीं स्वर्गलोकांमध्ये इंद्रानें मरुद्गणाला कारणपरत्वेन शाप दिल्ला कीं, भूलोकांत पतन पाऊन नरदेहांत कांहीं दिवस राहवें. नंतर मरुद्गणानें शापविमोचन मागितल्यावर इंद्रानें सांगितलें कीं, ज्ञानेश्वरप्रभृति देवांश जन्मतील तेव्हां काळवशें करून त्यांचा समागम होऊन पूर्ववत् या लोकांत येणें घडेल. मग तो मरुद्गण मनुष्याचा दिव्य देह धारण करून तापीपयोष्णीच्या संगर्भी एका रमणीय कर्दळीच्या वनामध्ये उतरला, आणि पयोष्णीचे स्नान केले आणि तेव्हांपासूनच चर्मचक्षु निटून तेथें तपश्चर्या करीत बसला. नंतर कांहीं वेळानें तो लांकांच्या दृष्टीस पडला. त्याचें स्वरूप फारच उत्कृष्ट होतें म्हणून लोकानीं त्याचें नांव चांगदेव असें ठेवलें. पुढें चांगावटेश्वर असेंही त्याचें नांव पडलें. त्याचें कारण असें कीं, अरुणगांवकर ब्राह्मण दोघे

बंधु त्याचे भजनीं लागले होते. तेव्हां चांगदेव नेत्र उघडीत नसत. त्यांस एकदां त्रापी संगमी त्यानीं स्नानास नेलें असतां तेथें पार्थिव पूजेसाठीं त्याला माती आणायाम सांगितली. तेव्हां त्यानीं वाळूमध्यें वाटी पालथी घालून कपटानें झटलें महाराज, एथें आयतेंच शिवालिंग आहे, पूजा करावी. मग असें झालें कीं, चांगदेव त्यावर अभिषेक व गंध पुष्पादि अर्पून प्रार्थना करीत असतां तेथील वाळू वाटीसुद्धां एकरस होऊन संपूर्ण पाषाणमय शिवालिंग झालें. ह्या चमत्काराची प्रख्याति सर्वत्र झाल्यानंतर चांगावटेश्वर हें नांव चांगदेवाचें व त्यादेवाचेंही पडलें. पुढें तेथें देशादेशींचे लोक व राजेराजवाडे येऊन मोठी यात्रा भरूं लागली आणि चांगदेवाच्या सिद्धाईच्या योगेंकरून हजारो लोकांचे रोग गेले व नवस पुरत असत, असा प्रकार चालला.

चांगदेवांनीं सर्व विद्या आणि कळा यांचा पूर्ण अभ्यास कंला, तेणेंकरून त्यांची कीर्ति फार विस्तारली. त्यानीं योगबळें करून आपलें आयुष्य चौदाशें वर्षे वाढिल्लें होतें. प्रत्येक शतक भरत आल्यावर समाधिस्थ राहून आपला मृत्यु टाळीत असत. नंतर आपलें ठिकाण वर्षभर पालटीत. यामनाणें त्यानीं चौदाशतकांत चौदा ठिकाणें पालटिलीं. याविषयीं असें लिहिलें आहे कीं:—

शतवर्षेभरतांजाणा ॥ पुढतीकरितीकाळवंच
ना ॥ पुनरपिआणूनिदेहभाना ॥ कौतुकेनानादा
खवी ॥ येकसहस्रचारशतंवरी ॥ चांगदेववांच
लेघाचपरी ॥ कीर्तिप्रगटलीदेशांतरों ॥ उपमादुस
रीअसेना ॥ चौदाशेंवर्षांतसाचार।चौदावर्षेक्रमि
लींवाहेर ॥ तितुकींहीस्थळेंभिन्नाकार ॥ पृथ्वी
वरअसती ॥

शेवटल्या शतकांत जेव्हां ज्ञानेश्वर रेड्याकडून वेद बोलवि-
ल्यावरून प्रख्यात झाले, त्याविषयीं ऐकून चांगदेव आपल्या चौ-
दाशे शिष्यां सहवर्तमान वाघावर बसून आणि हातांत सापाचा
चाबूक घेऊन मोठ्या समारंभानें त्याच्या भेटीस गेले. पुढें उभ-

यतांचा संवाद होऊन ज्ञानदेवापासून त्यानीं उपदेश घेतला.

चांगदेव हे जेव्हां तापीतीरीं होते, तेव्हां मुधोपंत यानांचा चा एक कुळकर्णी नगराजवळ नारायणडोह ह्मणून एक क्षेत्र आहे तेथें राहत असे. तो कुटुंबासुद्धां चांगदेवाची सेवा करीत राहिला. त्याच्या पोटी पुत्रसंतान नव्हतें. त्यानीं तुह्यासारिखा पुत्र व्हावा असें चांगदेवाजवळ मागितलें असतां त्यानीं वरदान दिल्लें होतें. तें सिद्धीस नेण्याकरितां चांगदेव तोरणमाळास आले आणि गोरक्षाची भेट घेऊन त्याशीं संकेत ठरविला कीं, आपण मुधोपंताचे घरीं भिक्षेस जाऊन संप्रदायाप्रमाणें मुरली वाजवावी ह्मणजे त्या शब्दासरसें त्याचे घरीं मी बाळरूपें जन्म घेईन आणि याचप्रमाणें मुधोपंताशीही संकेत ठरविला होता. हीं विनंती गोरक्षानें मान्य केल्यावर चांगदेव अंतर्धान पावले. मग गोरक्षनाथ मुधोपंताचे घरीं आले आणि अंगणांत उभे राहून रीतीप्रमाणें मुरली वाजविली, तीं तत्क्षणीं चांगदेव दिव्य बाळकरूप होऊन अवतरले. त्या उभयतांशीं चांगदेवाचा संकेत होताच, त्याप्रमाणें तें दिव्य बाळक पावून आनंदानें त्याचें संपूर्ण जन्मसोहळे केले आणि चांगावटेश्वर याच्या रूपें करून तो पुत्र प्राप्त झाला ह्मणून बाराव्या दिवसीं त्याचें नांव चांगावटेश्वर असेंच ठेविलें. तो पुढें मोठा होऊन सर्व विद्या आणि कला यांत निपुण झाला आणि धनवान् लोकांनीं त्याला बहुत द्रव्य दिल्लें आणि तो लग्न करून गृहस्थाश्रम करूं लागला. पुढें त्याची आईबापें वयातीत होऊन निवर्तल्यावर काशी व गयावर्जन इत्यादि करून पुनः आपल्या गांवीं आला. मग असें झालें कीं, ज्ञानदेवानीं पूर्वींच्या जन्मांत त्याला सांगितलें होतें कीं, पंढरीस जाऊन कांहीं दिवस श्रीविठ्ठलाची सेवा कर ह्मणजे तूं मुक्त होशील. या गोष्टीची त्याला आठवण झाली. मग कुटुंबासुद्धां चांगदेव पंढरीस आले, तेथें विठ्ठलाचा मसाद व आज्ञा पावून पुनः कुटुंबासुद्धां नारायणडोहास येऊन राहिले.

त्या नंतर गोदातीरीं जाऊन राहावें अशी इच्छा होऊन तेथून कुटुंबासुद्धां निघाले. तेव्हां गांवकरी लोकांस फार वाईट वा-

टलें ल्हाणून त्यानीं स्मरणार्थ आपल्या हातानें एक धोंडा स्थापिला, जो अद्याप नारायणडोहास आहे. तो लोकांच्या नवसास पावतो.

अस्तु. मग गोदातीरीं पुण्यस्तंभ नामें क्षेत्रांत येऊन राहिले. तेथें त्यानीं केशव नामें शालग्रामाची मूर्ति स्थापिली, त्यावरून त्याचें नांव चांगकेशवदास असें पडलें. तेथें त्यानें सिद्धार्थाच्या बळानें लोकोपकार पुष्कळ केले. त्यावेळेस रामराजा राज्य करीत होता. तो कीर्ति ऐकून भेटीस आला आणि त्यांजवळ एका उपवनांत वारा वर्षे राहिला होता. तेथें चांगकेशवदास यानीं जगविख्यात चमत्कार केले.

सकेशविधवास्त्रीला उपहासरूपें विठलसवांशीण ल्हाणण्याचा रूढी पडलेली आहे, त्याचें कारण चांगकेशवदास यांच्या वेळेस घडलें. कोणी एक यजुर्वेदी ब्राह्मण पोटी संतति न होतां निवर्तला. त्याची स्त्री पतीच्या अस्थी घेऊन काशीयात्रेला जात होती. तेव्हां ती पुण्यस्तंभास मुक्कामाला आली असतां चांगकेशवदास यांचें दारिद्र्य दर्शन झालें, तिला “पुत्रवती हो” असा आशीर्वाद दिलहा. तें वचन खरें करण्यासाठीं तिच्या नवऱ्याच्या अस्थीवर संजीवनी मंत्रानें उदक शिंपून तें शेंकडो लोकांदेखतां तिला पियाला देतांच तिचें रूप पालटून गर्भ लक्षणें तिच्यामध्ये दिसून आलीं. पुढें तिला पुत्र झाला. हा चमत्कार जरी मंत्रसिद्धीनें वास्तविक घडला होता तथापि चांगकेशवदास यानीं बहुत दृष्टांत दाखवून त्याला स्वज्ञातींत घेविलें व पंढरपुरांत जाऊन त्याची मुंजी व लग्न सर्व यथास्थित केलें. त्या मुलाच्या मुंजीच्या वेळेस भांड्यामध्ये थोडका भात उरला असतां केशवदास यानीं सांगितलें कीं, भांडे लवंडून भात वाढा ल्हाणजे सहस्रावधि लोकांस पुरेल. तसें केल्यावर भात पुरला. अद्याप त्या वंशातले पंढरीस यात्रेला येतात तेव्हां भात लवंडून वाढीत असतात आणि त्यांचें उपनांव भातलवंडे असें पडलें आहे.

बेदरच्या दुष्ट यवन राजानें पंढरी क्षेत्राला बहुत उपद्रव दिलहा आणि विठल मंदिराच्या ठिकाणीं मशीद बांधिली. त्यावेळीं चांगकेशवदास यानीं राजाची भेट घेऊन त्याची आवडती बा-

यको मरण पावली होती तिला संजीवनी विद्येने जिवंत केलें. नंतर पंढरीस येऊन मशीद मोडून व देवाची स्थापना करून मोठा उत्साह केला.

याप्रमाणें चांगदेवाचा दुसरा अवतार जो चांगाकेशवदास याच्या गोष्टी भक्तलीलामृत ग्रंथांत सविस्तर वर्णिल्या आहेत.

मुकुंदराजः

या प्रख्यात साधुविषयां कांहीं गोष्टी ऐकण्यांत येतात, त्यांवरून तो जातीचा देशस्थ ब्राह्मण, जोगार्डिचें अंबें ह्मणून एक गांव देशांत आहे तेथील राहणारा बाराशें वर्षां पूर्वी जयपाळ ह्मणून लाहोर प्रांतां एक राजा होता त्याच्या कारकीर्दीत प्रख्यातीस आला.

त्याविषयां असें सांगतात कीं, जयपाळ राजानें पुष्कळ साधु बंदींत टाकले होते. तो त्यांस ह्मणे कीं, तुम्ही ब्रह्माविषया गोष्टी सांगतां तें ब्रह्म मला दाखवा. तें दाखवितां न आल्यामुळे तो त्यांची छळणा करीत असे. एकदां मुकुंदराज त्या राजाकडे गेला, तेव्हां राजानें त्या प्रमाणेंच त्याची छळणा केली असतां मुकुंदराजानें त्याला एक क्षणभर ब्रह्मस्वरूप दाखवून त्याची खातरी केली. मग राजानें मुकुंदराजास आपला गुरु करून बंदींत टाकलेले साधूंंस मुक्त केले.

त्यानें वेदांतविषयावर विवेकसिंधु ह्या नांवाचा महाराष्ट्र भाषेंत उत्कृष्ट ओवीबद्ध मोठा ग्रंथ केला आहे. संस्कृतांत आद्यकवि वाल्मीकि आणि अनुष्टुप् छंदांत रचलेले रामायण हे आदिकाव्य, तसें मराठी भाषेंत आद्यकवि मुकुंदराज आणि ओवीबद्ध छंदोबद्ध आद्यग्रंथ विवेकसिंधु होय ह्मणून प्राकृतभाषाभिज्ञ यांचें मत आहे. तसाच परमामृत नांनें एक लहानसा ग्रंथ याचेंच केला, त्यांत वेदांताचीं मूळतत्त्वे सांगितलीं आहेत.

मुकुंदराजाचें चित्त ब्रह्मविचारांत निमग्न होतें, असें त्याच्या ग्रंथांवरून उघड दिसतें. त्याची वाणी शुद्ध आणि मौढ, थोडक्या

शब्दांत अर्थ पुष्कळ, ओव्या गोड आणि सरळ, विषय जरी कविताशक्तीस अनुकूल नाहीं तरी ती स्थळविशेषी स्पष्ट दिसून येते.

याचें जन्म मरण कोठें झालें याचा पक्का निश्चय करण्यास चांगला आधार सांपडत नाहीं.

कवीर.

याच्या जन्माविषयीं दोन तीन मते आहेत. कोणी म्हणतात की, मल्यात जे रामानंद साधू त्यांचा हा एक शिष्य होता. तो एके दिवसीं आपली कन्या जी बालविधवा होती तिला बराबर घेऊन रामानंदाच्या दर्शनास गेला. त्या कन्येनें रामानंदाला नमस्कार केला असतां त्यानीं तिची अवस्था न जाणून पुत्रवती हो असा आशीर्वाद दिल्या. परंतु साधूचें वचन निथ्या व्हावयाचें नाहीं; त्यांच्या आशीर्वाद मात्रें करून तिला गर्भ राहिला. पुढें ती लोकलजेस्तव नव महिन्यापर्यंत एकांती राहून पुत्र प्रसवली. तें बाळक तिनें अरण्यांत टाकून दिल्लें दैवयोगें करून त्या वाटेनें यवन जातीची दोघे स्त्रीपुरुषे नीमा आणि नूरी हीं लग्नकार्याला जात असतां त्यानीं तें बाळक उचलून घेतलें आणि त्याचा सांभाळ केला.

कोणाच्या मते खानदेश प्रांती काशी या नांवाचा एक गांव आहे, त्यालाच कवीरपंथी लोक आमची मुख्य काशी असें मानितात. त्या गावांजवळ लहरतलाव या नांवाचें एक सरोवर आहे त्यामध्ये नीमा ही पाणी प्यायाला गेली असतां एका कमळाच्या पानांत नुक्तेंच जन्मलेलेंसुं बाळक तिच्या समोर तरंगत आलें तें तिनें उचलून पदरांत घेतलें.

कोणी याचा जन्म नामदेवाप्रमाणें शिपीपासून वर्णिला आहे. एक यवन जातीचा मोमीन ज्याला मालमोमीन म्हणत असत त्याला भीमेमध्ये प्रारब्धयोगें करून एक शिपा सांपडला, त्यामधून रामनामाचा ध्वनी निघतांना ऐकून विस्मयानें उकल-

तां तो नुकताच जन्मलेलेसा बाळक सांपडला. पुढे बाराव्या दिवशीं त्याचें नांव कबीर असें ठेविलें. कारण कीं, तो यवनांच्या वंशात असून जन्मताच विष्णुभक्त होता. या तिन्ही मतांतून एक गोष्ट सिद्ध आहे कीं, त्याचें जन्म दुसऱ्या ठिकाणां होऊन त्याचे पाळनपोषण यवनांच्या घरीं झालें.

याचा जन्म कबीरपंथी यांच्या ह्यणण्याप्रमाणें संवत १२०५ ह्यणजे शके १०७० रांत होऊन तो संवत १५०५ ह्यणजे शके १३७० रा पर्यंत होता असें आहे.* यावरून याला ३०० वर्षे होतात, परंतु कोणी तो इतके दिवस जगला हें मानित नाहींत. तथापि तो दीर्घायुषी होता असें बहुत प्रमाणांवरून सिद्ध होतें. कारण ज्ञानदेवाच्या वेळेस तो होता याविषयीं भक्तिलीलामृत ग्रंथ प्रमाण आहे. दुसरें असें कीं, शिकंदरबादशाहाच्या वेळीं नानक आणि कबीर यांचा आपआपल्या मताविषयीं झगडा होत असे. ही गोष्टही इतिहासावरून खर्चीत आहे. व शिकंदर बादशाहानें स्वतां त्यानें परधर्म स्विकारल्यावरून त्याच्या बहुत छळणुका केल्या त्या त्याजवर लागू नझाल्यामुळे पुढे त्याच्या वाटेस कोणी जाऊनये असी मोकळिक दिली.

कबीर हा लहानपणांतच कृष्णभजनामध्ये नेहमी तल्लीन असे, तरी आईबापांनीं प्रीतीस्तव त्याचें लग्नही केलें. त्याला एक मुलगा झाला त्याचें नांव कमाल. तोही बापाप्रमाणें कृष्णभक्त होता. त्यानें आपल्या सातव्या वर्षीच बापाची आज्ञा घेऊन बहुत तीर्थयात्रा केल्या. ते बापलेंक दोघेही संतपणानें प्रख्यात झाले. त्यांचे घरीं साधुसंतमंडळी पुष्कळ येत असे तितक्यांची हे भोजन वगैरे तर्तूद ठेवित असत. असें सांगतात कीं, एकदां यानीं दोनशें संतमंडळी घरीं आली. असतां त्यांचे भोजनाची सोई नहोई ह्यणून एका वाण्याच्या घरांतून गुप्तरूपें शिधासामग्री काढून घेतली आणि वाण्याला जागें करून पळालें. तों

* सम्वत् वार हसये औ पांचमों ज्ञानी कियो विचार । काशी मांहि प्रगट भयो शब्द कहौ टकसार ॥ सम्वत् पंदर हसये औ पांचमों मगर कियो गवन । अगहन् सुदि येकादसी मिले पवन सो पवन ॥

कनाल त्याचा मुलगा एका भोंकातून जातांना अडकला असता वाण्याने त्याचे पाय खेंचून धरले. पुढे कबीराने त्याचे डोकें छेदून घरी जाऊन मुकाट्याने संतास जेऊं घातलें, पुढे असा चमत्कार घडला कीं, त्या अपराधावरून चोराचें धड सुळीं द्यावें असें राजानें ठरविल्यावरून तें सुळावर चढविलें असतां वाटेवरून संतांची मोठी टोळी जात होती त्यावेळेस सुळावर चढविलेल्या कबीरपुत्राच्या धडानें हात जोडून सुळावरून त्यांस दंडवत केला. ही मोठी चमत्कारिक गोष्ट घडल्यावर संतमंडळीतील कोणी एका सिद्धपुरुषानें त्याचें शिर धडार्शी जोडून तो मुलगा पूर्ववत् करून दिलहा.

असें सांगतात कीं, काशीतील लोकानीं गांवगांवच्या संतमंडळीस खोटी पत्रे पाठऊन याचे घरीं बहुत पाहुणे आणविले. त्यावेळेस असा चमत्कार घडला कीं, जितकी संतमंडळी आली होती तितक्या कबीररूपानें श्रीकृष्णमूर्ति प्रगट होऊन सर्वांची यथास्थित तर्तूद ठेविली. हा चमत्कार भक्तिविजय ग्रंथांत वर्णिला आहे.

अणखी असें सांगतात कीं, कबीराला लहानपणांत साक्षात् श्रीकृष्णानीं विणायस लागून एक उत्कृष्ट सणंग विणून दिलहें हेंतें. पुढे असा चमत्कार घडला कीं, त्याची किंमत बाजारांत कोणाच्यानें देववेना ह्मणून तसेंच त्यानें घरीं आणलें. पुढे त्याचे दोन तुकडे करून भिकाऱ्यांस वांटून दिलहे. त्या अपराधावरून आई माळू लागली असतां कृष्णानीं प्रकट होऊन त्याला सोडविलें.

कबीर हा मोठा वादी असे. तो यवनांच्या ग्रंथांला तर अगदींच मानित नसे आणि हिंदुधर्मातील पंडितांचीं आग्रही मते निर्भीडपणें मोडून त्यांची खातरी करीत असे. त्यावरून कबीर पंथ हें एकमत त्यानें स्थापित केलेलें बहुत मानतात. त्याच्या अंगी स्वतां सिद्धाई असतां त्यानें मोठे कष्ट सोसून रामानंदस्वामीला गुरु केलें.

एकदां कबीर आणि रोहिदास यांचा आपआपल्या उपासना देवतेच्या उत्कृष्टतेवरून मोठा झगडा लागला असतां गणपति सूर्य, शिव, आणि विष्णू यांनीं येऊन मिटविला.

कबीर मरण पावला त्यावेळीं हा आमचा आहे ह्मणून हिंदु आणि मुसलमान यांचा मोठा कलह लागला असतां अर्भे झालें कीं, आछादित केलेलें कबीराचें शव उभें राहून सांगितलें कीं, आंत काय आहे हें पाहा ! तो त्यामध्ये तुळसी आणि सबजा याशिवाय दुसरें कांहीं नव्हतें. त्यांत मुसलमानांनीं सबजाचा भाग घेऊन गोरकपूर शहराजवळ मगर ह्मणून गांव आहे तेथें नेऊन पुरला आणि त्यावर एक मोठी मशीद बांधली आणि तुळशीचा भाग काशीतला राजा वीरसिंह यानें काशीत नेऊन जाळला. याप्रमाणें व्यवस्था केली.

कबीराची वाणी फार रसिक, मनोरंजक, आणि प्रसादिक असी होती. त्यानें हिंदुस्थानी भाषेंत चौपई, समई, दोहोरे, अशा कवितारूपानें पुष्कळ ग्रंथ केले आहेत. त्यांत श्रीकृष्णाच्या कथा, भक्ति, ज्ञान, वैराग्य, आणि उद्देश, यांचें निरूपण आहे. कित्येक ग्रंथ त्यानें केवळ आपल्या संप्रदायाविषयीं रचिले आहेत. कबीराचें जन्मगांव ज्याला कबीरकाशी असें ह्मणतात त्याच्या जवळ चौडा ह्मणून एक गांव आहे तेथें कबीरानें केलेल्या बहुतेक ग्रंथांचा संग्रह आहे. कित्येक संतलोक व हरदास त्याचीं कवनें वारंवार ह्मणत असतात. त्यांच्या शेवटचे पालोपद कहेकबीर, किंवा कहतकबीर सुनभैसाधो, दासकबीर अशा प्रकारचें असतें. शुकनिधान हा ग्रंथ कबीरानें आपला अंतरंग जो शिष्य धर्मदास त्याला सांगितला. तो रामानंदाचा शिष्य असे. हा ग्रंथ कबीराचा प्रथम शिष्य जो श्रुतगोपाळ त्यानें रचिला होता. गोरखनाथकीकथा, रामानंदकीकथा, आनंदसार, शब्दावली, मंगल, वसंत, होली, रेवता, झुलना, कहार, हिंदोला, बारमास, छंचर, चौतीस, अलिफनामा, इत्यादि ग्रंथ कबीराच्या शिष्यांनीं केले आहेत. भागोदास हा कबीराचा अंतरंग शिष्य व फार उत्कृष्ट कवि होता, त्यानें बिज्जक या नांवाचा ग्रंथ रचिला आहे.

रोहिदास .

हा जातीचा चर्मक असून परम वैष्णव हाता. याचा बहुतेक काळ हरिभजनांत जात असे. तो मोठा परोपकारी होता. याला जे संत भेटतील त्यांस हा एक एक चर्मा जोडा देत असे. तो चर्मक वृत्तीनेच आपला निर्वाह करी. त्याने आपल्या ध्यानाकरितां विष्णूची चतुर्भुज मूर्ति चर्माचीच निर्मिली होती.

एकदां कबीर त्याच्याकडे आला, त्याने ती मूर्ति पाहून रोहिदासाला धिःकारले. त्यावरून रोहिदासाने संपूर्ण सृष्टि चर्मवेष्टित आहे असे बोलून त्याला छकविले असतां पुढे त्यांचा उपासनेच्या देवतेवरून कलह लागला. तो शेवटीं देवाने उभयतांस दृष्टांत दाखवून मिटविला.

एकदां कोणो बैरागी काशीयात्रेस जात होता त्याच्या जवळ रोहिदासाने एक पैसा देऊन सांगितले की, भागीरथीला नमस्कार सांगून तिला हे माझे तुळसीपत्र अर्पावे. पुढे त्या बैराग्याला त्या गोष्टीची आठवण होऊन रोहिदासाने दिलेला पैसा पाण्यांत टाकून लागला तो भागीरथीने आपला हात वर काढून मुठींत घेतला आणि आपले हातांतले रत्नजडित कांकण बैराग्याला देऊन रोहिदासाला हा प्रसाद द्यावा ह्मणून सांगितले. ते कांकण रोहिदासाने देव्हान्यांत पुजून ठेविले होते.

एके दिवसां त्याच्या घरी संतमंडळी आली असतां शिधासाहित्य आणण्याला जवळ कांहींच नव्हते ह्मणून ते कांकण एका सोनाराला नेऊन दिले आणि शिधा आणिला. पुढे सोनाराने ते कांकण राजाला नेऊन दाखविले. ते उत्कृष्ट कांकण पाहून राजाने त्याच्या जोडपीचे कांकण आणून द्यावे ह्मणून रोहिदासाला तगादा लावला, त्यावेळेस त्याने आपली हकिगत सांगितली की, हा भागीरथीने मला प्रसाद पाठविला. याच्या जोडपीचे कांकण माझ्या जवळ नाही. शेवटीं राजाने त्याला पुष्कळ धमकावण्या दाखविल्या असतां रोहिदासाने सांगितले की,

आपण माझ्या घरीं यावें. मी आपल्या काठवडींत भार्गीरथीची प्रार्थना करीतो, तिनें कृपाकरून दुसरें कांकण दिल्लें तर घ्या. त्या प्रमाणें राजा घरीं आला असतां रोहिदासानें प्रार्थना केली तों काठवडींतून कांकणमंडित हात बाहेर निघाला आणि राजा दुसरें कांकण लावून पाहत आहे तों तें तिच्या हातावर पडून भार्गीरथी जवळच्या लोकां देखतां गुप्त झाली.

कोणे एके दिवसीं याच्या घरीं एक ब्राह्मण पंचांग सांगावयाकरितां आला तों रोहिदास शालग्रामाची पूजा करीत बसला होता. तेव्हां ब्राह्मणानें त्याची पूजासामग्री पाहिली ती सांबळी, कमळ, संपुष्ट वगैरे सर्व चर्माचीं होती. तेव्हां ब्राह्मणानें पवित्र देवाला अशुद्ध चर्मांत ठेवणें व चर्मकारानें शालग्रामाची पूजा करणें हें केवळ अशुद्ध आहे; शालग्राम पूजन यज्ञोपवीत धार्यानीच करावें. असें त्याचें भाषण झाल्यावर रोहिदासानें सर्वव्यापक ईश्वर आहे अशा विषयावर मोठें संभाषण केलें. आणि यज्ञोपवीत धारणकरणाच्यानें याची पूजा करावी असें ह्मणतां तर हें यज्ञोपवीत पाहा ह्मणून शस्त्र घेतलें व आपली त्वचा कापून आंत यज्ञोपवीत दाखविलें. तें ब्राह्मणानें पाहिलें. मग याच्या ज्ञानाविषयां ब्राह्मणाची खातरी झाली आणि आपण रोहिदासाचा छळ व्यर्थ केला असें बोलून घरीं गेला. अशा चमत्कारांवरून रोहिदासाची कीर्ति लोकांत फार वाढली.

कवीराप्रमाणें यानें अनेक प्रकारच्या कविता ह्मणजे साक्या, पदे, दोहोरे वगैरे केलेल्या अढळतात.

निवृत्तिनाथ.

हे गैनीनाथाचे शिष्य. ज्ञानदेव, सोपानदेव, आणि मुक्ताबाई हीं त्यांचीं धाकटीं भावंडे होत. ज्ञानदेवास योग संप्रदायाचा उपदेश निवृत्तिनाथानीं केला. ज्ञानेश्वरी ग्रंथामध्ये जागी-जागी ज्ञानदेवानीं निवृत्तिनाथांचें गुरुत्वेकरून नमन केलें आहे व जेथें भगवद्गीतेचा विशेष अर्थ गाजून सांगायचा अशा ठिका-

णीं ज्ञानदेव निवृत्तीचाह्मणे, अशा भाषणे करून आपण निवृत्तिनाथाचे अंकित आहों असें जागोजागीं झटलें आहे. असीं ह्मण आहे कीं, “यथादेवे तथागुरौ” ह्मणजे जसी देवाच्याठायीं भक्ति तसीच गुरूच्याठायीं करावी. त्याचप्रमाणें ज्ञानदेवाची निवृत्तिनाथावर दृढ भक्ति होती. गीतेची टीका ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ पूर्ण झाल्यावर ज्ञानेश्वरानीं निवृत्तिनाथास दाखविला आणि त्यावरून निवृत्तिनाथ आपल्याला शाबासकी देतील असीं ज्ञानदेवाला आशा होती. परंतु सांगतातकीं, त्यावेळीं निवृत्तिनाथ ह्मणाले तूं भगवंताचा अभिप्राय प्रगट केलास ही गोष्ट नीटच आहे परंतु तुझ्यामध्ये जें अनुभविक ज्ञान आहे तें प्रगट करून दाखीव ? पाहा, मुकुंदराज केवढा मान्य कीं, त्यानें स्वज्ञानें करून स्वतंत्र ग्रंथ रचिला. मग ज्ञानेश्वरानीं अमृतानुभव या नांवाचा ग्रंथ केला.

निवृत्तिनाथानीं एखादा ग्रंथ केला असावा असा तर्क होतो, परंतु तो कोठें उपलब्ध नाही. कोणी ह्मणतात कीं, वृत्तिबोध या नांवाचा ग्रंथ निवृत्तिनाथानीं केला आहे.

निवृत्तिनाथ यांचे समाधिस्थान त्र्यंबकेश्वरास त्र्यंबकपर्वताच्या पायथ्यावर आहे. पूर्वी त्यांच्या समाधिस्थानीं लहानसें देऊळ होते आणि क्षेत्रातील लोक फारसे दर्शनालाही जात नव्हते. परंतु शके १७५४ यासालीं पंढरीमध्ये संतमंडळीला श्रीविठ्ठलाचा दृष्टांत झाल्यावरून तेथें पौषवद्य एकादशीस संतमंडळीची मोठी यात्रा भरूं लागली व पहिलें देऊळ कायम राखून भोवताला मोठा सभामंडप दुमजली बांधला आहे. हें काम शिंदे बायजाबाई हिनें केले. हल्लीं निवृत्तिनाथाचे दर्शनास येणारे वारकरी पुष्कळ आहेत.

ज्ञानदेव.

हे ज्ञातीचे ब्राह्मण यांच्या जन्मप्रभृति बहुत गोष्टी संतलीलामृत, भक्तलीलामृत, व भक्तिविजय यां तीन ग्रंथांत वर्णिल्या आहेत. ते पुण्याजवळ इंद्रायणीच्या कांठीं अळंदी जि-

ला पूर्वी अलकापूरी असें ल्हाणत त्या गांवांत राहत असत. नि-
वृत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर, सोपानदेव, आणि मुक्ताबाई हीं चार भावंडे
शके बाराशाच्या अखेरीस जन्मलीं. तीं लहानपणापासून अं-
तरनिष्ठ असून विठोबाची पूर्णभक्त होतीं. यांचीं मातापितरें आ-
पेगांवकर विठोबा आणि मातोश्री रवमाबाई. विठोबा हे बहुत
वर्षे गृहस्थाश्रमांत राहून पुढें आपलें अवशेष आयुष्य परमार्थांत
घालवावें ल्हाणून कार्शाक्षेत्री जाऊन सन्यासधर्मानें राहिले. पुढें
कोणी सिद्ध पुरुषानें येऊन त्यांस सांगितलें तुला कन्या पुत्रांची
संतती होणे आहे तर माझ्या आज्ञावरून कांहीं दिवस त्यां गृह-
स्थाश्रम करावां. त्यानंतर विठोबांनीं स्वदेशीं येऊन गृहस्थाश्र-
म स्वीकारला. यावरून ज्ञानदेव हे सन्याशाचे पुत्र असा लो-
कप्रवाद झाला. त्यावरून पुढें लोकांनीं ज्ञान्यभिमानास्तव त्यां-
चा छळ केला असतां ज्ञानदेवांनीं आपल्या शुद्धतेविषयीं चम-
त्कारिक प्रचीती दाखविल्या ल्हाणजे रेड्याकडून वेद बोलविले,
तसे चांगदेव चौदाशे शिष्यांसहवर्तमान त्यांच्या भेटीस आले अ-
सतां भित चालविली, भविष्यें सांगितलीं, इत्यादि. त्या कथा ग्रं-
थांत व दंतकथेंत प्रसिद्ध आहेत.

अमृतानुभव व गीतेवर भावार्थदीपिका या नांवाची
टीका जिला ज्ञानेश्वरी असें ल्हाणतात, हे दोन ग्रंथ त्यांचे लोक
विख्यात आहेत. अमृतानुभव या ग्रंथांत शुद्ध अध्यात्म विद्येचीं
प्रतिपादक साहा प्रकरणें आहेत. त्यांची संख्या १००० ओव्या
आहे आणि ज्ञानेश्वरी ग्रंथाच्या ओव्या दाहा हजार आहेत. हे
दोन्ही ग्रंथ सांप्रदायिकापासून ऐकिल्याशिवाय समजण्यास दु-
र्बोध आहेत. तथापि शब्दसौंदर्य आणि दृष्टांत गावरून वेदांता-
च्या सिद्धांत गोष्टी अज्ञानास सुलभ रीतीनें समजतील अशा
सुरस रीतीनें सांगितल्या आहेत.

ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ शके १२१२ रांत केला असा त्याच ग्रं-
थांत शेवटीं लेख आहे. ह्यावरून ज्ञानेश्वरास सुमारें पावणें सा-
हार्शे वर्षे झालीं असें सिद्ध होतें. त्यानंतर अमृतानुभव केला प-
रंतु त्याविषयींच्या शकाचा मात्र उल्लेख नाहीं.

असें सांगतात कीं, ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ करते वेळीं ज्ञानेश्वर एका खांबावर कोळशानें लिहित असत. पुढें सच्चिदानंदबावार्ना त्याचा उतारा केला असा ज्ञानेश्वरींत लेख आहे. ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ लोकांच्या उपेक्षाबुद्धीमुळे पहिल्यानें प्रसिद्धीस आला नाहीं आणि प्रतीही फारशा नव्हत्या व ज्या होत्या त्याही पाठभेदानें अशुद्ध झाल्या होत्या. पुढें एकनाथस्वामीस ज्ञानदेवाचा दृष्टांत झाल्यावरून त्यानी शके १५०० शांत तें पुस्तक शुद्ध केलें. अमृतानुभव ग्रंथावर कल्याणस्वामी ह्मणून एक रामदास सांप्रदायिक विद्वान् होता त्यानें बारा हजार ओव्यांची असी सुंदर टीका केली आहे.

अणखीही ज्ञानदेवानीं एक लहान ग्रंथ केला आहे. त्याची समास या नांवें साहा प्रकरणें आहेत. त्यांत जगदुत्पत्तिक्रम; जीवात्मभेदाचें कारण; परा, पश्यंती, मध्यमा, वैखरी, या चतुर्विध वाणीची उत्पत्ति; त्रिविध अहंकाराचें निरूपण आणि त्यापासून इंद्रियांची आणि विषयांची उत्पत्ति; देहांतील षट्चक्रें आणि त्यांच्या देवता आणि वर्ण यांचे निरूपण; पंचमहाभूतांचे स्वभाव आणि क्रिया व देहांतील दाहा वायूचीं नांवें व त्यांचीं कार्यें व स्थानें; इडा, पिंगला, आणि सुषुम्णा, यांचें निरूपण व कांहीं योग संप्रदाय, इत्यादि बोधोपयोगी सांप्रदायिक विषय निरूपिले आहेत. याखेरीज ज्ञानेश्वराचीं उपदेशपर व स्तुतिपर कित्येक अभंग व पदे अढळतात.

या चाऱ्हीं भावंडाच्या सर्व गोष्टी वीस वर्षांच्या आंत आहेत. निवृत्तिनाथ हे श्रीच्यंबकेश्वरीं शके १२२० जेष्ठ वद्य १२ समाधिस्थ झाले. सोपानंदव सासवडास १२१९ वैशाख. मुक्ताबाई ही योगबलानें गुप्त झाली असें ऐकण्यांत आहे. आणि ज्ञानेश्वर हे आपल्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी शके १२१८ कार्तिक वद्य १० मीस अळंदीस समाधिस्थ झाले.

ज्ञानेश्वराची यात्रा कार्तिक वद्य एकादशीस प्रतिवर्षीं अळंदीस भरत असते.

सोपानदेव.

हे ज्ञानदेवाचे कनिष्ठ बंधु. यांचें समाधिस्थळ संवत्सर गांवास ल्हाणजे सासवडास कऱ्हेच्यातीरीं आहे. सोपानदेव यांजला समाधि देण्याकरितां साक्षात् पंढरीनाथ भक्तमंडळीसुद्धां तेंथें आले होते आणि स्वतां सर्व तयारी करून त्यांस समाधि दिल्ली, आणि शेवटीं संवत्सर गांवाचें माहात्म्य सांगितलें कीं, हें ब्रह्मदेवाचें ठिकाण, एथें पूर्वीं त्यानें तप केलें, एथें सिद्धसाधक राहतात. हाटकेश्वर एथील देव आणि हा इंद्रकील पर्वत साक्षात् नारायण आहे. त्याचे सन्निध कौडण्यपूर आहे, तेंथें यांगिनीमाता वास करते. त्याच्या पूर्वेस आनंदभैरव देव आणि उत्तरेस मळनाथ क्षेत्रपाळ आहे आणि सोपानदेवाच्या भक्तिस्तव विठोबानें सांगितलें कीं, आत्मी मति वर्षीं जेष्ठांतील निर्जळ एकादशीस एथें येत जाऊं, त्या प्रमाणें तेंथें दरवर्षीं यात्रा भरत असते.

सोपान हा ब्रह्मदेवाचा अवतार असें सांगितलें आहे. यांनें अभंग, पदे वगैरे पुष्कळ कविता केल्या आहेत.

मुक्ताबाई.

ही आपल्या तिघा बंधूप्रमाणेंच ज्ञानी व योगी होती. ज्यावेळीं सोपानदेवाला संवत्सर गांवामध्ये देवानी समाधि दिल्ली त्यावेळीं उद्धवनामें एका भक्तानें श्रीविठ्ठलास विचारिलें कीं, मुक्ताबाईची गति कसी कराल ? त्यावेळीं देव बोलले कीं, गैनीनाथाचा वरदहस्त तिच्या मस्तकीं आहे. तेंणेंकरून तिच्या देहाला कांहीं आघात नाहीं. ती महाकल्पाच्या शेवट कालापर्यंत राहिल असें सांगितलें.

तिनें केलेलीं अभंग, पदे, ओव्या, वगैरे कवितारूपें पुष्कळ प्रकरणें आहेत. त्यापैकीं ताटीचे अभंग हे तिचे लोकांत फार प्रसिद्ध आहेत.

हेमाडपंत.

हा कवि जातीचा यजुर्वेदी ब्राह्मण शके १२०० शांत होता. खानदेशांतील देवगड ज्याला आतां दौलताबाद असें म्हणतात तेथील हा राहणारा असे. याला कोणी हेमाद्रि असेंही म्हणतात. तो कांहीं वेळपर्यंत पैठणचे रामराजाच्या पदरीं दिवाणगिरीवर होता. पुढे कांहीं कारणानें तो लंकेस गेला असें सांगतात. त्यानें लंकेहून एक प्रकारचें दुर्मिळ धान्य आणिलें, त्या योगानें राजाला जो दृष्टिपात झाला होता तो दूर झाला. ह्यावरून तें धान्य मोहोऱ्या असावेंसें वाटतें. बाजरी हेंही धान्य त्यानें तेथून आणिलें असें म्हणतात.

त्यानें महाराष्ट्र देशांत मोडी लीपि, जिला राक्षसलीपि म्हणतात ती उत्पन्न केली. तो शिल्पशास्त्रामध्ये निपुण होता असें वाटतें. कारण कां, त्याच्या हातची कित्येक ठिकाणीं बांधलेली देवळे, घरे वगैरे यांची बांधणी प्रस्तुतच्या चालीपेक्षां अगदीं भिन्न आहे. म्हणजे घर फार निच व पुढील दरवाजा फारच लहान. याप्रमाणें देवळाची बांधणीही विलक्षण आहे.

हेमाडपंताला गणपतीची भक्ति फार असे. त्यानें लहानपणीं पौरस्वभावानें मृत्तिकेचीं पक्कानें करून देवास अर्पण केलीं. देवानें त्याची निष्ठा पाहून तीं भक्षण केलीं म्हणून सांगतात. लेखनपद्धति म्हणून जो ग्रंथ हल्लीं प्रसिद्ध आहे, तोही यानेंच केला. व त्यानें दुसरीं पुष्कळ लोकोपकारक कृत्ये केलीं. मोगलाईत पैठणाजवळ नांदेड म्हणून गांव आहे, तेथें तो मृत्यु पावला. ते वेळेस त्याच्या वयाला साठवें वर्ष होतें.

नामदेव

हा संतमंडळींतील प्रख्यात भक्त पंढरपूरचा राहणारा जातीचा शिपी शके १२०० शांत पंढरपुराजवळ गोकुळपूर म्हणून एक खेडे आहे तेथें जन्मला. त्याच्या बापाचें नांव दामशेटी आणि आईचें नांव गुणाबाई. हीं उभयतां सद्भाविक असून

विठोबाची भक्ति करीत असत. कोणी नामदेवाची जन्मगोष्ट फार चमत्कारिक सांगतात. त्याचा बाप दामशेटी याला भीमानदीमध्ये एक विलक्षण शिपा वाहत आला, त्यांत तो बाळक सांपडला. पुढे त्याचे नांव नामा असे ठेवले व त्याचे पाळणपाषण केले. तो आठ वर्षांपासूनच ईश्वरभक्ति व योगाभ्यास यांत निमग्न झाला. तो अन्नाहार सोडून केवळ दूध प्राशन करीत असे. तो लहानपणी ज्ञानी असा प्रगट झाला नव्हता त्यावेळीच असे सांगतात की, त्याच्या बाळपणाच्या विनवणीमुळे देवाने ह्मणजे विठोबाच्या मूर्तीने त्याच्या हातून भोजन केले. तो उद्धवाचा अवतार होता असे कित्येक लोक मानितात.

याला प्रथम भगवद्भक्ति होण्याचे कारण असे सांगतात की, एकदां हा आपल्या गुणाबाई आईसाठी बाभूळसाल आणायला गेला तेव्हां बाभळीवर घाव घातल्यामुळे चोक आला तो त्याला रक्तावाणी वाटून हिंसादोषामुळे मनांत खिन्न झाला. पुढे त्याने ईश्वराकडे बुद्धि लाविली आणि त्याला ईश्वरी साक्षात्कार झाला.

एकदां हा आपल्या चारशें संतमंडळीसुद्धां उत्सवाकरितां जात असतां शहाजीने त्याला फौज पाठवून धरून आणिले आणि त्याचा छळ केला तेव्हां त्याने राजासमक्ष गाईला जिवंत करून उठविले. हा चमत्कार लोकांनी पाहिला. असे सांगतात की, नामदेवाला पुत्र झाला त्यावेळेस देव आहेर घेऊन आले होते.

एकदां याच्या घरांत खर्चायाची फार तंगी पडल्यामुळे देवाने गोणीभर मोहरा आणून याच्या घरांत लोटून दिल्या.

एकदां ज्ञानदेव आणि नामदेव हे मारवाड देशांत गेले असतां वाटेत तृषाक्रांत झाले, तेव्हां नामदेवाने देवाची प्रार्थना करून विहिरीचे पाणी बाहेर वाहते केले. तो कुवा अद्यापि त्या देशांत तसाच वाहत आहे. तेथे वार्षिक यात्रा भरत असती.

एकदां नामदेव शिवरात्रीच्या दिवसीं आंबळ्याजगन्नाथास गेले असतां तेथील ब्राह्मणांनी गलबला होतो ह्मणून त्याला देवाच्या पाठीमागल्या भागीं भजन करायस सांगितले. तेथे तो

संतमंडळीसुद्धां भजनाचा घोष करीत असतां असा चमत्कार झाला कीं, अकरमातू आकाशांतून विद्युल्लतेप्रमाणें दैदीप्यमान लाखोनलाख पताका तैथें येऊन उभ्या राहिल्या. तो चमत्कार आबालवृद्धांनीं पाहिला. त्या समारंभांत नामदेवानें आपल्याकडे तोंड करावें ह्मणून देवाची मार्थना केली असतां तें देऊळ देवासुद्धां पश्चिमाभिमुख झालें. तें अद्यापपर्यंत तसेंच आहे. अशा त्याच्या बहुत चमत्कारिक गोष्टी भक्तलीलामृत व भक्तिविजयवैरे ग्रंथांत व लोकांच्या दंतकथेंत पुष्कळ आहेत.

असें सांगतात कीं, नामदेवास शतकोटी अभंग करण्याविषयीं दृष्टांत झाला, त्यावरून नामदेव व त्याच्या कुटुंबांतील माणसें यांणीं मिळून ९९ कोटी व ९६ लक्ष अभंग केले. चार लक्ष उरले ते पुढें तुकारामानें पूर्ण केले.

“ नामाह्मणे ” या खुणेचे लक्षोपलक्ष अभंग त्यानें महाराष्ट्र भाषेंत केले. त्यापैकीं बहुत प्रकरणें प्रसिद्ध आहेत. हरिपाठ ह्मणून एक भक्तिपर मनोरंजक ग्रंथ आहे तो नामदेवानें केला असें ह्मणतात. अभंग कवितेचा मुख्य कवि तोच झाला. तो ज्ञानदेवाचा समकालीन होता, ह्यावरून त्यास सुमारे पावणेसाहाशें वर्षे झालीं असें सिद्ध होतें.

नामदेव पन्नास वर्षांचा वयाचा होऊन सुमारे शके १२५० यासालीं मरण पावला.

जनाबाई.

जनाबाईच्या गोष्टी भक्तिविजयांत लिहिल्या आहेत. ही आपल्या कुवारपणांत आईबापांबरोबर पंढरीस आली त्यावर माधारी गेलीच नाही. तेव्हांपासून तिनें आपलें आयुष्य विठोबाच्या भजनांत घालविलें. नामदेवाच्या घरीं तिचा प्रतिपाळ झाला. तैथें गोणाई आणि राजाई यांच्या समागमानें तिची ईश्वरभक्ति फार वाढली आणि ती प्रेमभक्तीमुळें संतमंडळींत प्रख्यात झाली. तिच्या भाविकपणामुळें ईश्वरीसाक्षात्काराच्या गोष्टी

बहुत वेळां लोकांच्या प्रचीतीस आल्या. असें सांगतात कीं, एके वेळीं जनाबाई रुसली असतां देवानें येऊन तिला विनविलें आणि तिचे ताटांत भोजन केलें. तसें कित्येकदां जनाबाईलां गाणीं झुणायाला सांगून आपण दळीत बसले. ही गोष्ट कोणी एकानें आपल्या कवनांत घातली आहे कीं,

जनाबाईचेदळणदळितां कसीनाही भागली.

नामदेवाच्या घरीं बहुत संतमंडळी मिळत असतां देवळांतील विटलमूर्ति वेळोवेळ त्रथें येत असे.

एके समयां असें घडलें कीं, जनाबाईची वाकळ झुणजे गोदडी देव घेऊन गेले आणि पदक आणि एकावळी नामदेवाच्या घरीं राहिली. पुढें या गोष्टीची चौकशी झाल्यावर त्या अपराधाबद्दल जनाबाईला सुळावर चढवीत असतां सुळाचें पाणी झालें. हा चमत्कार पुष्कळ लोकां देखत घडला.

एकदां कवित्व लिहिण्याविषयीं देवानें एकेकाकडे नेमणूक करून दिलही असतां जनाबाईचें कवित्व लिहिण्याचें काम आपण घेतलें आणि कीर्तनप्रसंगांत जनाबाईचें कवित्व गातील त्रथें आपण सन्निध होत जाऊं असें वरदान दिलहें, इत्यादि जनाबाईच्या गोष्टी लोकांच्या दंत कथेवरूनही बहुत ऐकण्यांत येतात.

हिची अभंग कविता पुष्कळ ऐकण्यांत येती.

~~~~~

गोराकुंभार.

हा सांवतवाडी एथें जन्मला. नामदेवाच्या वेळीं विठोबाच्या भक्तमंडळीमध्ये याची मान्यता फार होती. हा रात्रंदिवस विठोबाचें भजन करण्यांत निमग्न असे. याची गोष्ट असी सांगतात कीं, हा एकदां मडक्यांकरितां पायानें माती तुडवीत असतां विठोबाचें भजन मोठ्या कडाख्यानें करीत होता, त्यावेळीं त्याचें एक लहान बाळक जवळ खेळत होतें तें त्या मातीमध्ये पायांखालीं सांपडून मरण पावलें. तरी हा भजनांत तल्लीन असतां याच्या ध्यानांत कांहींच आलें नाहीं. ती गोष्ट त्याच्या बायकोनें पाहून लेंकराकरितां तिनें मोठा आक्रोश मांडिला आ-

णि मोठ्यानें ओरडून आपल्या नवऱ्याला तळतळाट देऊं लागली. तेव्हां पुष्कळ लोक जवळ मिळाले असतां गोऱ्याकुंभारानें त्याच्या देखतां फार करुणास्वरेंकरून विठोबाचा धांवा केला असतां तें लेंकरूं जिवंत होऊन खेळूं लागलें. त्यावरून सर्व पाहणाऱ्यांस मोठें आश्चर्य झालें. त्यावेळेस गोऱ्याकुंभारानें केलेले अभंग संतलोक ह्मणत असतात. त्याशिवायही त्याचे भक्तिपर अभंग पुष्कळ आहेत.

त्याचें देहावसान तो पन्नास वर्षांचा असतां पंढरपूर मुकामीं झालें.

उद्धवचिद्घन.

हा कवि मानदेशांत धारूर ह्मणून एक गांव आहे तेथे सुमारे शके १२५० मध्ये राहत असे. एके दिवसीं हा रामनवमीच्या उत्सवांत बेदरगांवीं बहुत संतमंडळी मिळवून कीर्तन करीत असतां अकस्मात् असा चमत्कार घडून आला कीं, तेथील दुष्ट यवनानीं संतांना शेंणमार करून मशीदींत जाऊन बसले. तेव्हां उद्धवचिद्घनानें राममूर्ति घरांत आणून ठेविली. त्या प्रसंगीं मारुतीनें रामभक्तांचा छळ झाला हें जाणून मारुतिबेदरीं आले व मशीदीचा विध्वंस करून तींतील सर्व यवनांस ठार मारले व त्यांच्या राजाच्या पोटांत शूळ उत्पन्न झाला. उद्धवचिद्घनाच्या छळामुळे असा अनर्थ झाला असें समजल्यावरून त्या यवनानें उद्धवाजवळ येऊन क्षमा मागितली व रामोत्साहाकरितां सहस्र रुपये दिले. याप्रमाणें अपराध्यांचें शासन करून मारुति अदृश्य झाले. नंतर उद्धवानें पुनः मूर्ति स्थापन करून उत्सवाची समाप्ति केली.

यानें भक्तचरित्र, गोराकुंभाराचेंचरित्र, व द्रौपदीचा धांवा, हे लहान ग्रंथ केले आहेत.

नानकशाह.

हा पंजाब देशांत राहणारा ईश्वरभक्त असून मोठा द्रव्य-

वान् होता. यानें आपल्या सिद्धार्थाच्या बळानें लोकांस बहुत चमत्कार दाखविले. हा गोरक्षनाथाचा संप्रदायी होता तरी ईश्वरीभजनाचा एक सोपा मार्ग जडमूढ लोकांस उपदेशांत असे. एवंच देव, निर्गुण, निराकार आहे, तो सर्वाघटीं भरला आहे, प्राणिमात्रांवर दया करावी, लोकांवर उपकार करावे हेंच ईश्वरीभजन, जातिभेद नाहीं आणि वेगवेगळ्या कर्मांनीं ईश्वर संतुष्ट हात नाहीं असें त्याचें मत होतें.

त्यानें आपल्या नगरांत विष्णुमंदिरे बांधण्याचें काम लाविलें, तेव्हां मुसलमान राजाला क्रोध आला. मग मशीदी बांधलागूला तेव्हां हिंदुलोकांनीं याची निंदा केली. तेव्हां यानें दुसरी जागा विकत घेऊन लोकांकरितां शेंकडो शेतखाने बांधिले. त्यानें आपला वेषही हिंदु आणि मुसलमान यांपेक्षां वेगळाच केला होता. तो अठरापगड जातीच्या लोकांस शिष्य करीत असे. त्याच्या पंथाचे लोक पंजाबदेशांत हजारो आहेत. त्यांना नानकपंथी असें झणतात. त्यानें एका मुसलमान राजाला पत्र लिहिलें होतें त्यांत त्यानें आपलें मत दाखविलें. तें येणेंप्रमाणें:—

॥ येकमद्दीकेभांडें॥वामेकवणशुद्धकवणपांडे ॥
कवकबीरापद्योगायत्री ॥ कबरोहिदासपुराणा॥
कवणवेदसोनामाउद्धरे ॥ जीनोआत्मारामपछा
ना ॥ धनपतिअवरधनाजाठ ॥ सेनाजातको
न्हाई ॥ महापातकीअजामेळउद्धरो ॥ जिणेंपु
त्रसोहेतलगार्डि ॥ झुटेकरमकरेसोझुटा ॥ हरिसु
मरेसोसाच्या ॥ नानकसबनिचसोनिचा ॥ हरि
सुमरणसोसाच्या ॥

सूत्रा आणि मर्दाना हे त्याचे दोन विख्यात शिष्य होते. तो आपल्या मर्दाना शिष्याला समागमें घेऊन समुद्रावरून चालत मक्केस गेला, आणि तेथें विष्णुमूर्ति मशीदींत पालथी घातली होती ती त्यानें उभी केली.

याखेरीज त्याच्या चमत्कारिक गोष्टी पुष्कळ आहेत. त्यानें

उपदेशपर कविता प्रकरणें पुष्कळ बांधिलीं आहेत. त्यांत बहुत करून साक्या आणि दोहोरे आहेत.

हा शके १३५५ नांत आपल्या मताचा उपदेश करूं लागला. त्यावरून याला सुमारे ४२७ वर्षे होतात.

मिराबाई.

हिंदुस्थानांत उदेपूर या नांवाचें एक नगर आहे, तथें पूर्वी राणा या नांवाचा एक राजा होता. तो स्वतां विष्णुभक्त असून अतीत अभ्यागतांचा समाचार घेत असे. मिराबाई ही त्याची कन्या. तिला प्रारब्धयोगेंकरून बाळपणांतच श्रीकृष्णभक्तीचा लाभ झाला. ही उत्कृष्ट कविता करणारी असे. हिनें भक्तिपर पुष्कळ अभंग व पदे रचिलीं आहेत. कबीरपंथ व नानकपंथ यांमध्ये जीं त्यांचीं क्रियाविधिविषयीं प्रकरणें आहेत त्यांमध्ये मिराबाईनें केलेल्या कवितेचा संग्रह केला आहे. त्यावरून ही अकबर बादशाहाच्या वेळीं होती असें वाटते. तिची कीर्ति ऐकून बादशाहानें तिला भेटण्यास इच्छिलें. त्यानें आपला प्रख्यात गायक जो तानसेन त्याला संगती घेऊन तिची भेट घेतली आणि कीर्ति ऐकिल्याप्रमाणें तिचें खरेंपण त्याच्या अनुभवास आलें.

भक्तिविजयांत मिराबाईची गोष्ट एक अध्यायभर लिहिली आहे. हिचा बाप जो राणा राजा त्याच्या जवळ श्रीगोपाळकृष्णाची एक फार सुंदर मूर्ति असे. तो नित्यशः समारंभानें वस्त्रालंकारसहित षोडशोपचार पूजा करीत असे. मिराबाई ही रूपानें फार सुंदर असून आईबापांची आवडती असे. राजा पूजेचा वेळीं तिला जवळ घेऊन बसत असे. कांहीं काळानंतर असें झालें कीं, मिराबाईला श्रीगोपाळमूर्तिशिवाय कांहींच आवडेनाती उपवर झाली असतां आईबापांनीं लग्नाची गोष्ट काढिल्यानंतर तिनें आपला एकच निर्धार सांगितला कीं, श्रीगोपाळभक्तिशिवाय दुसरी गोष्ट काढूं नका, आणि याप्रमाणें आपला निर्धार

शेवटास नेला. पुढें तरुणपर्णी ती संतमंडळीमध्ये निर्धास्तपणें वागत असे. हें लोकांस वाईट वाटून तिच्यावर खोटे आरोप घातले ते राजाचे कानावर गेले असतां शेवटी न्या आईबापांनीं तिला सांगून सवरून विष खायाला दिल्हे, तें मिराबाईनें देवाला धांवा करून नैवेद्य दाखवून घेतलें. पुढें साक्षात्कारासारिखी असी गोष्ट घडली कीं, तें विष तिला अमृता समान झालें. पण तिच्या गोपाळमूर्तीचा रंग पालटून हिरवा झाला. या साक्षात्काराची लोकांनीं प्रत्यक्ष परीक्षा पाहून तिजविषईच्या सर्व कांक्षा टाकिल्या. त्यानंतर तिनें श्रीगोपाळाची प्रार्थना केल्यावर मूर्तीचा रंग पूर्वदत्त झाला पण पुढें खुणेसाठीं मूर्तीच्या मानेवर मात्र तो रंग राहिला. ती मूर्ति उदेपुरास अद्याप आहे असें लक्षणतात.

सूरदास.

हा कवि मथुरेंत ब्राह्मण कुळीं शके १४५० मध्ये जन्मला. तो जन्मांध असून निरंतर आपला काळ हरिकीर्तनांत घालवीत होता. तो अक्रूराचा अवतार होता असें सांगतात. त्यास जन्मांतरचें ज्ञान असे लक्षण त्यानें कृष्णाच्या वेळचीं अनेक कृत्ये आठवून प्रेमळ शब्दांनीं कृष्णस्तुति केली. तेव्हां त्यास प्रत्यक्ष दर्शन होऊन त्याचे नेत्र आले.

अवंतीनगरांत एक धार्मिक राजा राहत असे. त्याच्या पदरी ५०० गवई होते. त्यांत तानसेन हा सर्वांत श्रेष्ठ. तो गायनानें दीप लावीत असे. त्यानें एके दिवसीं राजाजवळ सूरदासापार्शी असंख्यात रागिण्या आहेत लक्षण प्रशंसा केल्यावरून राजानें त्याला आणवून कीर्तन करविलें. तेव्हां तानसेनसुद्धां सर्व गवई व राजा हे कीर्तन श्रवण करून फार संतुष्ट झाले. याच्या कीर्तनांत साक्षात् गणपति व सरस्वती हीं ठाळ वीणा वाजवीत असत व श्रीकृष्ण कीर्तनसमयीं नृत्य करीत असे असें लक्षणतात.

त्यानें एक नवीन पंथाची स्थापना केली, त्याला सूरदासीपंथ असें लक्षणतात. हल्लीं त्या पंथातील सांप्रदायी कितीएक

वीणा घेऊन त्याची पदे गात फिरत असतात. हा अकबर बादशाहाच्या राज्यांत संदील परगण्याचा वसूल करणारा असे. याने वृंदावन एथे कृष्णाची मंडनमोहन ल्हाणून मूर्ति आहे त्या मूर्तीला वसुलाचे सर्व द्रव्य अर्पण केलें आणि जामदारखान्यांत पेठ्या दगडानीं भरून पाठविल्या. तेव्हां तोडरमल्ल ल्हाणून बादशाहाचा प्रधान हिंदु होता, तथापि त्यास दासाचे असे कृत्य न आवडून त्याला बंदांत घातलें. मग दासांनीं विनंती केल्यावरून राजानें तूं काम करण्यास योग्य नाहींस असें ल्हाणून कामावरून दूर केलें. नंतर त्यानें वृंदावनीं जाऊन आपलें अवशिष्ट आयुष्य ईश्वरसेवेत घालविलें.

त्यानें कृष्णाच्या स्तुतीपर १२५००० पदे केलीं आहेत. तीं अद्याप लोक विष्णूच्या कीर्तनांत व उत्साहांत प्रमाणें गातात. तसाच त्यानें सूरसागर ल्हाणून एक मोठा ग्रंथ केला आहे.

अंतकालीं दासाला कृष्णदर्शन होऊन कृष्णानें त्यास आत्मरूपीं मिळविलें. काशीच्या उत्तरभागीं एक फौसावर शिवपुरी ल्हाणून एक गांव आहे तेथे त्याची समाधि आहे.

दामाजीपंत.

हा पंढरपूर परगण्यांत मंगळवेढें ल्हाणून एक गांव आहे तेथील राहणारा देशस्थ ब्राह्मण शालिवाहन शकाच्या १६०० व्या शतकांत शिवाजी राजाच्या वेळीं होता. हा सोळाव्या वर्षापर्यंत आपली कारकुनीविद्या चांगली शिकला. नंतर बेदर मुकामी बादशाहाच्या एका अधिकाऱ्याजवळ चाकरीस राहिला. तेथे चौदा वर्षेपर्यंत होता. मग त्याला मंगळवेढ्याच्या सुभेदारीचे काम मिळालें. ते त्यानें सतत वीस वर्षेपर्यंत प्रमाणिकपणानें चालविलें. स्नानसंध्या, देवपूजा वगैरे आपलें नित्यकर्म तो मोठ्या आस्थेनें करीत असे. विठोबावर त्याची फार भक्ती असून पंढरपूरच्या वारला जाणें कर्दा टळलें नाहीं आणि दिवसाचे सर्वकाम आटोपल्यावर रात्री चार घटका भजनही करीत असे. इतक्या काळापर्यंत त्याची ईश्वरीनिष्ठा लोकांत प्रगट झाली

नव्हती परंतु तो स्वभावानें उदार, दयाळू, व सत्यशील, असा भला मनुष्य आहे इतकेंच लांक मानीत असत.

एकदा पंढरपूर परगण्यांत अनावृष्टिमुळे मोठा दुष्काळ पडला, त्यावेळेस प्रख्याति होण्यासारखें याजकडून एक कृत्य घडलें. यानें सरकारची पेंवे फोडून हजारो दरिन्द्र्यांस धान्य वांटून दिलें. ही गोष्ट सरकारच्या हुकुमावांचून केली झणून त्याला पकडून आणण्याकरितां बादशाहानें शिपायी पाठविले. ते दामाजीपंताला नेत असतां त्यानें विठोबाचें दर्शन घेऊन येतो झणून शिपायांची किनवणी केली. त्या रात्री त्यानें विठोबाचें दर्शन घेऊन त्याचा वांवा केला; आणि दुसऱ्या दिवसां शिपायांबरोबर जात असतां मध्यें असी गोष्ट घडली कीं, विठोबानें महाराचें सोंग घेऊन एका पिशवींत धान्याच्या मोलाचे सांनें भरिलें आणि दामाजीपंताच्याच हस्ताक्षराप्रमाणें जमाखर्चाची वही व बादशाहाला विनंतिपत्र लिहिलें कीं, विठ्यामहाराबरोबर धान्याचा पैका पाठविला तो जमेस करून पावती पाठवावी. ज्यावेळीं हा कौतुकाचा महार बादशाहा समोर पत्र देऊन उभा राहिला त्यावेळीं त्याचा साज सरंजाम, बोलणें, हें कसें होतेंतें दामाजीपंतानें केलेल्या पवाड्यांत फार चमत्कारिक वर्णिलें आहे.

॥ अनंतब्रह्मांडेंज्याचेपोटी ॥ तोसांवळाजगजेठी ॥

कळीघोंगडीकळीकाठी ॥ काळादोराकंठी ॥

बोलीथेटमराठी ॥ गांडीसलंगोटी ॥ पार्थीवाहणा ॥

मोठाशाहणा ॥ पतीतपावननामतयाचें ॥

याप्रमाणें दामाजीपंताचा कैवारी श्रीविठ्ठल यानें राजाची पावती घेऊन दामाजीपंताच्या गीतेच्या पुस्तकांत नेऊन ठेविली. दुसरे दिवसां गीतेचा पाठ करण्याकरितां पुस्तक सोडिलें तेव्हां तें कृत्य विठ्ठलानें आपल्या करितां केलें हें जाणून त्यानें फार काकळूत करून देवाची आभारस्तुति केली. असो. त्या सर्व गोष्टी दामाजीपंतानें प्राकृत श्लोकबद्ध एक पवाडा रचिला त्यांत वर्णिल्या आहेत. कित्येक भाविक लोक त्या श्लोकांचा नित्यनेमानें पाठ करीत असतात.

दामाजीपंताला त्याच्या सद्भावस्तव ईश्वरी साक्षात्कार झाल्यानंतर त्याने आपल्या यजमानाजवळून रजा घेतली आणि तेव्हांपासून सदासर्वदां विठ्ठलाचे चिंतन करित राहिला.

गिरधरलाल.

हा नागर ब्राह्मण मोठा विष्णुभक्त सुमारे १६०० व्या शतकांत होता. तो राधाकृष्णाचा वेष धारण करून प्रेमरसाने कीर्तन करित असे. याला भक्तीस्तव श्रीकृष्णाचे साक्षात्कारही बहुत घडले.

एकदां हा विष्णुमंदिरांत गेला आणि कीर्तन ऐक्याला पुष्कळ लोक मिळाले पण सांगाचीं वस्त्रे याच्या जवळ नव्हती म्हणून चिंताक्रांत होऊन त्याने श्रीकृष्णमूर्तीचे ध्यान केले, तेव्हां भरजरीचीं उत्तम वस्त्रे लोकांदेखतां त्याजपुढे येऊन पडलीं आणि तीं लेऊन कीर्तन केले.

एकदां याचे घरीं कोणी विष्णुभक्त मरण पावला असतां त्याची पूजा करून याने प्रेताचे तीर्थ घेतले. तेव्हां लोक छळू लागले असतां श्रीकृष्णाची प्रार्थना करून त्याने त्या विष्णुभक्ताला जिवंत केले. नंतर त्याची कीर्ति फार वाढली.

याने राधाकृष्णाच्या वर्णनपर कवीत, कुंडरीया, वगैरे कविता पुष्कळ केल्या आहेत.

एकनाथस्वामी.

हा ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण गोदातीरीं प्रतिष्ठान म्हणजे पैठण एथे राहत होता. हा ज्ञानदेव व नामदेव यांच्या मागून सुमारे तीनशे वर्षांनीं जन्मला. हा नाथसंप्रदायी होता असे त्याच्या पुष्कळ गोष्टी वरून दिसते. एकनाथाचा बाप सूर्याजी, आई रुक्मिणी, आज्ञा चक्रपाणी, आणि पणजा भानुदास. तो साक्षात्कारी असून कविता करणारा होता. त्याची कविता ऐक्याला साक्षात् देव आले होते, ही गोष्ट एकनाथीभागवताच्या आरंभी सांगितली आहे.

॥ जघाचोपदबंधरीती ॥ पाहांआलीश्रीविठ्ठल
मूर्ति ॥ कानीचेकुंडलजगाजोती ॥ करितारती
देखियेली ॥

एकनाथाचें जन्मवृत्त भक्तिविजयांत आठ अध्याय वर्णिलें आहे. तें एथें समग्र लिहिलें तर ग्रंथविस्तार होईल यास्तव त्याचो साधारण स्थिति कमी होती एवढें मात्र एथें सांगतां.

एकनाथ हा सदाचारी, नैष्ठिक, भक्तिमान, क्षमाशील, विरक्त, आणि साक्षात्कारी असा होता, असें त्याच्या जन्मवृत्तावरून ध्यानांत येतें. दैवयोगेंकरून त्याच्या बुद्धीचें वळण लहानपणापासूनच भगवद्भक्तीकडे दिसलें. त्याचे पौरपणचें खेळणें देखील भजन पूजन अशा खटपटीचें होतें. त्याची आईबापें लहानपणांतच निवर्तलीं झणून त्याच्या आज्ञाआजीनें त्याची मुंज साहाय्या वर्षीच केली आणि त्यास एकुलता तेवढाच मुलगा होता झणून कौतुकानें त्यास एक्या असें झणत असत.

एकनाथाची बुद्धि फार तीव्र होती. मुंज होतांच पढायाला घातलें आणि कांहीं वेदाध्ययन झाल्यावर तो पुराण ऐकायाला बसूं लागला. तें ऐकण्यानेंच त्याला व्युत्पत्तिपरिज्ञान चांगलें झालें आणि मोठ्या नम्रतेनें पुराणिकांला आणि शास्त्र्यांना ज्ञानाच्या गूढ विषयांवर प्रश्न करूं लागला.

पुढें देवगड किल्ल्यावर जनार्दनपंत झणून एक साधु गृहस्थ होता, त्याजकडे जाऊन सेवेस राहिला. एकनाथाप्रमाणें गुरुसेवेचे कष्ट करणारा विरळाच अढळेल. तो गुरुच्या आज्ञेप्रमाणें कांहीं दिवस सुलिभ पर्वतावर एकांतीं जाऊन उपासना करीत होता. तेथें एका शेतकऱ्या देखतां चतुर्भुज मूर्तीचें त्याला दर्शन झालें. नंतर नाशिक, त्रिवक, इत्यादि ठिकाणीं जातानां वाटेत चंद्रभटाच्या घरीं राहणें पडलें. तेथें एकनाथानें चतुःश्लोकीभागवतावर टीका केली. त्या चंद्रभटाचें समाधिस्थान देवगडावर अद्यापि आहे. जनार्दनगुरूनी त्याची निष्ठा पाहून त्याला दत्तात्रयाचें दर्शन करविलें आणि एकनाथीभागवत करण्याविषयीं दत्तात्रयांनीं त्याला प्रसादवचन दिलें. नंतर

जनार्दनगुरूजी काशी, बद्रिनाथ, उत्तरमानससरोवर, रामेश्वर प्रभृति तीर्थयात्रा करून येण्याची आज्ञा दिल्ली आणि सांगितल्या मुद्दतीप्रमाणें संपूर्ण मोठाल्या यात्रा करून आला.

लग्न करण्याविषयी त्याच्या आज्ञा आज्ञांनी पुष्कळ आग्रह केला, शेवटीं गुरुवचनास्तव त्यानें लग्न केलें. प्रातःस्नान, स्मार्तहोम, देवपूजा, नैवेद्य, वैश्वदेव, आदिकरून गृहस्थाश्रमांतल्या नित्यक्रिया त्याच्या सतत चालल्या असत. क्षेत्रस्थ ब्राह्मणांला त्याची स्थिति दुःसह वाटून त्यांनी पुष्कळदां त्याची छळणूक केली आणि एकनाथानी आपल्या सिद्धार्थाच्या प्रचीती त्यांस वेळोवेळ दाखविल्या.

एकदां श्राद्धास आमंत्रण दिलेले क्षेत्रस्थ ब्राह्मण कांहीं कारणांनीं हटून बसले असतां नाथानी पितृदेवतेचें आव्हान करून यथासांग श्राद्ध केलें. हा चमत्कार बाहेर बसलेल्या ब्राह्मणांस समजला.

एकदां त्यानें पाषाणाच्या नंदीकडून गवत खाववून दाखविलें आणि दुसऱ्यानें त्याच नंदीनें नाथाच्या वचनास्तव गंगेंत जाऊन उडी टाकली. तो नंदी आजपर्यंत तेथें आहे असें ह्मणतात. त्याच्या ईश्वरसाक्षात्काराच्या गोष्टी पुष्कळ घडल्या.

कर्नाटक देशांत एका सावकारानें विष्णूची मूर्ति करविली होती, ती त्याला दृष्टांत झाल्यावरून त्यानें मोठ्या समारंभानें एकनाथाच्या घरीं आणून स्थापिली.

एकनाथाचें कीर्तनामध्ये भाषण फार सुरस होतें आणि समयोचित सुचवायाला आणि ताल व सूर धरायाला साक्षात् श्रीकृष्ण ब्राह्मणवेषानें त्याच्या जवळ कित्येक वर्षे राहिले होते आणि कित्येक वर्षेपर्यंत त्याच्या घरीं शागीर्दी करायला राहिले होते. त्यावेळचें नांव कृष्णश्रीखंड्या.

एकदां जनार्दनाच्या पुण्यतिथीनिमित्त एकनाथाला कर्ज झालें होतें, तें श्रीविठ्ठलानी परभारें जाऊन फेडलें आणि तो नित्यशः पुराण सांगत असे त्यावेळेस पुराण ऐकायाला श्रीकृष्ण येत होते. इत्यादि पुष्कळ चमत्कारिक गोष्टी घडल्या.

एकदां एका पैठणकर गृहस्थानें कांहीं अमोलिक वस्तु (परीस होता असें ह्मणतात.) तो नाथाजवळ आणून ठेविला आणि काशीयात्रा करून परत आल्यावर तो परत मागूं लागला. तेव्हां नाथानी त्याला गंगेतून तसे पुष्कळ परीस काढून दाखविले आणि त्यांतून तुझा कोणता असेल तो वोळखून घे असें सांगितलें.

एकनाथीभागवताची पहिली पंचाध्यायी पैठणास समाप्त करून पुढील ग्रंथ काशीमध्ये शके १४९५ वांत समाप्त केला. तेथील क्षेत्रस्थ लोकांनी त्याची छळणुक केली. शेवटीं एकनाथी भागवताचें पुस्तक त्यांनीं भागीरथींत टाकून दिलें, त्यावेळीं साक्षात् भागीरथीनें आपले हात वर करून तें पुस्तक बुडवूं नये ह्मणून सांगितलें. नंतर त्या ग्रंथाची मोठ्या समारंभानें कांशी-क्षेत्री मिरवणुक काढली आणि उत्साह केला आणि क्षेत्रामध्ये त्या ग्रंथाची मान्यता झाली.

अणखी एकनाथाचे ग्रंथ रुक्मिणीस्वयंवर, शिवलीलामृत, रामगीता, आनंदलहरी, एकनाथी रामायण, हस्तामलकाची टीका, वाल्मिकी रामायणावर भावार्थरामायण ह्या नांवाची टीका व शुकाष्टकावर स्वात्मसुख या नांवाची टीका असे आहेत. या शिवाय ईश्वर स्तुतिपर व बोधपर केलेले अभंग, पदे, व कांहीं हिंदुस्थानींत केलेली कविता अढळते. याची भाषा सरळ असून तींत फारसे अप्रसिद्ध शब्द नाहींत. याच्या ग्रंथांत संस्कृताप्रमाणें उपमा दृष्टांतादिक अलंकार पुष्कळ आहेत.

एकनाथीभागवत हा त्याचा ग्रंथ प्रसादिक आहे. या ग्रंथाची वाणी, रचना, अर्थनिरूपण व ग्रंथ करते वेळेस अमुक श्लोकाचा किंवा अमुक पदाचा अर्थ असा कर ह्मणून कृष्णाचें साक्षात् सांगणें व ग्रंथाला वरदान इत्यादि गोष्टी जशा ज्ञानेश्वरी ग्रंथाविषयीं घडल्या तशा एकनाथीभागवताविषयीं घडल्या, हें त्याच ग्रंथामध्ये ठिकाणो ठिकाणीं लिहिलें आहे.

एकनाथी भागवताच्या चांगलेपणाविषयीं विशेष लिहिणें

नको. तो ग्रंथ विद्वानांच्या आणि भगवद्भक्तांच्या परिचयांत-
लाच आहे. ज्ञानेश्वरीच्या ओव्या साडेतीन चरणी आहेत, प-
रंतु भागवताच्या ओव्या चार चरणी आहेत. कारण प्रत्येक
ओवीच्या चतुर्थ चरणांत तीन चरणांतील अनुप्रास पूर्ण केला
आहे असें नेमानें अढळण्यांत येतें हें वाचणारांनीं ध्यानांत आ-
णावें. एकनाथी भागवताच्या प्रस्तावनेंत एकनाथानी आपल्या
नांवाची मिळवणी चमत्कारिक दाखविली कीं,

॥ मी एका आणि माझी कुळस्वामिनी एकवी
रा आणि मी ज्या ग्रंथाची व्याख्या करितों तो
एकादशस्कंध ॥

असें ग्रंथाचें नक्षत्रनाम मिळतें लक्षण,
एकादशाची टीका ॥ एकादशीस करी एका ॥
तेणें एकपणाचिया सुखा ॥ फळेलदेखा ए
कत्वे ॥

या वरून भागवताची रचना एकादशीचे दिवसीं मात्र क-
रीत असत हें उघड दिसतें

ग्रंथ समाप्तीस शक ठिकाण हीं लिहिलीं आहेत. तीं येणें-
प्रमाणें:—

॥ शालिवाहनशकवैभव ॥ संख्याचौदाशेंपंचा
णव ॥ श्रीमुखसंबत्सराचेंनांव ॥ टीकाअपूर्व
तैझाली ॥ ग्रंथारंभप्रतिष्ठानी ॥ तेथेंपंचाध्याय
संपादुनी ॥ इतरग्रंथाचीकरणी ॥ आनंदवनीवि
स्तारली ॥ वाराणशीसुक्तिक्षेत्री ॥ मणिकर्णिका
माहातीरी ॥ पंचमुद्रापीठामाझारी ॥ एकादशा
वरीटीकाकेली ॥

शके १५०६ हांत एकनाथानें ज्ञानदेवाची ज्ञानेश्वरी गुप्त हो-
ती, ती शोधून प्रसिद्ध केली. शके १५४६ फाल्गुन वद्य ६ या
दिवसीं पैठण एथें एकनाथ समाधिस्थ झाले.

तुकाराम.

याला कोणी तुकोबा असेंही म्हणतात. याचें नांव बहुधा सर्वास माहित आहे. हा शिवाजी राजाच्यावेळीं होता. पुण्यापासून सुमारे नऊ कोसांवर देहू म्हणून एक गांव आहे तेथें शके १५१० म्हणजे इसवी सन १५८८ यांत तो जन्मला. तेंच त्याचें मुख्यत्वेंकरून राहण्याचें ठिकाण असे.

विश्वंभर जो तुकारामांचा सातवा पूर्वज आणि त्याची बायको आमाई हीं उभयतां विठोबाचीं प्रेमभक्त असून साक्षात्कारी होतीं. आणि त्याच्या वंशजानीं देहू गांवात राहावें असा त्यास श्रीविठ्ठलानें दृष्टांत दाखऊन तेथें स्थापण्याकरितां आपली स्वयंभू एक मूर्ति दिली. विश्वंभरास दोन पुत्र होते ते राजाजवळ शिपायगिरीच्या चाकरीवर असतां लढाईत मरण पावले. त्यांतील एकाला मात्र पुत्र होता, त्याचें नांव विठोबा. पुढें त्याचा वंश यणेंप्रमाणें:—

त्याविठोबाचापुत्रजाण ॥ पदाजीत्याचेंनामा
भिधान ॥ त्यानेंहिकरूनीसप्रेमभजन ॥ रुक्मि
णीरमणआराधिला ॥ १ ॥ पदाजीचापुत्रशंकर ॥
त्यानेंपूजिलारुक्मिणीवर ॥ कान्हयाशंकराचा
पुत्र ॥ बालोबाकुमरतथाचा ॥ २ ॥ त्याबालोबा
चेंपोटिपरम ॥ वैष्णवभक्ततुकाराम ॥ निवृत्ती,
ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई, कबीर, भानुदास,
चांगावटेश्वर, सांवतामालि, नरहरीसोनार,
विसोबाखेच्चर, एकनाथ, सेनान्हावी, चोखा
मेळा, गोरकुंभार, वेंका, बहिरापिसा, जन
काप्रेमळ, परसाभागवत, तुळसीदास, कमा
ल, कान्हापाठक, सूरदास, नरसीमेहता ॥ रा
मानंदस्वामी, यतेश्वर ॥ जोगारोहिदासवैष्णव
विर ॥ सर्वसिद्धनागनाथथोर ॥ आणिविश्वंभर
भक्तराज ॥ केशवचैतन्यराघवचैतन्य ॥ अमा

इंगुणनिधान ॥ गौणार्द्रराजार्द्रमिराबाईपूर्ण ॥ आ

णिकान्होपात्रा, इत्यादि जी प्रसिद्ध संतमंडळी त्यांतला-
च हा तुकाराम विख्यात संत होय. तुकारामाचे सर्व वंशज वि-
ठोबाची भक्ति करीत असत. तुकारामाचा बाप वाल्होबा आणि
आई कनकाई हीं दोघें विठलार्चा मोठी नैष्ठिक भक्त होती. त्यांस
बहुत दिवस संतती नव्हती. पुढें स्वभांत श्रीविठलाचा दृष्टांत झाला.
तेव्हां सावजी आणि तुकाराम हे दोन पुत्र झाले. तुकाराम
हा नामदेवाचा अवतार असें सांगितलें आहे. पूर्वी संतमंडळींत
शतकोटी अभंग करण्याविषयी जी प्रतिज्ञा ठरली होती, ती तुका-
रामानें सिद्धीस नेली. अभंग कवीतेचा शेवटला कर्ता हाच होय.
त्यापामून स्वनामांकित अभंग करणारा प्रसिद्ध संत आज तागा-
ईत कोणी झाला नाहीं. ह्याच्या सविस्तर गोष्टी भक्तलीलामृत
ग्रंथांत तुकारामचरित्रे झणून सत्रा अध्याय आहेत त्यांत लिहि-
ल्या आहेत. तुकाराम वीस वर्षांचा होईपर्यंत त्याची स्थिति सु-
खार्चा होती. त्याविषयी असें सांगितलें आहे कीं,

मातापिताबंधुस्वजन ॥ सर्वसंपत्तिआणिधन ॥

मान्यतातुकयाकारणे ॥ कांहींउणेअसेना ॥१॥

पुढें त्याला पुष्कळ दुःखें आणि संकटें प्राप्त झालीं. त्या
योगानें वारंवार अनुताप होऊन तो ईश्वरभजन करूं लागला.
तो सर्वदां कीर्तनांत निमग्न असे. तथापि कुटुंब चालविणें त्या-
ला व पडलें झणून तो आपला उदीम व्यवसाय पूर्वजाप्रमाणें क-
रीत होता. परंतु सर्व व्यवहारांत त्याची वर्तणूक अगदी मोळी व
परमार्थिक प्रकारची चालली. त्यामुळे लोकांनी त्याला पुष्कळदां
ठकविलें. तो परमार्थिकपणें वागत असतां कांहीं काळानीं त्या-
विषयी ईश्वरप्रचीतीच्या गोष्टी घडूं लागल्या. त्याविषयीची ब-
हुत उदाहरणें सदरु ग्रंथांत लिहिलीं आहेत.

एकदां राणामध्यें पावसाच्या तुफानांत तुकारामाच्या बैला-
वरून गोणी खाली पडली, त्यावेळीं व मध्यें नदीला पूर आला
त्या सर्व संकटांत कोणी चमत्कारिक पुरुषानें येऊन त्याला
घरापर्यंत निर्विघ्न पोहचविलें.

एकदां तुकाराम मिरच्याच्या गोण्या घेऊन परगांवी हटास गेला तेथे त्याच्या सर्व मिरच्या लोकांनीं भाळेवारी नेल्या. तेव्हां कोणी विलक्षण पुरुष मध्यस्थ येऊन त्याच्या मिरच्याचा सर्व दाम उगवून दिलहा. हे ईश्वरी कृत्य असें त्याला पुढें समजलें.

जिजाई आणि आवळाई ह्या त्याला दोन बायका होत्या. त्या त्याला वारंवार गांजीत असत. तुकारामाच्या भक्तीस्तव विठोवानें त्यांस प्रचीती दाखविल्या. परंतु त्यांचें मन पालटलें नाहीं. तुकारामाला संसारिक संकटें पुष्कळ पडलीं तथापि त्या नें देवावर भार घातला नाहीं. पुष्कळदां विठोवानें त्याचीं संकटें दूर केलीं. "

एकदां तुकारामानें अडचणीस्तव अदमण दाण्यावर कोणाचें शेत राखूं पत्करलें असतां त्यानें पशुपक्ष्यांचें कधींच वारण केलें नाहीं. त्यामुळें शेताची अगदी खराबी झाली झणून त्याच्या धन्यानें तें शेत तुकारामाच्या अंगावर टाकलें आणि त्या बद्दल दोन खंडी धान्याचा रोखा लिहून घेतला. पुढें असा चमत्कार झाला कीं, त्याच शेतांतून मळणीच्यावेळीं सत्रा खंडी धान्य निघालें.

एकदां तुकाराम बैल घेऊन ग्रामांतरी गेला, तेथें त्याला अडीचशें रुपये नफा झाला. तेव्हां कोणी ब्राह्मणानें आपल्या लग्रकार्यांस पाहिजेत झणून काकळूत केली असतां त्याला सर्व रुपये दिले.

एकदां तुकारामानें कोणाला तेल आणून दिलें होतें. ते बहुत दिवस सरेना. असें प्रगट झाल्यावरून बहुत लोक त्याच्या गळ्यांमध्ये नळे बांधून त्याच्याकडून तेल आणवीत असत. तो सर्व लोकांचें काम ममतेनें करीत असे.

देहू गांवाजवळ भामनाथ आणि भांडार यां पर्वतांवर तुकाराम भजन करायला व ज्ञानाचे ग्रंथ पाहायला बसत असे.

लोकांकडे त्याचें येणे पुष्कळ होतें परंतु त्याची त्यानें स्वतःपत्रें बुडवून कोणाकडे मागणें केलें नाहीं. वाघोळींत रामशास्त्री झणून एक विद्वान् राहत असे. त्यानें त्याजवर ग्रामण्य करून

त्यानें केलेले अभंग बुडवून टाकले. ते बुडवून बारा दिवस झाल्यावर तुकारामाला विठलानीं दृष्टांत देऊन बाहेर काढले.

तुकाराम डोंगरावर बसत असे तेव्हां त्याची बायको जिजाई भोपळाभर पाणी आणि एक भाकर नेत असे. एकदां उष्णकाळां दुपारी जिजाईला कांटा मोडला असतां विठोवानें तिचा कांटा काढून तिला तत्काळ बरें केलें आणि टोपली पकान्नानें भरून दिली. तुकाराम रात्रंदिवस भजन करीत असतां झांप घेत नसे. त्याविषयीं असें लिहिलें आहे कीं,

शंडोसबांधोनियांदोरी ॥ आपुल्याहातेदांगीवरी ॥
ह्मणेमानेशीं आंसडावैसल्यावरी ॥ मगनि
द्रादुरीपळेल ॥

एकदां तुकारामाची पितृतिथी आली तेव्हां घरांत सामग्री नव्हती ह्मणून भाजी शिजवून पित्रांस जेवूं घालावें असें सांगून आपण रानांत भजन करायला गेला, तो मार्गें विठोवानें त्याचें रूप धरून सामग्री आणून दिली आणि सर्व गांवकरी यांस आमंत्रण देऊन जेवूं घातले. मग तुकाराम बाहेरून आल्यावर तें देवाचें करणें जाणून मनांत फारच उपकारी होऊन प्रमानें रडला. याप्रमाणें तो देवाच्या उपकारांचें वारंवार स्मरण करीत असे. तां कीर्तनामध्ये ईश्वरपर अनेक आख्यानें लावून लोकांस उपदेश करीत असे. तुह्मी विरक्त व्हा, संसार सोडून द्या, असें ह्मणत नसे. कोणत्याही स्थितींत असून ईश्वरावर भाव ठेवला असतां मनुष्य तरतो असें त्याचें मत होतें. त्याच्या बोलण्याला रंगदेवता फार होती आणि अभंग कविता वर्चेवर करीत असे. त्याविषयीं असें लिहिलें आहे कीं,

कीर्तनामाजिसाचार ॥ चरित्रनसलेपाठांतर ॥
त्याचेअभंगवरच्यावर ॥ वैष्णववीरकरीतसे ॥
प्रसादीककविताऐकोनिकानीं ॥ श्रोतेआश्चर्य
करितीमनीं ॥ कीर्तनीरंगघेतसेचौगुणि ॥ वरद
वाणीह्मणोनियां ॥ जैसामेघवर्षतांसाचार ॥ अ

गणीतउठतीतृणांकुर ॥ कींसागरीतरंगअतिअ
पार ॥ संख्यानकरवेतघांची ॥ तैशाचपरीनु
कयाप्रती ॥ कीर्तनीअनेकदिव्यस्फुरती ॥ संश
यनराहेकोणाप्रती ॥ खळतेहीहोतीभाविक ॥

कडूमकर गंगाधरमवाळ ब्राह्मण आणि संताजी तेली चाक-
णकर हे दोघे त्याची कविता लिहिणारे असत.

तुकारामाच्या तीन कन्या उपवर झाल्या असतां त्यानें अ-
सें केलें कीं, वाटेंत चालतां चालतां स्वजातीचीं तीन मुलें अढ-
ळलीं. त्याविषयीं असें लिहिलें आहे कीं,

तेदिवसीहोतीलग्नतिथ ॥ मगविप्रबोलविवैणा-
वभक्त ॥ हळदिलाऊनिवधुवरांतैथें ॥ लग्नैत्व-
रीतलाविलीं ॥ मोसंगाढेंजांबूजकर ॥ हेसोहिरे-
करीवैणाववीर ॥

बीड परगण्यांतला देशपांड्या ब्राह्मण आपल्याला पुराण
व्युत्पत्ति व्हावी ह्मणून अळंदीत ज्ञानेश्वराजवळ बारा दिवस उ-
पास करीत बसला. त्याला ज्ञानदेवानी तुकारामाकडे पाठविलें
परंतु तुकाराम हा शूद्रजातीचा आहे ह्मणून विश्वास ठेवला नाहीं
परंतु कोंडोबा या नांवाचा ब्राह्मण जो अगदी निर्बुद्धि होता त्या-
जवर प्रसन्न होऊन विद्या येण्याचें त्याला अकरा अभंग दिले.
तो कोंडोबा शिवाजीराजाच्या एथें पंडिताच्या ठिकाणी राहिला.
अमदाबादेस कोणी सावंकार होता त्यानें ज्ञानेश्वराला नवूस
केला होता कीं, मी लक्ष रुपयांचें जवाहीर समाधीला वाहीन.
त्याविषयीं असें लिहिलें आहे कीं,

नवसपुरवितांसत्वर ॥ दर्शनाआलासावकारा ॥
मगदृष्टांतसांगेज्ञानेश्वर ॥ तुकयासमोरहेंठेवी ॥

मग तें द्रव्य त्यानें कोंडोबाला दिलें. पुढें तुकारामाची भेट
घ्यावी असी शिवाजी राजाला इच्छा झाल्यावरून त्यानें आपले
कारकून, घोडे, रथ पाठऊन तुकारामाला आणविलें आणि राजा
त्याला पुष्कळ द्रव्य देत असतां त्यानें असें झटलें कीं,

तेराजद्रव्यदेखोनिनघनी ॥ तुकाकंटाळलातयेक्षणी ॥

मगकायबोलेप्रसादवाणी ॥ तेंसादरश्रवणीऐ
किजे ॥ कासयापाहिजेद्रव्यठेवा ॥ एकविठ्ठल
चिमजव्हावा ॥ त्यावांचूनिआमुच्याजिवा ॥
आणिकहेवानसेची ॥

तुकाराम तें द्रव्य घेईना ह्मणून त्यानें तें ब्राह्मणांला वाटू-
न दिलें.

लोहगांवांतील लोक तुकारामाच्या पष्कळ भजनां लागले
होते. तेथें एक विहीर जिला कांसारविकार ह्मणतात ती
अद्याप आहे, तिचें पाणी पहिल्यानें खारट होतें तींत तुकारामानें
स्नान केल्यापासून गोड झालें.

असा. अशा तुकारामाच्या सिद्धाईच्या प्रचीती हजारो लो-
कांच्या देखत घडलेल्या त्याच्या चरित्रांत लिहिल्या आहेत. तो
सर्वाभूती दयाळू, परूपनम्र, आणि परोपकारांत त्यानें आपलें श-
रीर अगदीं वेंचलें होतें, असें त्याच्या बहुत गोष्टीवरून दिसतें.

तो शके १५७१ रांत फाल्गुनवद्य द्वितीया सोमवारी चार
घटका दिवस आला असतां कीर्तन करितां करितां गुप्त झाला अ-
सी त्याच्या चरित्रांत त्याचे मरणाची गोष्ट वर्णिली आहे. त्याला
पूर्वी दृष्टांत झाला होता ह्मणून त्यानें आपल्या बायका जिजाई
आणि आवळाई यांना नेण्याकरितां बोलावूं पाठविलें. तेव्हां त्या
स ती गोष्ट खरी वाटली नाहीं. आवळाई असें बोलली कीं,

मीपांचमहिन्धांचोगरोदर ॥ घरीह्लेसदुभतीथोर ॥

पोरवडालहानलेंकुरें ॥ मार्गेंसंसारकोणकरी ॥

आणि जिजाईही ह्मणाली कीं, तो यात्रेला जात असतो तेव्हां
आह्मी वैकुंठाला जातो असें सांगत असतो; झावरून तिनेंही
त्याचा निरोप नकारला.

तुकारामानें गुप्त होते वेळीं २७ अभंग केले. त्याच्या अ-
भंगकवितेची वाणी त्याच्या गुणानुरूप होती. तो अगदीं ढोंगी
नव्हता ह्मणून त्याचें बोलणें निर्भीड आणि खरें होतें; तो साक्षा-
त्कारी होता ह्मणून त्याचें बोलणें प्रसादिक; आणि तो भाविक,
प्रेमाळू, व दयाळू होता तसे त्याचें बोलणें करुणारसभरित, प्रेमळ

आणि नम्र होते; आणि तो स्वभावाने रंगेला असे लक्षण त्या-
ची वाणी फार रसाळ आहे. तो कीर्तनामध्ये प्रायः आपणच
कविता करून लक्षण असे. कथा करण्याची चाल तेव्हांपासूनच
पडली असे लक्षणतात.

त्याने सिद्धिपालचरित्र, प्रल्हाडचरित्र, पात्रिकेचे अ-
भंग, इत्यादि केली आहेत.

देहू गावांत तुकारामाची समाधि आहे, तेथे फाल्गुनवद्य
प्रतिपदेपासून वद्यषष्ठीपर्यंत प्रतिवर्षी मोठा उत्साह होत असतो,
तेव्हां यात्रा जमते.

रामदासस्वामी.

रामदास हे गोदातीरीं जाम लक्षण गांव आहे तेथील कुळ-
करणी सूर्याजीपंत यांचे पुत्र. सूर्याजीपंताच्या स्त्रीचे नांव राणू-
बाई. सूर्याच्या प्रसादाने त्यांस पुत्र झाला लक्षण त्याचे प्रथम
नांव नारायण ठेविले. पुढे तो रामाची उपासना करू लागला
लक्षण त्यास रामदासस्वामी असे नांव पडले. त्यानी स्त्रीपरिग्र-
ह केलाच नाही. बाळपणापासून वैराग्यशील असून रामभक्ति
करू लागले. सातान्याच्या पश्चिमेस परळी नांवाचा किल्ला आ-
हे तेथे बहुतकरून त्यांचे राहणे असे. यांचे जन्म शके १५३०
सांत झाले. शिवाजीराजा हा यांचा पूर्ण कृपेतील शिष्य होऊन
त्याने त्यांच्या प्रसादाने मोठमोठाले पराक्रम करून राज्य संपादि-
ले. यावरून मराठ्यांच्या फौजेत भगवा झेंडा असे. रामदास हे
सिद्ध पुरुष असून मोठे विद्वान् होते. रामराम करण्याची चाल
रामदासांनीच घातली असे लक्षणतात. त्यांच्या पूर्वी लोकांत जो-
हार करण्याचा संप्रदाय असे. त्यानी लोकोपकारार्थ प्राकृत भा-
षेत बहुत ग्रंथ केले. त्यांत कांहीं ओव्याबद्ध व कांहीं श्लोक-
बद्ध व कांहीं अभंग असे आहेत. दासबोध हा ग्रंथ त्यांनीच
केला. अणखी समासआत्माराम व मनाचे श्लोक २२० व
कित्येक राजनीतिपर ग्रंथ करून शिवाजी राजास दिले. राम-

दास यानां रामभक्तीचा संप्रदाय वाढवून शेंकडा शिष्य केले, तेही जगविख्यात झाले. त्यांतील एकानें स्वामीचें साद्यंत जन्मवृत्त शके १६४० सांत लिहून ठेविलें आहे. त्यांत लोकांदेखतां स्वामीनी जे अद्भुत चमत्कार केले ते सविस्तर वर्णिले आहेत. त्यांत रामदासस्वामी हे मारुतीचा अवतार असें सप्रमाण दाखविलें आहे.

नाशिकाजवळ टांकली या नांवाचें खेडें आहे तेथें रामदास हे लहानपणीं मारुतीची उपासना करीत असतां जवळचें गांव जें दसक पंचक तेथील कुळकरणी मरण पावला, त्याची स्त्री सहगमन करण्यास आली. तिचा आक्रोश पाहून स्वामीनी गंगोदक शिंपून शव उठविलें आणि त्या स्त्रीपुरुषांस घरीं पाठविलें. पुढें त्यांस एक पुत्रही झाला तो त्यानीं स्वामीस अर्पिला. त्याचें नांव उद्धवगोसावी. स्वामीनी पृथ्वी प्रदक्षिणा व बहुत तीर्थयात्रा केल्या. काशीमध्ये हनुमंत घाट आहे त्यावर मारुतीची स्थापना केली.

बद्रिकाश्रमास स्वामी गेले तेव्हां तेथें मारुतीनें प्रत्यक्ष दर्शन देऊन पादुका व माळ व हुरमुजी वस्त्रें व कुबडी ह्मणजे टेंकायास काठी इत्यादि दिली. जगन्नाथ क्षेत्रीं एक मठ स्थापिला, त्यांत पद्मनाभ या नांवें ब्राह्मणाची नेमणूक केली. सेतुबंध समुद्रास गेले तेथेंही मारुतीनें दर्शन देऊन त्यांस लंकेत नेऊन विभीषणाची भेट करविली. तेवेळीं तेथें विभीषणाच्या स्तुतिपर स्वामीनी कांहीं अभंग केले. तीर्थयात्राकरून आल्यावर स्वामीची मातुश्री वृद्ध होऊन डोळे गेले असतां हस्तस्पर्श करून तिचे नेत्र पूर्ववत् केले.

एकदां पाल या गांवी स्वामीचा एक शिष्य अंब्याची फांदी तोडीत असतां विहिरींत पडून मेला. त्याला स्वामीनीं रामनामानें हाका मारून जिवंत केले आणि पुढें त्याचें नांव कल्याण असें ठेविलें. त्या नंतर कारणपरत्वे त्यालाच शिवकल्याण असें नांव दिलें. अमृतानुभव ग्रंथावर शिवकल्याणकृत ओव्याबद्ध एक मोठा ग्रंथ आहे.

रामदासस्वामीनी शहापूर, मसूर, चांफेळ, उंबरज, मालगांव, शिंगनवाडी, शिरोळ, पांडळी, पारगांव, व मिजरप्रांती वाळवेगांव, कृष्णातीर, इत्यादि अकरा ठिकाणीं मारुतीची स्थापना केली. तसें स्वामीची शिष्य मंडळी नांविनिशी व गांवे यासुद्धां लिहिली आहे. त्यांत बराबर असणार अठरा वीस. त्या खेरीज त्यांचे सांप्रदायिक बाहात्तर महंत होते. त्यांचीं सर्व नामें डाव गांवच्या मठांत लिहिलेलीं हल्लीं आहेत. शके १५७० रां मध्ये शिवाजी राजानें स्वामीची भेट घेतली. पुढें स्वामीचा प्रसाद होऊन त्याचा प्रताप वाढला आणि त्यानें स्वामीची मर्जा बहुत संपादिली. शके १५७१ रांत शिवाजीला अनुग्रह दिलहा, पुढें राज्यकारणीं सर्व मसलत तो स्वामीला विचारून करीत असे.

एकदां शिवाजीराजा दोन हजार फौज व चार पांचशे ब्राह्मणमंडळीसुद्धां अरण्यांत स्वामीचें दर्शनास अकस्मात् आला असतां असा चमत्कार घडला कीं, स्वामीनीं आपल्या मठाजवळची एक धोंड लोटून देववून एक मोठी गुहा दाखविली, तींत षड्रस पक्कानेंसुद्धां पात्रें वाढून तयार होतीं तेथें सर्वास यथातृप्त भोजन घालून रवानगी गेली. हा चमत्कार बहुतांनीं समक्ष पाहिला.

एकदां स्वामी जांबिस असतां घरीं रामनवमीचा उत्साह चालला, तेव्हां भोजन पात्रें वाढून सर्व तयारी झाली असतां तूप आलें नव्हतें तेव्हां मुंजे या उपनांवाचा एक यजुर्वेदी ब्राह्मण वळ होता त्यास स्वामीनी आज्ञा केली कीं, समोर पडलेली घागर घेऊन नदींतून भरून आण. त्याप्रमाणें केल्यावर स्वामीनी स्पर्श करितांच पाण्याचें तूप झालें. तें तूप हजारो पात्रांस पुरलें. पुढें तीच घागर प्रतिवर्षीं तुपानें भरून तूप वाढावें, कितीही भोजनास असलें तरी तोटा यावयाचा नाहीं. ती घागर अद्यापि मुंजे याचें घरांत आहे. उत्साहांत तुपाचा तोटा येत नाहीं.

एकदां स्वामी इंद्रास आले. तेथें साठ ब्राह्मण पाण्यांत उभें राहून पर्जन्याकरितां अनुष्ठान करीत आहेत, असें पाहून स्वामीनीं सांगितलें कीं, सर्वांनी बाहेर यावें आणि सांगतां त्या-

प्रमाणें करावें लक्षणजे आज वृष्टि हाईल. मग स्वामीनी कोळशाचा मारुती रेखून त्याजवर अभिपेक करविला. नंतर दोन प्रहर झाले असतां स्वामीनी जवळच्या झुडपांत भोजनाचें सर्व सामान दाखविलें व सर्वास भोजन घालून विडादक्षिणा सुद्धां दिल्या. तों अकस्मात् ढगें येऊन सर्वत्र वृष्टि झाली, पण स्वामी मंडळीसुद्धां होते त्या ठिकाणीं कोरडे राहिले. हा चमत्कार सर्वांनीं पाहून आश्चर्य केलें.

एकदां रामदासस्वामी रामघळींचे रानांत असतां दोन प्रहरीं साठ ब्राह्मण आले, ते स्वामीचें दर्शन घेऊन निरपेघ घेत असतां भोजनास राहा असें सांगून स्नानास पाठविले. नंतर कल्याण गोसावी स्वामीचा शिष्य हा भोजनाची तयारी एथें अरण्यांत कोरून करावी अशी चिंता करीत आहे तों स्वामीनी आज्ञा केली कीं, पात्रें मांडा. त्यावरून जवळ जीं दोन चार पात्रें होती तीं मांडू लागला तों तीच साठ पात्रें झालीं. याप्रमाणें भोजनाचे सर्व पदार्थ विडा दक्षिणेसुद्धां सर्वापुरतें वाढले. हा चमत्कार पाहून सर्वांनीं विस्मय केला.

एकदां मांडुली संगमीं स्वामी स्नानास गेले ते दिवसीं कपिलाषष्ठी पर्व होते, तेव्हां रामदास हे राजगुरु लक्षण ब्राह्मणांनीं स्नानाचा संकल्प सांगितला. स्वामीनी एकेकास गंगेंतील गोटे उघडून दिले ते त्यांनीं स्वामीची थट्टा करून फेकून दिले. त्या पैकीं एका ब्राह्मणानें तो धोंडा धोत्राचे पदरी बांधून घरीं नेला तो दुसरे दिवसीं सोडून पाहातांच सोन्याचा झाला.

स्वामीचा एक शिष्य फार प्रेमळ होता तो स्वामीला विडा कुटून घावयाचा तो चावून देत असे. हा अपराध उघडकींस आणावा लक्षण जवळच्या मंडळीनीं असें केलें कीं, एकदा स्वामीनी विडा खलबत्यासुद्धां मागितला. तेव्हां त्यानें आपलें शिरकमळ चावलेल्या विड्यासुद्धां छेदून शिवाजीचे हवाली केलें. नंतर स्वामीनी कृपाळू होऊन शिवाजीकडून त्याचे मस्तक धडावर बसविलें आणि त्यास यथापूर्व जिवंत केलें.

या प्रमाणें शिवाजी राजाच्या कारकीर्दींत रामदासस्वामीचे

बहुत चमत्कार हजारों लंकांनी पाहिले. जितके त्याच्या दर्शनास येत त्यांजवर ते कृपादृष्टि ठेऊन सर्वांसी समाधानाने भाषण करीत. बहुतांच्या विषवाधा दूर केल्या, रोग घालावले, इत्यादि लोकोपकारी बहुत कृत्ये करून शके १६०३ माघ वद्य ९ स आपल्या वयाच्या व्याहत्तराव्या वर्षी समाधिस्थ झाले.

वामनपंडित.

हा सातार प्रांत किंवा कौल्हापूर एथील राहणाग ऋग्वेदी ब्राह्मण होता. तो मध्वमतानुसारी असे. हा प्रथम महा पंडित असून त्यानें संस्कृत भाषेत पुष्कळ ग्रंथ केले होते आणि वादविवादामध्ये पंडितांस जिंकित असे.

त्याविषयीं असी एक दंतकथा आहे कीं, काशीच्या पंडितांस जिंकावे याबुद्धानें तो त्या क्षेत्रीं गेला. तो रात्री एका अश्वत्थाच्या वृक्षाखाली राहिला. मध्यरात्रीचे सुमारास त्या वृक्षावर ब्रह्मसमंथ होते ते आपआपल्यांत स्थळाविषयीं भांडूं लागले. पंडितानें तो वाद ऐकून प्रश्न केला कीं, तुम्ही किमर्थ भांडता ? त्यांना उत्तर केलें कीं, दक्षिणेंतून वामनपंडित झणून कोणी एक ब्राह्मण काशीच्या पंडितांस जिंकण्याकरितां आला आहे. तो उद्यां सर्व पंडितांस जिंकील आणि हर्षवायु होऊन मरेल. तो ब्रह्मसमंथ होणार आहे, या करितां त्याला बसायला जागा पाहिजे झणून आम्ही भांडतो. पंडितास तें ऐकतांच पश्चात्प झाला आणि तेव्हां पासून त्यानें ईश्वरभजनाकडे चित्त लावले, आणि संस्कृत भाषेचा व्यासंग सोडून महाराष्ट्र भाषेत कविता करूं लागला.

असो. त्यापुढें त्यानें भक्तिपर आणि वेदांतपर असे श्लोकबद्ध कविताग्रंथ पुष्कळ रचिले. त्याची वाणी मधुर, प्रौढ, गंभीर, आणि शब्दालंकार व अर्थालंकार अशा गुणांनी पूर्ण असल्यामुळे रसिक जनांस प्रिय असी आहे.

वामनकृत ग्रंथ येणें प्रमाणें. भागवतांतील ब्रह्मस्तुतीवर श्लोकबद्ध टीका. भगवद्गीतेवर समश्लोकी टीका. तसी यथार्थ-

दीपिका या नांवाची ओवीबद्ध दुसरी एक मोठी टीका.

तसें भागवतांतील कित्येक प्रकरणांवर आख्यानं रचिलीं, तां येणें प्रमाणें. नामसुधा, वनसुधा, वेणुसुधा, दधिमंथन, भामाविलास, रुक्मिणीविलास, वामनचरित्र, कालीयाम-दन, इत्यादि. निगमसार, चित्सुधा, कर्मतत्व, राजयोग, चरमगुरुमंजरी, आणि श्रुतिकल्पलता हीं वेदांत प्रकरणें. भारतांतील भीष्मप्रतिज्ञा, पाथभाग्य, लोपामुद्रासंवाद, इत्यादि प्रकरणें श्लोकबद्ध रचिलीं. तीं एकंदर ३६ आहेत. रामायणांतील भरतभाव, रामजन्म, सीतास्वयंवर, इत्यादि आख्यानं रचिलीं आहेत. आणि भर्तृहरिकृत तिन्ही शतकांवर, गंगालहरीवर व शंकराचार्यकृत अपरोक्षानुभूतीवर समश्लोकी. अशा अनेक विषयांवर श्लोकबद्ध ग्रंथ व टीका केल्या आहेत.

निगमसार ग्रंथांत वामनानें असें लिहिलें आहेकीं, मी ब्रह्म आणि आत्मा यांच्या ऐक्याविषयीं विचार करीत असतां, आत्म्यास सत् आणि चित् पदांच्या संबधानें ब्रह्मता प्राप्त होते हें मला कळलें. परंतु आनंद पदाचा संबंध कळेना यास्तव मी चिंतेंत पडलों, इतक्यांत ईश्वर सन्याशाच्या रूपानें प्रगट झाला आणि माझ्या सर्व शंका दूर करून मला सर्व उपनिषदांचें सार समजावून दिलें.

अणखी असें सांगतात कीं, रामदास, तुकाराम, आणि वामनपंडित या तिघांच्या भेटी घडल्या होत्या आणि रामदासाच्या अनुग्रहेंकरून वामनाला अनुभविक ज्ञान प्राप्त झालें.

निगमसार ग्रंथ समाप्त झाल्यावर वामनपंडित फार दिवस जगला नाहीं. तो शके १५९५ वैशाख शुद्ध ६ या दिवसीं कृष्णाती-रीं वाईक्षेत्राजवळ पांडववाडी ह्मणून गांव आहे तेथें मरण पावला. त्याच्या शिष्य मंडळीनें त्याच्या पादुका अद्यापि संभाळून ठेवल्या आहेत व त्यांची पूजा करीत असतात, असें ऐकण्यांत आहे. त्याचे वंशज अद्यापि काशी क्षेत्रीं आहेत.

मुक्तेश्वर.

लीलाबाई हणून एक एकनाथार्ची कन्या होती. तिचा पुत्र हा मुक्तेश्वर. तो जातीचा देशस्थ ब्राह्मण पैठणचा राहणारा शके १५३१ सांत जन्मला. त्याच्या बापाचें नांव विश्वंभरबावा. मुक्तेश्वर जन्मतः मुका होता परंतु एकनाथस्वामीच्या प्रसादानें त्यास वाचा फुटून तो मोठा कवि झाला. त्यानें महाभारताच्या अठरा पर्वांवर पांडवप्रतापाप्रमाणें एक ग्रंथ केला आहे, तो विराट पर्वापर्यंत पाहण्यांत आहे. बाकीचा कोणी द्वेषानें बुडविला असें हणतात. मुक्तेश्वरानें प्राकृत रामायणही केलें आहे परंतु तो ग्रंथ कोठे सांपडत नाहीं. तसाच भागवतावर मराठी भाषेंत आंबी-बद्ध त्याचा एक फार सुंदर आणि रसभरित असा मोठा ग्रंथ आहे.

मुक्तेश्वराप्रमाणें रसाळ ओव्या कोणत्याही कवीच्या नाहींत. त्यानें आपल्या कवितेमध्ये शृंगार, वीर, आणि करुणा, हे रस चांगले साधले आहेत. उपमा, उत्प्रेक्षा, दृष्टांत, इत्यादि अर्थालंकार हे त्यांच्या कवितेंत पुष्कळ अढळतात. त्याचें वर्णन प्रौढ असून चमत्कारिक आहे. त्याच्या वाणींत मार्दव आणि माधुर्य हे गुण असून ती प्रासादिक आहे असें लोक मानतात.

मुक्तेश्वरानें हरिश्रंद्राख्यान केलें आहे, तें छापलें आहे. तेंही फार रसाळ आहे. आणि शतमुखरावणाख्यान केलें आहे, तेंही छापलें आहे व अणखी पुष्कळ ग्रंथ असतील परंतु ते प्रचारांत नसल्यामुळे त्यांचीं नांवां समजलीं नाहींत.

मुक्तेश्वराचें मरणवृत्त कळलें नाहीं. तो शिवाजी राजाचे वेळीं होता. त्याला सुमारे २५० वर्षे झालीं.

देवीदास.

हा मोठा भगवद्भक्त होता. याला साक्षात्कार असे. याच्या कवितेच्या रचनेवरून हा मुक्तेश्वराचे वेळेस असावा असें वाटते. यानें व्यंकटेशस्तोत्र या नांवाचें लहानसें पुस्तक केलें आहे. त्यांत विष्णूची स्तुति व मानसपूजा आहे. त्याच्या ओव्या १०८

आहेत. ह्या देशांत पुष्कळ लोक हें स्तोत्र दररोज भक्तिपुरःसर पठण करितात. यानें करुणामृत झणून दुसरें लहानसें पुस्तक केले, त्यांत भगवंद्भक्तांचें संक्षिप्त वर्णन आहे, व संतमालिका ही यानेंच केली आहे. हीं तिन्ही पुस्तकें छापून ह्यांच्या असंख्य प्रति झाल्या आहेत.

तुळसीदास.

हा बृजभाषेतला उत्कृष्ट कवि चित्रकूटाजवळ हाजीपूर झणून एक गांव आहे, तेथें सरवरिया झणून एक गौड. ब्राह्मणाची शाखा आहे तींत जन्मला. तो वाल्मीकीऋषीचा अवतार होता असें त्याच्या कित्येक कृत्यांवरून समजलें. त्याच्या बापाचें नांव आत्मारामपंत. त्याचा व्रतबंध केल्या नंतर बापानें त्याला बारा वर्षेपर्यंत ब्रह्मचारी ठेऊन त्याजकडून वेदाध्ययन करविलें. मग सोडमुंज करून त्याचें लग्न केलें. त्याच्या बायकोचें नांव देवीममता. ती मोठी पतिव्रता असून उभयतांमध्ये प्रीति पराकाष्ठेची असे. कांहीं काळानंतर तुळसीदासाला रामभक्ति आणि कडकडीत वैराग्य हीं प्राप्त होण्यास असें कारण घडलें कीं, एके दिवसीं देवीममता ही माहेरी गेली असतां हा मध्यरात्री पांच कोस चालून तेथें गेला, तेव्हां दारें बंद होती परंतु देवीममता ज्या माडीवर निजत असे त्या खिडकीतून एके मोठा साप खालीं लोंबत होता तो दोर आहे असें समजून त्या सापालाच धरून वर चढला. उभयतांची भेट झाल्यानंतर तो साप होता असें देवीममतेला समजल्यानंतर तिनें तुळसीदासाला झटलें जसें माझ्या भेटीस्तव तुझी सापालाही ओळखिलें नाहीं असें जर तुमचें देवाकडे लक्ष लागेल तर केवढें कल्याण होईल बरें ? हेंच तिचें बोलणें तुळसीदासाच्या तृदयांत ठसून त्याला वैराग्य आणि रामभक्ति हीं प्राप्त झालीं. अयाचित वृत्तीनें जें मिळेल तें भक्षण करून तो प्राण रक्षण करी. कोणी कांहीं उत्तम वस्त्रें दिल्ली तर तीं वांटून देऊन आपलें शरीर केवळ अमंगळ ठेवित असे.

एके दिवसीं हा चित्रकूट एथें असतां यानें शौचाच्या वेळीं कांहीं उदक वृक्षाच्या मुळांत टाकिलें, त्या उदकानें तथील पिशाच तृप्त होऊन त्यानें याला मारुतीची खूण सांगितली. त्यावरून याला मारुतीचें दर्शन झालें. मग मारुतीनेंही हा तुळसीदास वाल्मिकाचा अवतार असें जाणून याला रामदर्शन करविलें. तेव्हां रामानें याच्या मस्तकावर वरदहस्त ठेविला, तेव्हां पासून याच्या अंगी कविताशक्ति व अद्भुत चमत्कार करण्याचें सामर्थ्य आलें.

एकदां वाराणसींत असा चमत्कार झाला कीं, एका सावकाराची पतिव्रता स्त्री सहगमन करण्यास निघाली, तेव्हां तिनें दासाकडे येऊन नमस्कार केला. दासानें तिला सौभाग्यवती, तुला आठ पुत्र होतील असा आशीर्वाद दिलहा. मग तिनें आपला पति शांत झाल्याचा सर्व वृत्तांत सांगितला असतां दासानें हल्लें कीं, जें मी बोललों तें सर्व रघुपति खरें करील. पुढें त्याच प्रमाणें ती भेताजवळ गेली तों तिचा भ्रतार जिवंत झाला व पुढें तिला आठ पुत्रही झाले.

दासाचे अनेक चमत्कार ऐकून शके १५८५ मध्ये दिल्लीचा बादशाहा जोशाहाजाहान यानें प्रधानाकडून दासाला हस्तनापुरी आणविलें व त्याचा यथोचित सत्कार करून सिंहासनावर बसविलें आणि सांगितलें कीं, मला रामदर्शन करवावें. तें त्यानें अमान्य केल्यामुळें तुला काराग्रहां टाकूं असें भय घातलें. त्यासमयीं दासानें मारुतीचें स्मरण करून त्याजकडून बहुत वानर सैन्य आणविलें. तें हस्तनापुरीचा समूळ नाश करण्यास प्रवृत्त झालें. हें जाणून बादशाहा दासाला शरण गेला व विनंती करून चूक मागून घेतला. ती असी कीं, महाराज मी तुमचा व्यर्थ छळ केला, त्याचद्वल तुला पाहिजे तें माग. त्यावरून दासानें तें शहर रामचंद्राचें आहे, तूं तें सोड इतकें क्षणतांच बादशाहानें तें सोडून देऊन नवें शहर शाहाजाहानाबाद स्थापन करून तेथें राहिला. पुढें दास तेथून तीर्थाटन करीत करीत मथुरावृंदावनीं गेले, तेथें नाभाजीचें याचें संभाषण झालें व त्या-

नें केलेले संतचरित्र छयांत साक्षात् रामानी भावि तुळसीदासाचें चरित्र वर्णन केलें होतें तो समय ग्रंथ नाभाजीपासून श्रवण केला.

तुळसीदासाचे पंक्तीस सहस्र ब्राह्मण नित्य जंवित असत. असें करितां करितां त्याची जनांत फार प्रसिद्धि झाली. कोणी द्रव्य, कोणी सुवर्ण पात्रें आणून देत असत. भोजनोत्तर पुष्कळ लोक मिळून मठांत भजन चालत असे. मग मठाचें दरवाजे उघडे टाकून सर्व मंडळी निजे. असें जाणून एके रात्री मठांत दोन चोर आले व सांन्यारुप्याच्या मोटा बांधून निघाले व सर्व दरवाजांतून बाहेर जाण्यास त्यानीं यत्न केला, परंतु रामलक्ष्मण धनुष्यबाण घेऊन रक्षण करीत होते. त्यामुळे त्यांची सुटका न होतां प्रातःकाळ झाला. तेव्हां त्यांनीं दासाला रात्रीचा सर्व वृत्तांत निवेदन केला व त्याला शरण जाऊन क्षमा मागितली. दास रामचंद्रानें आपल्या करितां फार कष्ट भोगले असें जाणून विस्मय पावले आणि चोरांला सांगितलें कीं, आतां तुमची इच्छा असेल तितकें द्रव्य न्यावें. परंतु दासाच्या दर्शनानें त्यांची बुद्धि निर्मळ होऊन ते पुढें दासाजवळ राहिले व भक्तिमार्गांत निष्णात झाले.

एकदा एक सावकाराची अति रूपवती कन्या उपवर झाली, तेव्हां तिचा बंधु उत्तम वर पाहाण्याकरितां बहुत देश फिरून बऱ्हाण पुरीं आला. तेथें एका सावकारास एक कन्या व एक पुत्र असीं दोन अपत्यें फारच सुरूप होतीं, तीं पाहण्यास त्याचे घरीं गेलां. मुलाच्या बापानें पुत्राला एक नेत्र जाणून मुलीला मुलाचा वेष देऊन दाखविली. त्याचा असा विचार होता कीं, लग्नसमर्थी मुलाला पुढें करावा परंतु तसें नहोतां मुलीमुलींचें लग्न लागलें. त्यावेळीं उज्जनीतील सावकारानें बऱ्हाणपुरकरांस तुच्छ करून त्याच्या मुलीला गाढवावर बसविलें व तिची फार विटंबना केली. मग तिनें आर्त स्वरानें ईश्वराचा धांवा केला. तेव्हां दासाच्या प्रसादाने तिचे सर्व अवयव पालटून तत्क्षणीं तो मुलगा झाला. हा चमत्कार पाहून सर्वास सानंदाश्चर्य झालें. त्यावेळेपासून तुळसीदास हा साक्षात्कारी असें लोकांस समजलें.

याचा गुरू जो जगन्नाथदास त्या बरोबर वृंदावन एवें गो-
वर्धन ह्मणून ठिकाण आहे तेथें गेला व नंतर थोड्याच वेळानें
काशीस परत आला. तेथें शके १६०९ वांत रामायण केलें. तें
तुळसीकृतरामायण यानांवानें लोकांत प्रसिद्ध आहे: त्यावे-
ळीं त्याचें वय ३१ वर्षांचें होतें. रामगुणावली, गीतावली,
व विनयपत्रिका हेही ग्रंथ यानें केले. ते काव्यरूपानें लिहि-
लेले असून त्यांत नीतीचा व भक्तिमार्गाचा विचार फार चांगला
सांगितला आहे. याखेरीज त्यानें केलेलीं पदे, दोहरे, चोपय्या,
वगैरे पुष्कळ लोकांच्या ऐकण्यांत आहेत.

तुळसीदास काशीस राहत असतां तेथें सीतारामप्रीत्यर्थ एक
देवालय बांधिलें व त्याच्या समीप एकामठाची स्थापना केली, तीं
अद्यापि आहेत. तो शके १६२४ या वर्षांत जाहांगीर बादशाहा-
च्या वेळीं मरण पावला.

नाभाजी.

हा कवि हिंदुस्थानांत राहत असे. हा जन्मांध होता. पां-
च वर्षांचा असतां सर्व देशांत दुष्काळ पडला होता आणि अन्न
मिळेना ह्मणून त्याच्या आईबापांनीं त्याला अरण्यांत नेऊन सो-
डिलें. तेव्हां हा तेथें खेळण्याच्या नादांत कांहीं वेळपर्यंत रा-
हिला. मग आईचें स्मरणं करून रडूं लागला. इतक्यांत आग्र-
दास व कील हे दोघे मर्हा वैष्णव होते, ते गंगास्नानाला जात अ-
सतां त्यानीं नाभाजीला पाहिलें आणि सर्व विचारून घेऊन त्यां-
स त्याची दया आली. नंतर कीलानें आपल्या कमंडलूतून उ-
दकं घेऊन त्याच्या नेत्राला सेचन केलें, त्या योगानें त्याचे नेत्र
आले. पुढें उभयतांनीं त्याला बरोबर घेऊन आपल्या मठांत आ-
णिलें. परंतु हा मुल डोंब ह्मणजे महार होता असें समजल्या वरून
न त्यानीं त्याची झोंपडी अंगणांत बांधून दिली होती आणि ते-
थें त्याला ठेविलें व उच्छिष्ट जें असेल तें त्याला देण्याची परवान-
गी सांगितली. तेव्हां भक्तांचें उच्छिष्ट भक्षण केल्यानें, सत्कथा
श्रवणानें, व जे साधु येतील त्यांच्या वंदनानें नाभाजी कांहीं दि-

वसऱ्नीं त्रिकालंज्ञ झाला व त्याला त्रैलोक्यांतील सर्व गोष्टी सह-
ज समजुं लागल्या. परंतु ही गोष्ट कंणास माहित नव्हती.

पुढें आयदासाच्या आज्ञेवरून नाभाजीनें संतचरित्र या
नांवाचा एक ग्रंथ केला. त्यांत श्रीहरीचीं व भक्तांचीं चरित्रें व-
र्णन केलीं आहेत. त्याच्याच आधारानें पुढें भक्तलीलामृत स-
णून ग्रंथ झाला. तशाच त्यानें छपय्या चालीच्या पुष्कळ कवि-
ता केल्या आहेत.

हा जयपुरचा राजा मानसिंग याच्या वेळीं होता, यावरून
त्याला अडीचशें किंवा तिनशें वर्षे झालीं असावीं. आणि तुळसी-
दास जो शाहाजाहान बादशाहाच्या वेळीं होता, त्यानें या ना-
भाजीची भेट वृंदावन एथें घेतली. हावरून या ग्रंथकाराचा उ-
दय अकबर बादशाहाच्या राज्याच्या शेवटीं झाला असें अनुमा-
न होतें.

चोखामेळा.

यानें विठोबाच्या स्तुतिपर. कित्येक अभंग केले आहेत.
याचें गांव पंढरपुर. हा जातीचा अंत्यज (महार) असून वि-
ठोबाच्या अट्टल भक्तांत याची गणना केली आहे. हा शिवाजी
राजाच्या अमलांत शके १५७३ रांत होता. याच्या प्रेमभक्तिमुळे
विठोबानें साक्षात् घेऊन याचें घरचें दही दूध खावें, व प्रसंग वि-
शेषीं भोजनासही जावें. याप्रमाणें संतलीलामृत ग्रंथांत याच्या
चमत्कारिक गोष्टी लिहिल्या आहेत. पंढरपुरच्या लोकांनीं कट
करून याला सरकारांतून असी शिक्षा ठरविली होती कीं, त्याला
बैलाच्या पायीं बांधून मारावयास चालविले. त्या प्रसंगीं विठोबानें
प्रगट होऊन याला संकटांतून मुक्त केलें. असी त्याच ग्रंथांत या-
ची गोष्ट लिहिली आहे.

महिपतराव.

हा कवि जातीचा ब्राह्मण सातारा एथील राहणारा असे.
त्याला होऊन दोनशें वर्षे झालीं. त्याला लहानपणींच शुद्ध म-

राठी भाषा शिकविली होती. मग त्याला सातारच्या राजाच्या पागेकडे कारकुनीची चाकरी मिळाली. चाळीस वर्षांचा वयाचा होईपर्यंत त्याने ती चाकरी केली. मग विठोबाचा भक्त झाला. विष्णूच्या स्तुतिपर त्याने शंभर आर्या केल्या. तो पन्नास वर्षांचा असतां मरण पावला.

~~~~~

श्रीधरस्वामी.

हा पंढरपुराजवळ नांझरें ह्मणून गांव आहे तेथील एका कुळकरण्याचा मुलगा शके १६०० सांत जन्मला. तो जातीचा देशस्थ ब्राह्मण. त्याच्या बापाचें नांव ब्रह्मानंद आणि आईचें नांव सावित्री.

असें सांगतात कीं, हा चौदा वर्षांचा असतांच त्यानें चतुर्थाश्रम घेतला आणि तो बहुधा पंढरपुरासच राहत असे. तेथें त्यानें पांडवप्रताप, हरिविजय, रामविजय, शिवलीलामृत, काशीखंड, ब्रह्मोत्तरखंड, जैमिनिअश्वमेध, पांडुरंगमहात्म्य, इत्यादि प्राकृत भाषेंत ओव्याबद्ध मोठमोठे ग्रंथ केले, आणि तसीच भगवद्गीतेवर ओव्याबद्ध टीका केली.

श्रीधराची कविता फार रसाळ आणि कोमल असी आहे. त्याचे ग्रंथ बहुतेक हल्लीं छापिले आहेत आणि पुष्कळ लोक आस्थेनें वाचतात.

तो पैठण एथें सुमारें शके १६५० सांत आपल्या वयाच्या पन्नासाव्या वर्षी समाधिस्थ झाला.

~~~~~

नरसीमेहता.

हा कवि जुन्या गढईत राहणारा एक नागर जातीचा ब्राह्मण शके १६०० सांत होता असें अनुमान होतें. त्याची मुंज झाल्यानंतर सातव्या वर्षीच त्याची आईबापे निवर्तलीं. भक्तिविजयांत संतमालिकेंत याचें वर्णन चार अध्याय केले आहे. पहिल्यांत त्याचा जन्म आणि त्याला शिवप्रसाद झाला ही गोष्ट. दुसऱ्यांत शिवानी त्याला वृंदावनांत नेऊन श्रीकृष्णाची रासक्री-

डा दाखविली. तिसऱ्यांत त्याच्या लग्नांत वऱ्हाड्यासुद्धां श्रीकृष्ण आले ही गोष्ट. चवथ्यांत हा मंगळकार्यानिमित्त आपल्या कन्येच्या घरीं गेली असतां तेथें हा दरिद्री ल्हाणून छळणा केल्यावरून श्रीकृष्णांनी कापडाचें दिंड आणून इष्टमित्रांसुद्धां जांवयाला उत्तम पोषाक दिले ही गोष्ट. व कोणी पांथस्थ ब्राह्मणाला सातशें रुपयांची हुंडी द्वारकेस श्रीकृष्णावर लिहून दिली आणि ते रुपये त्या ब्राह्मणाला द्वारकेत मिळाले ही गोष्ट व अणखी दुसऱ्या कांहीं गोष्टी वर्णिल्या आहेत.

त्यानें रासमंडळ या नांवाचा गुजराथी भाषेंत एक ग्रंथ केला आहे. त्यांत कृष्णाची रासक्रीडा फार उत्कृष्ट वर्णिली आहे. तो ग्रंथ गुजराथी लोकांस मान्य आहे.

केशवस्वामी.

हा कवि जातीचा ब्राह्मण असून विजापुरी राहत असे. तो पूर्ण आत्मज्ञानी होता, तरी सगुण मूर्तीचा मोठा उपासक असे. त्याची पहिली गोष्ट असी सांगतात कीं, हा भजनांत तल्लीन असतां श्रीकृष्ण बाळरूपी होऊन त्याच्या खांद्यावर बसले असे. एका कुणव्यानें आपल्या शेतांतून पाहिलें. ही गोष्ट स्वामीच्या लक्षांत नव्हती. पण त्या शेतकऱ्यानें श्रीकृष्णमूर्तिविषयीं विचारिलें असतां स्वामींनी अरण्यांत जाऊन भगवंताची प्रार्थना केली. ते वेळीं कृष्णाचा त्यास साक्षात्कार झाला. असें सांगतात कीं, विजापुरांत एका सावकारानें पन्नास हजार रुपये खर्च करून एक वाडा बांधिला. पण त्यामध्ये ब्रह्मसमंथ असे तो सावकाराला फार पीडा देई. एकदां केशवस्वामी हे त्याचे वाड्यांत गेले असतां ब्रह्मराक्षसानें येऊन स्वामीला साष्टांग नमस्कार केला आणि त्याचा निरोप घेऊन वाड्यांतून निघाला.

एकदां केशवस्वामी हजारो संतमंडळीसुद्धां भजन करीत असतां कीर्तन समाप्तिनंतर सुंठ साखर ल्हाणून प्रसाद वांटला. पण ती सुंठ नव्हती, वाण्यानें चुकून बचनाग दिल्या होता. ही गोष्ट दुसरे दिवसीं वाण्याचे लक्षांत येऊन त्यानें शोध केला. परंतु

कोणाला कांहीं बाधा झाली नाही असें अढळलें. त्यानंतर पुढें स्वामीनी पूजा समयां आपल्या मूर्तिकडे पाहिल्लें तों ती मूर्ति विवर्ण दिसूं लागली. तेव्हां स्वामीनी त्याचें कारण लक्षांत आणून ईश्वराची प्रार्थना केली आणि ती मूर्ति पूर्ववत् स्वच्छ दिसूं लागली. पुढें तो वाणी अनुताप पावून केशवस्वामीचा अनुग्रह घेऊन ईश्वरभक्ति करूं लागला.

केशवस्वामीनी ईश्वरस्तुतिपर पुष्कळ अभंग, आर्त्या, व पदे केलेली आहेत. तसें 'एकादशीचंचरित्र' हें स्वामीनाच केले आहे.

बोधलेबाबा.

हा धामन गांवचा राहणारा शीघ्रकवि शके १६०० शांत होता. हा संतमंडळीमध्ये मोठा प्रख्यात होऊन गेला, आणि यानें पुष्कळ अद्भुत चमत्कार केले. याला कीर्तनांत आधीचें पाठांतर नसून वेळच्या वेळेस प्रसादिक कविता सुचत असे. हा पराकाष्ठेचा, परोपकारी व नम्र होता.

एकदां दुष्ट यवनराजानें त्याचा छळ केला, त्यावेळीं पंढरीनाथाची त्यानें प्रार्थना केली असतां त्याजपुढें आणून ठेवलेल्या मासाचीं फुलें झालीं.

एकदां त्यानें यात्रेकन्यांकरवीं आपल्या क्षेत्रांतली सर्व कणसें खावविलीं आणि आपली पेंवे ब्राह्मणांकरवीं लुटविलीं. पुढें असा चमत्कार घडला कीं, त्याच्या शेतांतील सोंपटाला दुष्पट कणसें आलीं आणि रीतीं पेंवे नव्या धान्यानीं भरलीं. हा चमत्कार बहुत लोकांनीं पाहिला.

धामन गांवापासून राठेर ह्मणून दोन कोसांवर एक गांव आहे, तेथें बोधलेबाबा एकादशीच्या दिवसीं कीर्तनाला जात असत. एकदां असें घडलें कीं, राठेरच्या एका कुणव्याला सर्पदंश होऊन तो शेतांत मरण पावला. तेव्हां गांवांतील कुटाळ लोकांनीं असा विचार केला कीं, बोधलेबाबा रामनामाचा मोठा महिमा सांगत असतात. रामनाम घेणाराला अग्नि जाळीत नाही, विष

बाधीत नाही, तर आतां तेथें हें प्रेत नेऊन बोधलेखावाची फ-
जिती करूं. मग कोणाला नकळतां प्रेत कीर्तनांत आणून ठेव-
लें. जेव्हां रामनामाचा गजर करून टाळी वाजवावी ह्यागून बो-
धलेखावाची सांगितलें, तेव्हां जे प्रेत घेऊन आले होते ते ह्याणाले
महाराज, हा तुमच्या समोर बसलेला गृहस्थ तुमचें ऐकत नाही.
परंतु तो मरण पावला ही गोष्ट बोधलेखावास ठाऊक नव्हती.
मग बावा त्या प्रेतासमोर येऊन बोलले, “बाबा, नरदेहास येऊन
हरिभजनाचा आळस करूं नको, टाळी पिटून मुखानें नामघोष क-
र.” हें बोलतांच तो कुणबी नामघोष करून टाळ्या पिटून पूर्ववत्
जिवंत झाला. हा चमत्कार पाहून सर्व लोक त्याला शरण आले.

याप्रमाणें त्याजकडून पुष्कळ चमत्कार घडले. ते भक्ति-
विजय व भक्तलीलामृत नामें ग्रंथांत वर्णिले आहेत. त्याचे वं-
शज अद्यापि धामन गांवास आहेत.

अमृतराय.

कटिबंध किंवा कटाव असा एक कवितेचा प्रकार आहे.
अमृतराय हा कटिबंध कविता करणारा प्रख्यात चतुर, विद्वान्, व
शीघ्रकवि होऊन गेला. तो पद्यरचना इतकी जलद करी कीं,
लेखकास ती लिहिण्यास अवकाश सांपडत नसे. त्याची वाणी
फार मनोरंजक असून कवनांत यमकाचा भरणा अतिशय आहे.
अमृतरायानें विरक्त होऊन अनेक बोधपर विषयांवर व कांहीं
आख्यानांवरही कटाव केले आहेत. ते बहुधा उपलब्ध असू-
न कित्येक छापले आहेत. आजपर्यंत अमृतरायाच्या कटावा
सारखा कटाव कोणत्याही कवीला साधला नाही. याची पद
जोडण्याची व यमक बांधण्याची शैली फार उत्कृष्ट असे. त्याचे
ग्रंथ. दामाजीपंताचीरसद, शुकचरित्र, ध्रुवचरित्र, सुदा-
मचरित्र, द्रौपदीवस्त्राहरण, मार्कंडेयावरचूर्णिका, रामचंद्र-
वर्णनावर, जीवदुशेवर, गणपतीवर, दुर्वासयात्रा, इत्यादि
आख्याने कटावबद्ध रचिली आहेत. तसे हिंदुस्थानी भाषेंतही

बोधपर व आख्यानपर त्याचे पुष्कळ कटाव ऐकण्यांत येतात. हरदास लोक कीर्तनामध्ये तालासुरावर कटाव ह्मणत असतात.

अमृतरायाचा इतिहास नवनीतांत जो लिहिला आहे, तो आत्मी एथें उतरून घेतों.

हा गृहस्थ औरंगाबादेस राहत असे. हा जातीचा देशस्थ ब्राह्मण होता. त्याच्या आईबापांविषयी व जन्मकाळाविषयी कांहीं शोध लागला नाही. औरंगाबादेस विसांमारा ह्मणून एक मोगल सरकारचा मुत्सद्दी होता, त्याच्या पदरीं अमृतराय होता. हा स्वभावानें थट्टेखोर असे. असें सांगतात कीं, एके दिवशीं त्यानें मध्वमुनीश्वर ह्मणून एक साधु होता त्याची थट्टा केली, त्यावरून त्यानें त्यास बोलावून नेऊन बोध केला. तो त्यास ह्मणाला कीं, ईश्वरानें तुला अमृततुल्य वाचा दिली आहे व तुझ्या आईबापांनीं तुझें नांवही तसेंच ठेविलें आहे. तूं आपल्या वाणीचा असा वाईट उपयोग करून ती विकळ करतोस हें नीट नव्हें. तिची जर ईश्वरस्तवनाकडे किंवा लोकांपकाराकडे योजना केली तर फार चांगलें होईल. हा बोध ऐकून अमृतरायास पश्चात्ताप झाला. तेव्हां त्यानें मध्वमुनीश्वर यास गुरु करून आपलें लक्ष परमार्थ साधनाकडे लाविलें.

अमृतराय कथा करीत असे. असें सांगतात कीं, नानासाहेब पेशवे यांनीं याची एक कथा करविली होती, ती ऐकून त्यांस संतोष झाला आणि त्यांनीं त्याची फार प्रशंसा केली. यागोष्टीवरून अमृतराय १०० वर्षां पूर्वी होता असें सिद्ध होते.

अमृतरायाच्या कवितेंत अर्थगांभीर्य विशेष नाही परंतु त्यानें जें वर्णन केलें आहे तें इतकें सुरस आहे कीं, त्याच्यायोगानें ते ते विषय डोळ्यापुढें उभे राहिल्यासारखे दिसतात.

सुमारें शके १६७५ च्या सालीं अमृतरायाचें देहावसान झालें.

मध्यमुनीश्वर.

हा कवि जातीचा ब्राह्मण अमृतरायाच्या वेळीं होता. तो नाशिकास राहत असे. याला पांडुरंगाचा साक्षात्कार हो-

ऊन त्यानें पदें, अभंग, यारूपानें ईश्वराचे गुणानुवाद वर्णिले. कांहीं दिवसानीं तो औरंगाबादेस आला, तेव्हां तेथील लोकांनीं त्याला सकुटुंब राहण्याविषयीं आग्रह केल्यावरून तो तेथें राहिला. तो फार प्रेमभावेन हरिकीर्तन करीत असे. कीर्तनांत स्वकपोलकल्पित प्रसादिक कविता करून गात असे, त्यामुळे त्याची कीर्ति चहूंकडे पसरली. •

कान्होजी आंग्र्या झणून कोणी मराठा मुंबईत राहत होता. तो फार धर्मशील व उदार असून पंडितांचा आदरसत्कार करीत असे. त्याचे पदरीं चौदाशें पंडित होते. त्यांत भास्कररायपंडित मुख्य होता. त्याला प्राकृत भाषेंत केलेले ग्रंथ आवडत नसत, यामुळे तो हरदासांचा द्वेष करी. तो जो कोणी कथेमध्ये अभंग, आर्या, पदें झणेल त्याशीं वाद करून त्याची मानखंडना करी.

कांहीं दिवसानीं मध्वनाथ कान्होजीच्या घरीं आले. रात्री कीर्तनाचा घोष करतां करतां भास्कररायास फार क्रोध आला, नंतर नाथाचा व त्याचा पुष्कळ वाद होऊन पंडिताचा गर्वपरिहार होऊन कान्होजीस आनंद झाला. पुढें नाथ स्वदेशीं परत आले.

औरंगाबादेत लक्ष्मणपंत झणून कोणी गृहस्थ होता. तो नाथाच्या मार्गे टाळकरी असे. कांहीं कारणानें त्याला, कारागृह प्राप्त झालें, त्या योगानें नाथ चिंताग्रस्त झाले झणून विठोबानें काजीचें रूप धरून हाजीमहंमदखान कोतवाल होता त्यास शासन केलें. नंतर त्यास बंधमुक्त केलें. तो कोतवालही विरागी होऊन फकीर झाला.

मध्वनाथाला जरा प्राप्त झाली तेव्हां अशक्ततेमुळे त्यास पंढरीस येववेना झणून त्यास दृष्टांत झाला कीं, उद्धवभट जोशी यांच्या अंगणांत दीड पुरुष खोल खाडा केला असतां विठोबारखुमाईची मूर्ति सांपडेल. त्याप्रमाणें यानीं खणून पाहिलें तों मूर्ति सांपडली. त्या मूर्तीची स्थापना नाथानीं केली आणि पुढें आमर-

णांत हरिकीर्तन गजरांत त्यानीं आपला काळ घालविला. य-
 नेश्वराचेचरित्र हें नाथानीं केलें.

प्रेमाबाई.

प्रेमाबाई या नांवानें अंकित भक्तिपर कांहीं गाणीं, अभंग
 ऐकण्यांत आलीं आहेत त्यावरून कविमंडळांत या बाईची गण-
 ना करितों. ही शके १६१० शांत असावी असें वाटतें. हिचे
 गांव, जात, गीत याविषयीं ऐकण्यांत नाहीं. भक्तलीलामृत ग्रंथां-
 त संतमाळिकेंत इचा वृत्तांत लिहिला आहे, त्यांत इचा स्वभाव,
 नेम, आणि मरणाची गोष्ट लिहिली आहे. ही स्वभावानें फार द-
 याळू आणि प्रेमळ होती. गंगास्नान, श्रीगोपाळाची पूजा, भा-
 गवतश्रवण, ईश्वरनामाचें कीर्तन हें अखंड करीत असे. पुराण
 कीर्तन ऐकतां ऐकतां सद्गदित होऊन प्रेमाश्रू ढाळतांना वारंवार
 लोकांच्या अढळण्यांत आल्यावरून तिला प्रेमाबाई हें नांव दिल्ले-
 लें आहे.

एके दिवसीं संतमंडळी घरीं आली असतां पुराणास जायाला
 वनलें नाहीं. पण आपल्या दाहा वर्षीच्या मुलांकडून श्रीकृष्णा-
 ची कथा ऐकत असतां सद्गदित होऊन संसारकृत्य आपल्या मु-
 लाकडे सोंपून देऊन हिनें त्याच वेळीं देह विसर्जन केलें.

निंबराज.

• हा नामलगांवकर कुटुंबवत्सल ब्राह्मण देवदैठण गांवची
 कुळकरण वृत्ति करून त्या गांवीं राहत असे. हा शके १६०० शां-
 त होता. कांहीं दिवसांनीं तो प्रपंचांत विरक्त होऊन तीर्थाटन
 करूं लागला. तो हिमालयापर्यंत जाऊन तीर्थे व क्षेत्रे फिरला.
 भागीरथीच्या तीन कावडी रामेश्वरास आणून वाहिल्या. तो
 आपले जपव्रतादिक निष्काम बुद्धीनें करीत असे. असें असतां
 त्यास गजाननाचा प्रसाद झाला. तो असा कीं, ब्राह्मणाच्या रूपानें.
 रात्रीं येऊन निंबराजाच्या हातीं विद्या दिल्या, तो त्यानें भक्षिला

व त्या विड्याची तांबडी खूण त्याच्या हातावर अक्षय राहिली होती असें झणतात. पुढें कीर्तन करूं लागला तें वैष्णवजन श्रवण करून तल्लीन होत असत.

एकदां हा पंढरपुरीं गेला तों रुक्मिणीनें त्याचें सत्व पाहण्या करितां असें केलें कीं, आपण माळणीचा वेष घेतला आणि गाजरांच्या फोडी पांटी भरून हटांत बसली. तेथें निबराज आले, त्याची प्रार्थना केली कीं, मी आपलें तान्हें मूल घरांतून आणी तेंपर्यंत ही पांटी संभाळ. इतकें सांगून गेली ती पुनः आलीच नाहीं. यानें कांहीं वेळानें पांटीकडेस पाहिलें तों ती पांटी सोन्यानी भरली होती. हें ईश्वरी मायेचें कृत्य जाणून तो पांटी टाकून निघाला.

एकदां भगवान्ही ब्राह्मणाचें रूप धरून चंद्रभागातीरिं स्नानार्थ गेले व उदकांत स्नान करण्याच्या वेळीं तुळसीची माळ व टोपी याच्या स्वाधीन केली व अदृश्य झाले. नंतर सर्वांनीं यास देवाची देणगी आहे असें सांगितल्यावरून ती माळ व टोपी तो धारण करीत असे. तो कीर्तन करीत असतां श्रीकृष्ण मयूर पिच्छानीं त्याजवर वारा घालीत असत असें सांगतात, इत्यादि त्याच्या चमत्कारिक गोष्टी भक्तिविजयांत सांगितल्या आहेत.

यानें पदें वगैरे ईश्वर स्तुतिपर कविता केल्या आहेत असें लेकण्यांत आहे.

कान्होपाठक.

हा केंदूर नामें गांवांत राहणारा ब्राह्मण मोठा भगवद्भक्त शके १६०० शामध्ये होता. याची वृत्ति बाह्यात्कारी प्रपंचांत निमग्न दिसून अंतरीं मोठा विरक्त होता.

एकदां कोणी काशीकर पांडित त्याची भेट घ्यावी झणून मुद्दाम काशीहून केंदूरास आला. पण कान्होपाठकाची भेट झाली तेव्हां तो आपल्या मुलाला खेळवीत बसला होता. हें पाहून काशीकर यानें उपहास करून झटलें “महाराज, लेंकरांच्या

मायाजाळांत कशासाठीं गुंतलां, याचा त्याग करी." ते बोलणें मान्यकरून कान्होपाठकानें आपलें लेंकरूं उचलून विहिरींत टाकून दिलें. तेव्हां काशीकर याला बहुत पश्चात्ताप झाला. पुढें असें घडलें कीं, कान्होपाठकानें ईश्वराचा धांवा केला आणि तें लेंकरूं काशीकरादेखतां त्याच्या समोर धांवत आलें. हा ईश्वरी साक्षात्कार पाहून काशीकर यास बहुत विस्मय झाला आणि त्याच्या उपदेश घेऊन आपल्या क्षेत्रीं गेला.

कान्होपाठकानें नामांपाठकी अश्वमेध या नांवाचा एक ग्रंथ केला आहे. त्याचे १२० अध्याय आहेत.

मुद्रलभट्ट.

हा ब्राह्मण उत्कृष्ट रामभक्त होता. तो वेदशास्त्रसंपन्न असून निगर्वी, सर्वाभूतीं मम्र आणि दयाळू असा होता. अयाचित वृत्तीनें तो आपला प्रपंचनिर्वाह करी. याचे घरीं सीता, राम, लक्ष्मण, भरत, आणि शत्रुघ्न यांच्या फार सुंदर मूर्ति वडिलोपार्जित होत्या. त्यांची तो नेमाने पूजा करीत असे. प्रतिवर्षीं रामनवमीचा मोठा उत्साह करीत होता. त्या उत्साहनिमित्त द्रव्यवान् लोकांकडून त्याला पुष्कळ पैसा मिळत असे.

एकदां मुद्रलभट्ट काशीयात्राकरून येत असतां त्याची कीर्ति ऐकून बहुत लोकांनीं त्याला द्रव्य आणि वस्त्रेभूषणें वगैरे दिलीं. तेव्हां चोरांनीं त्याची पाळत राखून लुटायला हात्यारबंद होऊन आले. त्यावेळेस असें कौतुक घडलें कीं, राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न यांनीं धनुर्धराचें रूप धरून मजलदरमजल मुद्रलभट्टाच्या पाठीशीं राहून त्याला घरापर्यंत पोहचविलें. परंतु ते धनुर्धारी चोरांच्या मात्र दृष्टीस पडत असत. मुद्रलभट्ट घरीं पोहचल्यावर चोर त्याला शरण आले आणि धनुर्धारांच्याची गोष्ट त्यास सांगितली. त्यावेळीं मुद्रलभट्टानें ह्मटलें "हर हर, द्रव्यानिमित्त देवाला शिणविलें." याप्रमाणें अणखीं त्याला ईश्वरी साक्षात्कार घडले. यानें रामचंद्राच्या स्तुतिपर आर्या केल्या आहेत, त्या फारच करुणारसभरित आहेत. त्याला मुद्रलश-

तक असें लणतात. तसाच त्यानें दुसरा एक ग्रंथ केला, त्याला मुद्रलरामायण असें लणतात.

सुभानराव.

हा कवि जातीचा ब्राह्मण असून मद्रासेपासून पश्चिमेस सु-
मारें चाळीस कोशांवर अरनि लणून एक गांव आहे, तेथला रा-
हणारा असे. त्याची भरभर आरकाटचा नवाब सादत्तउल्लाखा-
न याच्या वेळीं शके १६४० सांत झाली. अरनि एथील राजा-
च्या दरबारीं त्याला चाकरी असे. सुभानरावास लहानपणीं
चांगली शिक्षा प्राप्त झाली. त्यानें आपलें आयुष्य ईश्वरसेवे-
त घालविलें. वीस वर्षांचा असतां आपली बुद्धि वाढावी
लणून तो ज्योतिष्मती लणजे मालकांगोणीचें तेल प्याला,
तेणेंकरून त्याला खायखाय सुटली. त्याला आपले धन्यापासून
दोन गांव इनाम मिळाले. त्यांचे उत्पन्नानें त्यानें कांहीं औष-
धोपचार करून आपली भूक शांत केली. त्याला हैदराबाद एथें
तानीशाकडे वकील लणून पाठविला असतां त्यानें मोठ्या व्यव-
स्थेनें आपला उद्देश साधला. बादशाहाला आपल्या पराक्रमार्चीं
उदाहरणें दाखवून त्यापासून मोठीं मोलवान् बक्षिसें मिळवून
पुनः स्वग्रामीं परत आला. तो हनुमंताचा भक्त असे. त्यानें
सीता आणि राम यांच्या विवाहाविषयीं शंभर श्लोकांचें एक
आख्यान रचिलें आहे. तो हातारा होई तोंपर्यंत वांचला आणि
अरनि एथेंच समाप्त झाला.

अरनि राजाच्या पदरच्या मुजुमदाराजवळ जे लेख होते
त्यांवरून त्याचें हें चरित्र सांगितलें आहे.

~~~~~

मेरोपंतपंडित.

पुण्यापासून सुमारें तीस पस्तीस कोसांवर बारामती लणून
गांव आहे, तेथें बाबूजी नाईक जोशी लणून. कोणी जहागीर-

दार गृहस्थ राहत होता. त्याच्या पदरीं बापूजीपंत ऊर्फ रामचंद्रपंत पराडकर या नांवाचा एक कारकून असं, तो जातीचा कऱ्हाडा ब्राह्मण होता. त्याचा पुत्र हा मोरोपंत. तो कोल्हापुरा-
नजीक पन्हाळा ह्मणून एक गांव आहे तेथील राहणारा शके १६५१ मध्ये जन्मला.

पूर्वी असी चाल होती कीं, कारकून असला तरी त्यानें काव्याभ्यास करून भागवत लागे इतकी व्युत्पत्ति शिकावी. त्या संप्रशयाप्रमाणें मोरोपंतानें काव्य, नाटकें, व पुराण इत्यादि व्युत्पत्ति संपादिली होती.

प्रथम मोरोपंत हा कारकुनी लिहिण्यांत हुशार व प्रमाणिक असून यजमानाचे पदरीं जामदार खान्याची देवरेख करणारा होता. एके दिवसीं जमाखर्चाच्या लिहिण्यामध्ये मोरोपंताला पाव आप्याची चूक लागली, ती शोधून काढण्याकरितां पंताला तीन रात्र जागरण करावें लागलें, तरी चूक सांपडली नाहीं. इतक्यांत त्याचे यजमान अक्रमात् त्याच्या बसायाच्या जागीं आले आणि त्यानीं विचारिलें कीं, जागरण किमर्थ करितां ? पंतानीं उत्तर दिल्लें कीं, जमाखर्चांत कांहीं चूक लागली आहे ती शोधून काढण्याकरितां. यजमानास मोठें आश्चर्य वाटलें आणि सहजावृत्त्या बोलले कीं, मोरोबा, पाव आप्याच्या शोधा करितां त्यां त्रिरात्र श्रम करून व्यर्थ जागरण केलेंस, असें जर ईश्वराच्या शोधाकरितां श्रम करितास तर व्यर्थ गेलें असतें काय ? मोरोपंताला तें यजमानाचें उपदेशपर भाषण ऐकून अनुताप झाला आणि लागलेंच कानावर लेखणी होती ती यजमानाच्या पायांवर वाहिली आणि घरीं राहण्याविषयीं आज्ञा मागितली. यजमानानेंही त्याचा पक्का भाव जाणून त्याला घरीं राहण्याविषयीं आज्ञा दिल्ली.

असें सांगतात कीं, मोरोपंत पुराण सांगत असे. एकदां बाबूजी नाईक त्याचें पुराण ऐकून खुष झाले आणि त्याला सालीना ५०० रुपये वेतन देऊन आपल्या जवळ पुराण सांगण्यास ठेविलें आणि त्याचा संसार जन्मपर्यंत चालविला.

मोरोपंत हा चतुरस्र व उत्कृष्ट बुद्धिमान असतां कविता करण्याचाही त्याला छंद होता. त्यानें निवांतपणां आपल्या घरां राहून आर्यावैद्ध पुष्कळ ग्रंथ रचिले.

त्याजविषयां अणखी असी गोष्ट सांगतात कीं, तो शके १७१० मध्यं काशीस गेला. तेव्हां त्यानें आपली कविता बरोबर नेली होती, ती काशींतल्या पंडितांना पसंत केली.

त्यानें १०८ रामायणें केलीं ह्मणून सांगतात. परंतु त्यांपैकी थोडींच उपलब्ध आहेत. तीं जेणेंप्रमाणें:—

परंतुरामायण—यांत प्रत्येक आर्येमध्ये “परंतु” हा शब्द आणिला आहे.

निरोधुरामायण—यांत ओष्ठस्थानिक जीं पवर्गोक्षरें तीं कोणत्याही आर्येंत न येऊं देतां संपूर्ण रामायणकथा रचिली. दानरामायण, मंत्ररामायण, अभिवेश्यरामायण, भविष्यरामायण, भावार्थरामायण, मधोरपंतीरामायण, हनुमंतरामायण, इत्यादि चमत्कारिक रामायणें आहेत. भारताची मूलग्रंथाप्रमाणें १८ पर्वे केलीं आहेत, व तीं सर्व उपलब्ध असून त्यांपैकी कांहीं छापलींही आहेत. भागवतांतिल दशमस्कंधावर आर्या केल्या आहेत, त्याही छापल्या आहेत आणि त्यांतिल कित्येक इतिहासावरही आर्या आहेत. सप्तशती व मल्लारीमहात्म्य यांवर आर्या आहेत. केकावळी ह्मणून ईश्वरस्तवनपर एक फारच उत्कृष्ट ग्रंथ केला आहे, तो छापला आहे. शंकराचार्यांचा प्रश्नोत्तरमालिका ह्मणून एक ग्रंथ आहे त्यावरही आर्या आहेत. नळापाख्यान, पंढरीस्तुति, हनुमत्स्तव, सन्मणिमाला, रासक्रीडा, धनाक्षरी, रामचरित्र, आणि अहिल्योद्धार यांवर साक्या, आणि कित्येक पर्दे. याप्रमाणें अनेक विषयांवर आर्या, साक्या, पर्दे, केलेलीं अढळतात. परंतु त्याची कविता प्रायः आर्याछंदोबद्ध आहे. प्राकृत कवितेमध्ये आर्या कवनांत मोरोपंत फारच प्रख्यात कवि झाला. त्याविषयां कोणी एकानें आर्या केली आहे कीं,

॥ सुश्लोक वामनाचा अभंगवाणीप्रसिद्धतुक्याची ॥

॥ ओवी ज्ञानेशाची किंवा आद्यां मयोरपंताची ॥

यावरून सहजच कळेल की, कोणकोणत्या कवितेमध्ये कोणकोणते कवी उत्कृष्ट होऊन गेले.

मोरोपंताची वाणी शुद्ध, मौढ, सरळ, आणि स्थळविशेषी फारच रसाळ आहे. त्याच्या कवितेत यमकादिक शब्दालंकारांचा मोठा भरणा आहे. बहुधा सर्व यमके शिल्प अथवा द्वयर्थपदांनी साधलेली आहेत. उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षादि अर्थालंकार तर पुष्कळच आहे. त्याच्या कवितेत संस्कृत शब्द फार आहेत. कित्येक ठिकाणी एक एक चरण अथवा अर्ध शुद्ध संस्कृत भाषेतच केले आहे. ज्यांस संस्कृत येत नाही, त्यांस त्याची कविता चांगलीशी समजत नाही. संस्कृत भाषेतही त्याने काही शतके व स्फुट श्लोक केले आहेत.

मोरोपंत आपल्या वयाच्या ६५ व्या वर्षी शके १७१६ चैत्र शुद्ध १५ मंगळवार आनंदनाम संवत्सर या दिवशी मरण पावला. त्याचे वंशज हल्ली पंढरपुरास आहेत.

साळ्यारसाळ.

हा पंढरपुरकर यजुर्वेदी ब्राह्मण शके १६६० मध्ये होता. हा शास्त्रांत निपुण असून वक्ता, आचारसंपन्न, आणि विठोबाचा उत्तम भक्त होता. याने संपूर्ण रामायण महाराष्ट्र भाषेत ओव्यावद्ध रचिले आहे. त्याला लोक रसाळरामायण असे ह्मणतात. याची वाणी फार रसभरित होती, त्यामुळे रसाळ हे नांव लोकांनी दिलेले आहे. याने सुंदरकांडापर्यंत रामायण ग्रंथ रचिला त्यावेळेस श्रीरुक्मिणीने काही चमत्कार दाखविला. त्या नंतर संपूर्ण ग्रंथ सिद्धीस गेला, अशी याविषयी सविस्तर गोष्ट संतलीलामृतांत लिहिली आहे.

रामजोशी.

हा सोलापुरचा सुखवस्तू राहणारा जातीचा देशस्थ ब्राह्मण

होता. तो पहिल्या बाजीरावाच्या वेळीं होता. तो कथाकीर्तन करून आपलें उपजीवन करीत असें. तां कवि अमून मोठा चतुर वक्ता होता. त्यानें लावण्यांच्या चालीवर कविता फार केली आहे. तो कथेंत मायः आपलीच कविता लक्षणत असे. मोरोपंताची कविता त्यानें फार प्रसिद्ध केली असें सांगतात.

रामजोशी याचा जन्म शके १६८४ या वर्षीं झाला; आणि तो शके १७३४ या वर्षीं मृत्यु पावला. मरण समयां त्याचें वय पन्नास वर्षांचें होतें असें सांगतात.

त्यानें छंदःशास्त्रावर छंदोमंजरी या नांवें एक ग्रंथ केला आहे. या खेरीज याचे दुसरे ग्रंथ एथें फारसे संपडत नाहीत. याची कविता सरस असून बोधपर आहे.

रघुनाथपंडित.

हा कवि सुमारे १७०० व्या शतकांत प्रसिद्धीस आला. याचें दुसरें वृत्त कांहींच माहीत नाही. त्यानें एक लहानसा ग्रंथ केला आहे, त्याला नलदमयंती स्वयंवराख्यान असें लक्षणतात. त्याची एकंदर चाळीस पंचेचाळीस पृष्ठे आहेत. त्यांत माधुर्य व रस इतका आहे कीं, तो आरंभापासून शेवटपर्यंत वाचल्या वांचून मनाची तृप्ति होत नाही.

नलदमयंतीस्वयंवर हा विषय शृंगाररसप्रधान असल्यामुळे बहुधा सर्वास आवडणारा आहे. तशांत कवीची रसानुकूल रचना व प्राकृत असून मनोहरण करण्यासारिखी वाणी यांचें साहाय्य झाल्यावर ती कविता आल्हादकारक व चित्तवेधक कां होणार नाही ?

रघुनाथपंडिताच्या कवितेंत प्रास, यमक, इत्यादि शब्दालंकार व उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, इत्यादि अर्थालंकार पुष्कळ व चांगले साधले आहेत. छंद गोड व नानातन्हेचे योजले आहेत. शब्दरचना जरी संस्कृतमिश्रित आहे तरी क्लिष्ट नाही, व वर्णन चमत्कारिक असून अमर्याद अतिशयोक्तीनें भरलें नाही.

शाहासुनी.

शाहाबाबा हणून कोणी एक परदेशी जातीचा मनुष्य प्रयाग एथें जन्मला. त्याच्या बायकोचें नांव आमीनाबाई, ती मोठी पतिव्रता होती. तिच्या पोटीं जानाजी हणून एक पुत्र उत्पन्न झाला. तो मोठा विष्णुभक्त असे. त्याच्या बायकोचें नांव मंडुबाई. तिच्या पोटीं एक पुत्र झाला, त्याचें नांव मानशि-ग. त्याचा जन्म भीमातीरीं सिद्धटेक हणून एक क्षेत्र आहे तेथें झाला. तो गणेश उपासक असे. त्याच्या बायकोचें नांव अमाई, तिला लोळ ताई असें हणत असत. तिच्यापासून एक मुलगा झाला, त्याला त्याच्या पणज्याचें नांव ठेंऊन शाहसुनी असें हणत असत. हाही मोठा वैष्णव असे व वेदांतांमध्ये फार निपुण असे.

त्यानें सिद्धांतबोध हणून एक महाराष्ट्र भाषेमध्ये प्राकृत ओवीबद्ध ग्रंथ केला आहे, त्याचें पन्नास अध्याय आहेत. त्यांत बहुधा वेदांतांचाच उपदेश आहे, कथाभाग फारसा नाही. हा ग्रंथ शालिवाहन शकाच्या १७०० व्या शतकांत समाप्त झाला आहे. यावरून हा आलिकडचाच आहे. ह्या कवीचे दुसरे ग्रंथ किंवा त्याची दुसरीं कृत्ये प्रस्तुत कोठें उपलब्ध नाहीत.

महिपति.

याला कोणी महिपतिबाबा असेंही हणतात. हा जातीचा देशस्थ ब्राह्मण गोदावरीच्या कांठीं पैठणा जवळ ताहराबाद ना-में गांव आहे त्यांत राहत असे. तो वैराग्यशील साधु होता. त्यानें भक्तिविजय, संतविजय, संतलीलामृत, भक्तली-लामृत, आणि कथासारामृत हे अनुक्रमानें मोठे ओवीबद्ध ग्रंथ केले. त्यांत मुख्यत्वेकरून भक्तांच्या व संतांच्या लीला वर्णिल्या आहेत. नाभाजी याचें ग्वालेरी हणजे हिंदुस्थानी भाषेतलें जें संतचरित्र व मानदेशचा उद्धवचिद्घन याचें भक्तचरित्र व इतर ग्रंथांतरीच्या कथा यांच्या आधारानें त्यानें हे ग्रंथ रचिले आहेत. तसेच त्यानें पांडुरंगस्तोत्र, शनिमाहात्म्य, कृ-

णालीलामृत, तुकारामचरित्र, इत्यादि लहान लहान ग्रंथ केले. महिपति हा शरीरप्रकृतीने अशक्त होता. त्याला एवढे मोठे ग्रंथ करण्याची शक्ति नव्हती तथापि त्याने भगवत्प्रकरणे ग्रंथ लिहिले असे त्याच्याच ग्रंथांत पदोपरी लेख आहेत. तो आपल्या वयाच्या ८० वर्षी मरण पावला.

भक्तलीलामृत ग्रंथाच्या शेवटी शालिवाहन शक १६९६ हा लिहिला आहे, यावरून या कवीला ८६ वर्षे होतात.

~~~~~

भैरवनाथ.

हा अर्वाचीन कवि शके १७०० मध्ये होता. 'तो जातीचा कोण होता हे पक्के ठाऊक नाही; परंतु त्याच्या लेखावरून तो बहुधा ब्राह्मण असावा असे वाटते. तो विटपक्षेत्री राहत असे.

त्याने नाथलीलामृत ह्मणून फार उत्कृष्ट व रसिक असा एक ग्रंथ केला आहे, त्याचे २८ अध्याय आहेत व ओव्या एकंदर ४८५ आहेत. ह्या ग्रंथांत प्राचीन काळचे गोरक्ष मच्छेंद्रादि भक्तांच्या कथा वर्णिल्या आहेत व प्रसंगवशांत वेदांतही सांगितला आहे. हा ग्रंथ शके १७५६ जयनाम संवत्सर, चैत्रमास, गुरुवार, रामनवमीचे दिवसी समाप्त झाला. असा त्या ग्रंथांत लेख आहे. याचे अणखी ग्रंथ असतील परंतु ते प्रस्तुत अनुपलब्ध आहेत.

~~~~~

वाळगंगाधरशास्त्री जांभेकर.

हा अर्वाचीन काळांत पश्चिम हिंदुस्थानामध्ये प्रख्यात बुद्धिमान व विद्वान् असा पुरुष होऊन गेला. राजापुंराजवळ पोभुलें ह्मणून एक गांव आहे, तेथे तो सन् १८१० मध्ये जन्मला. याला इंग्लिश, संस्कृत, कानडी, परशियन वगैरे भाषा चांगल्या यत्न असून इंग्रजी व हिंदुज्योतिष व इतर विद्या यांतही तो निष्णात होता. त्याच्या विद्वत्तेवरून त्याला अल्प वयांतच प्रोफेसरची पदवी दिली आणि सन् १८२९ मध्ये एल्फिन्स्टन विद्यालयांत गणितशास्त्र व ज्योतिष इत्यादि शिकविण्यास त्याला विद्यागुरु

नेमिलें. त्या शाळेचें काम त्यानें वजनदारीनें चालविलें. मुंबईतील ज्याग्रफिकल सोसैटि व रायल एशियाटिक सोसैटि यांच्या विद्यावृद्धि करण्याच्या कामांत त्यानें पुष्कळ मदत केली. मुलांच्या विद्याभ्यासाकरितां त्यानें कित्येक पुस्तके तयार केलीं. त्यांपैकीं बाळव्याकरण, नीतिकथा, सारसंग्रह, भूगोलविद्या हे चार ग्रंथ प्रथम हांत. इंग्लंडदेशाचा इतिहास व एल्फिन्ष्टनकृत हिंदुस्थानाच्या इतिहासाचासंदेप आणि भूगोलशास्त्र गणितभाग याग्रंथांचे मराठी भाषेंत उतारे त्यानें च केले आणि मरेज व्याकरण शोधिलें.

त्यानें दृपण नामें एक आठवड्यास निघणारें वर्तमान पत्र कित्येक वर्षे चालविलें, तें मराठी व इंग्लिश या दोन्ही भाषांत होतें. याच्या पूर्वी मुंबईमध्ये वर्तमानपत्र कोणतेंच निघत नव्हतें. पुढें दिग्दर्शन नांवाचें एक मासिक पुस्तक त्याच्याच आश्रयानें कांहीं वर्षे निघत होतें.

तो विद्याभ्यासाविषयी व अनेक उपयुक्त विषयांचे शोध करण्याविषयी उत्कंठित आणि प्रयत्नशाली असे. त्याची आयुष्यमर्यादा दीर्घ असती तर आजपर्यंत विद्येच्या कामांत त्याच्या हातून मोठालीं कृत्ये घडलीं असतीं, याविषयी संशय नाहीं. तो सभ्यतेमुळे साहेब लोकांस व नेटिवांसही मान्य असून सर्वास प्रियकर असे. त्याच्या कारकीर्दींत कित्येक चांगले विद्यार्थी तयार झाले, ते अजून सरकारी मोठमोठाल्या कामावर व शाळांवर नेमिले आहेत.

बाळगंगाधरशास्त्री हा आवरकांबीच्या पुस्तका प्रमाणें मानसविद्येवर कांहींसे पुस्तक करीत असतां आणि एल्फिन्ष्टन साहेबाच्या पुस्तकाधारे हिंदुस्थानची बखर रचीत असतां त्या काळांत कांहीं नवीन शोध करण्यासाठीं कित्येक दिवस श्रीकनकेश्वरी जाऊन राहिला होता, तेथें ज्वर आल्यावरून मुंबईस परत आला. पुढें त्याच दुःखण्यानें तो सन् १८४६ सांत मे महिन्याचे १७ वे तारिखेस बारावर एक वाजतां मरण पावला.

तामिळ कवि.

सेतेकर.

ह्या कवीचा जो आपणात वृत्तांत मिळाला आहे त्यावरून असें समजतें कीं, तो शालिवाहन शकाचे पूर्वी सुमारे १०० वर्षांवर होऊन गेला आणि जो लेख आहे, त्यावरून असें दिसतें कीं, तो संघातर नामक राजाच्या आठेचाळीस कविरत्नमाळिकेंत शिरोमणि होता. मधुरा हें त्याचें वास्तव्य असे. चंपकमार ज्याला वामनचंडामणिपांडेय असेंही म्हणतात, त्याच्या राज्यांत सुंदरेश्वर देवानें ह्या कवीला कविगणांत एक स्थान दिलें होतें त्यावर तो बसत असे. एके दिवसीं चंपकमारानें सर्व कवींस विचारिलें कीं, माझे पत्नीचे केशांस जो सुगंध आहे तो स्वाभाविक आहे किंवा कृत्रिम आहे ? राजानें एका खांद्यास एक सहस्र रुपयांची थैली दांगली आणि सांगितलें कीं, जो कोणी या प्रश्नाचें उत्तर देईल त्यास ती मिळेल. धामग नामें एक गरीब वृद्ध ब्राह्मण तेथें होता, त्यानें सुंदरेश्वराची मनांत प्रार्थना केली, तेणेंकरून त्याला असी प्रेरणा झाली कीं, “राणीच्या केशांस जो सुगंध आहे तो स्वाभाविक आहे असें तूं उघड सांग.” तें सांगितल्या वरून त्याला ते रुपये बक्षीस मिळाले. सुंदरेश्वरानें वृद्ध ब्राह्मणाचें रूप घेऊन धामगाला साहाय्य केलें म्हणून सेतेकर कांहीं भाषणें बोलला आणि तसाच वादविवाद चालविला. ईश्वरानें आपलें रूप प्रगट करून त्याला तृतीय नेत्र दाखविलें. मग ह्या कवीला प्रथम भय वाटलें म्हणून आपल्या आसना वरून उठला. परंतु मोठ्या धैर्याने कांहीं वादाचे प्रश्न केले, तेव्हां सुंदरेश्वराचा क्रोधाग्नि पेटला, आणि त्यानें त्याला शाप दिलहा कीं, एक अति नीच पुरुष तुला वादामध्यें जिंकील. यानंतर यादकदर हा सेतेकराशी बहुत दिवस संभाषण करीत असे. एक नीच जातीचा कवि तेरुवेळ्ळुवर तेथें आला, त्यानें कोरल नामक आपला ग्रंथ त्याच्या पुढें टाकला, तो तत्काळ अदृश्य झाला.

आव्हेयरप्रभृतिसप्तज्ञानी.

हीं नामांकित सात माणसें एका अंत्यजाच्या कन्येपासून उत्पन्न झालीं. त्यांत आव्हेयर, अपग्गा, वालीज, आणि आरव्वे ह्या चौघी कन्या आणि तेरूवेल्लुवर, आधिकनान, आणि कपिलर हे तिचे पुत्र. हीं सातही भावंडे नीतिशास्त्रांत प्रख्यात होतीं. माचीन ग्रीक आणि तामिळ लोक हे आजतागाईत यांची कीर्त्ति गात आहेत.

आव्हेयर सर्वांत वडौल. ही तर नीतिशास्त्रज्ञापैकीं प्रख्यात स्त्री असून इतर पुष्कळ विद्याविषयांत निष्णात होती. हिनें नीतिशास्त्रावर ग्रंथ केले, त्यांपैकीं अतिसुदि, कोनिवेंडन, मुदुरुसी, नाडवाली, आणि कालवीऊलुकं हे ग्रंथ तामिळ देशांतील विद्यालयामध्ये शिकवीत असतात. या खेरीज ज्योतिःशास्त्र, वैद्यक, रसायन, आणि भूगोल या शास्त्रांवर तिचे ग्रंथ आहेत. याशिवाय कल्प, मंत्र, धातुवाद, जटिलीक्रिया, इत्यादि कलांच्या प्रकरणांतही ती फार माहितगार असे. आव्हेयर ही कल्पविद्येच्या योगानें २४० वर्षे वांचली होती असें सांगतात, आणि ही स्त्री अवतारी आहे असे लोक मानित असत.

हीं सातही भावंडे जन्मतांच आईबापांनी रानांत टाकिलीं होतीं. ममतेस्तव आई मात्र त्यांचा समाचार घ्यायला जात असे आणि फार कष्टी होई. त्या साता जणाला वाचा फुटून त्यांनीं वेगवेगळ्या प्रकारानें आपल्या आईचें समाधान केलें. तें संभाषण क्रांडप्रनाम या ग्रंथांत लिहिलें आहे. हीं सातही भावंडे वेगळाल्या ठिकाणीं धार्मिक पुरुषांपासून सूशिक्षित झालीं. यांचा चमत्कारिक जन्मवृत्तांत त्या ग्रंथांतून संक्षेपानें लिहितो.

यांच्या बापाचें नांव पिरली आणि अजाचे नांव वेदमौळी. हा तर भविष्यवंता कोणी सिद्धपुरुष आहे असा त्या वेळच्या लोकांमध्ये त्याचा सन्मान होता. एकदां वेदमौळीनें एका अंत्यजाच्या घरावर रात्रीचा दैदीप्यमान तारा पडतां पाहिला. तेशें एक नुकतीच कन्या जन्मली होती. वेदमौळीला तर भविष्य

समजलें कीं, ह्या कन्येचें माझ्या पुत्रा बरोबर लग्न होणार आहे. त्यावेळेस त्याचा मुलगा पिरली बारा वर्षांचा होता. त्या भवितव्यावरून वेदमौळीला फार वाईट वाटलें आणि त्यानें ती दुःखाची गोष्ट आपल्या ब्राह्मण मंडळीला मोहगम कळविली कीं, काल रात्री एका अंत्यजाच्या घरीं एक मुलगी जन्मली आहे आणि तिच्या योगानें ब्राह्मण मंडळी संकटांत पडणार आहे. वेदमौळीच्या बोलण्यावर लोकांचा भरवसा असे त्यावरून ब्राह्मणांला भय पडलें आणि त्या मुलीची कांहीं तरी व्यवस्था करावी असें ठरवून त्या अंत्यजाला बोलावून आणिलें आणि विचारिलें कीं, तूं आपल्या कन्येची हानि सोसितोस किंवा ब्राह्मण मंडळीला संकट यावें हें तुला आवडतें? त्या विचारानें ती मुलगी ब्राह्मणांच्या स्वाधीन केली आणि तुझाला योग्य वाटेल तसें करा ह्मणून मोठ्या नम्रतेने सांगितलें. पुढें त्या कन्येचा घात करून नये परंतु पेटींत घालून नदीमध्ये सोडून द्यावी. तेथें तिच्या प्रारब्ध योगानें जें घडेल तें घडो! असें वेदमौळीचें संमत पडल्यामुळें ती कन्या कावेरीच्या प्रवाहांत सोडून दिली. पेटी पाण्यांत टाकण्याच्या पूर्वी पिरलीनें त्या कन्येच्या मांडीवर एक लखलवीत तीळ पाहिला होता. याप्रमाणें ती गडबड शांत झाल्यावर थोडक्या काळांत वेदमौळी मरण पावला. ती पेटी नदीतून वाहत वाहत एका दूरदेशी कडेस लागली. तेथें कोणी प्रातःस्नानी ब्राह्मण स्नानसंध्या करीत बसला होता. तो तर अनपत्य असून संततीविषयीं नेहमीं व्रतनियम करीत असे. त्याला ती नुकतीच जन्मलेली कन्या पेटींत सांपडली, ती देवानेंच दिली असें त्याला वाटलें. पुढें त्यानें कन्येप्रमाणें तिचें पाळणपोषण केलें, विद्या शिकविली, आणि नीतिशास्त्रांत प्रवीण झाल्यावर साधुसंतांच्या संगतीनें आपला उद्धार व्हावा ह्मणून ती क्षेत्रयात्रा करूं लागली.

कांहीं दिवसानंतर पिरली हा पर्यटण करीत करीत सहजावृत्त्या त्या ब्राह्मणाच्या घरीं उतरला. कोठे तरी राहून विद्याभ्यास करावा असें त्याच्या मनांत आहे असें जाणून त्या

ब्राह्मणानें पिरलीला ठेऊन घेतलें आणि दोघांचें फार सख्य पडलें. शेवटीं त्यानें आपली गवसी कन्या देऊन त्याचें लग्न केलें. कांहीं दिवसांनीं असें घडलें कीं, पिरलीची बायको स्नान करून दुसरें वस्त्र नेसत असतां तिच्या मांडीवरचा तो लखलखीत तीळ त्याच्या दृष्टीस पडला परंतु त्या तिळाविषयीं त्या विचारीला कांहींच ठावकें नव्हतें, तरी पहिल्या खुणेवरून ती अंत्यजाची कन्या आहे असें पिरलीला वाटून चकित झाला. मग त्यानें ब्राह्मण मंडळींत बारीक शोध करून ती कन्या आपल्या सासऱ्याला कसीकाय प्राप्त झाली त्याविषयींचा पत्ता लावला.

मग पिरलीनें आपल्या उपकारी व ममताळू सासऱ्याचें मन न दुखावें ह्मणून कोणतीच गोष्ट प्रस्फुट न करितां मुकाट्यानें त्याच्या घरांतून बाहेर पडला आणि आपण सर्वथैव भ्रष्ट झालों असें त्याला वाटून फार खिन्न झाला.

तो निघून गेल्यामागे त्या ब्राह्मणाला मोठी चिंता प्राप्त झाली. शेवटीं त्यानें कन्येला आज्ञा केली कीं, तूं आपल्या नवऱ्याला शोधून आण किंवा तो जेथें राहिल तेथें राहा. त्या नंतर तिनें आपल्या नवऱ्याचा पाठलाग केला आणि त्याच्या बरोबर ठिकाणोठिकाणीं फिरली. त्याला परत आणावें किंवा त्याच्या जवळ राहावें ह्मणून विनवणी केली. सरशेवटीं एका दिवसीं ती झोपेत असतां तिला टाकून गेला. परंतु असें करण्याचें मुख्य कारण काय होतें तें बोलून दाखविलें नाहीं. मग ती एकटी एका गावांमध्ये रडत आणि उसासे टाकीत फिरत असतां त्या गावांतील एका सद्गृहस्थानें तिचा वृत्तांत ऐकून घेतला आणि तिला आश्वासन देऊन कन्येप्रमाणें घरीं बाळगिलें. ती त्याचे घरीं नीतीनें आणि नम्रतेनें वागत असतां त्याची सर्व सुल्लेख तिला बहीण असें मानूं लागली. पुढें त्या गृहस्थानें मरणाच्या वेळीं आपल्या लेकरां बरोबर संपत्तीचा तिला वांटो दिलहा. त्या संपत्तीवर तिनें अन्नछत्र घातलें. तेथें यात्रकन्यांचा आणि पांथस्तांचा उत्तमप्रकारें सांभाळ होत असे. अशा प्र-

कारें ती आपलें आयुष्य धर्माचरणांत आणि ईश्वरसेवेत घाल-
वीत असे.

या गोष्टीला पुष्कळ दिवस लोटल्यावर कर्मधर्मसंयोगानें
असें घडलें कीं, तिचा नवरा सहजावृत्त्या त्या छत्रांत आला
आणि इतर पांथस्थांप्रमाणें तिनें त्याचें आतिथ्य केलें, परंतु त्या-
नीं परस्परांस ओळखिलें नाहीं. तोतर विद्वान् व सुशीळ अस-
तां तिनें आपली कांहीं कांहीं हकीगत त्याला सांगितली, त्याव-
रून त्याला तिची ओळख पटली. तिचा सदाचार, नीति, आ-
णि पातिव्रत्य असे सद्गुण पाहून त्याला फार आश्चर्य वाटलें.

तिला ओळख देऊं नये म्हणून सकाळीं मुकाट्यानें उठून
चालला तेव्हां जें तिनें सत्काराचें भाषण केलें त्यावरून त्याला
फार गहिवर आला आणि गांठोडे जमिनीवर टाकून तिला ओ-
ळख दिल्ही आणि अतःपर सोडून जाणार नाहीं म्हणून वचन
दिल्लें. पुढें त्या उभयतांनीं तीर्थयात्रा केल्या आणि ती सुखाने
नांदूं लागली.

पुढें असी आश्चर्याची गोष्ट झाली कीं, पिरलीच्या बाय-
कोला सात मुलें झालीं. चार कन्या आणि तीन मुलगे. ती प्र-
सूत झाल्यावर पिरलीच्या आज्ञेस्तव लेंकरूनानांत नेऊन टाकीत
असे. परंतु ममतेस्तव आई फार कष्टी होऊन वारंवार त्यां
लेंकरांकडे जाऊन समाचार घेऊन येई.

त्या सातांसही बाळपणांत वाचा फुटून त्यानीं आईचें स-
माधान केलें. त्यांत पहिल्यानें आईला म्हटलें, आई, ज्या ईश्व-
रानें मला तुझ्या उदरांत अन्नोदक पोंहचवून उपजेपर्यंत वांच-
विलें तो आतां माझी उपेक्षा करील काय? करणार नाहीं. " तूं
संशय कां धरितीस? तर जा आणि ईश्वरावर भाव ठेव. दुस-
रा बोलला जो ईश्वर खडकाच्या पोटांत बेडकाला जीवन पोंच-
वितो तो माझी तजवीज करणार नाहीं काय? तर जा, काळजी
करूं नको, आनंदाने राहा. तिसरा बोलला, आई, ज्या ईश्वरानें
मला हें जग दाखविलें आणि ज्यानें माझी दैवगति लिहिली तो

जीवंत नाहीं काय ? तो मला उपासी मरूं देणार नाहीं. प्राणप्रिये आई, माघारे जा, चिंता करूं नको. चवथा बोलला पक्ष्यांची आंडीं कवचीने वेष्टिली असतां जो आंतल्या पिलांस वांचवितो, मग तीं बाहेर आल्यावर पोसणार नाहीं काय ? देव माझे तसेंच रक्षण करील. खिन्न होऊं नको, देवावर विश्वास ठेव. पांचवा ह्मणाला, ज्या परमेश्वरानें झाडांलाही अति सूक्ष्म रसवाहिनी शिरा दिल्या आणि त्यांस त्वचा आणि सालपटें यांनीं वेष्टून त्यांला वाढवितो आणि त्यांजकडून जीवजंतूंचें पोषण करितो तो माझा समाचार घेणार नाहीं काय ? तर जा, खेद करूं नको. साहजवा ह्मणाला, आई, मनुष्यांचें प्रयत्न केवळ क्षुल्लक आणि व्यर्थ आहेत. ज्या परमेश्वरानें एवढें अपार जग उत्पन्न केलें आणि त्यांतील असंख्यात जीवांचा समाचार घेतो तर ही गोष्ट मनांत आणून हर्ष कर. सातवा बोलला, ज्या परमेश्वरानें अनेक प्रकारच्या वनस्पती उत्पन्न केल्या आणि त्यांना मधुर, आम्ल, लवण, कटु, कषाय असे वेगळाले रस, स्वाद, व सुगंध इत्यादि दिले तर असा समर्थ परमेश्वर मला पुरविणार नाहीं काय ? तर प्रियकर आई, रडूं नको, आनंद कर.

असो. पुढें तीं लेकरें मोठ्या चमत्कारानें वाढलीं आणि वेगळाल्या जातीच्या लोकांच्या घरीं त्या प्रत्येकाचा सांभाळ झाला. आव्हेयर हिला एका कवीनें पढविलें. ती आमरणांत कुमारीच राहिली. ती विद्या आणि कलाकौशल्यांत बुद्धिमान असे ह्मणून तिच्या मरणावरून लोकांस फार दुःख वाटलें.

तेरूवेळ्वर.

हा कवि आव्हेयर हिचाच दुसरा बंधु होय. त्यानें तिच्या प्रमाणेंच जन्मतः विपत्ति भोगिली; परंतु भैलापूर एथील तेरूव्यर नामक पुरुषानें त्याचें पालनपोषण करून त्याला वाढविलें. तो आपल्या पणांत आला तेव्हां मधुरा शहरास जाऊन त्या

वेळच्या वंदेशेखर राजाचे दर्बारांत वादविवाद करून एकूण पन्नास पंडितांस जिकीले. तो नीच जातीचा असतांही त्याला तामिळ एथील विद्यालयांत घेतलें. त्यानें व्यालूवरकोरल नामक एक ग्रंथ रचिला, त्यांत मानवी प्राण्याच्या आयुष्यातील निरनिराळ्या स्थितींचें अनुक्रमानें उपदेशरूप श्लोकबद्ध वर्णन केलें आहे. हा ग्रंथाची प्रसिद्धि दक्षिण हिंदुस्थानभर आहे आणि तामिळ भाषेंत जे सांप्रत ग्रंथ आहेत त्यांत याची रचना सर्वोत्कृष्ट असी मानलेली आहे. त्या ग्रंथाचें इंग्रजींत भाषांतर मयत मिस्तर. एफ् एलिस साहेबानें केलें आहे. वेळुवर यानें ह्याला वाढविलें होतें, यावरून ह्याला तेरूवेळुवर असें झणत असत. अणखी नीतिविषयावर याची फार उत्कृष्ट आणि मनोरंजक श्लोकबद्ध कविता सर्वत्र अढळते.

आधिकनान.

हा कविही आव्हेयर इचाच बंधु होय. तो इतका दैववान होता कीं, त्याला एका राजानें वाढविलें आणि शेवटीं त्याला आपल्या जातींत घेतलें. त्यानें नानातऱ्हेच्या विषयांवर पुष्कळ काव्यें केलीं.

कपिलर.

हा वर सांगितलेल्या कवयित्रीच्या बंधुपैकीं एक होता. चोलादेशांत तेरूवेळुवर झणून एक गांव आहे ती त्याची जन्मभूमि असें सांगतात. त्याला एका ब्राह्मणानें वाढविलें आणि तामिळ भाषा शिकविली. तांत तो फार प्रवीण झाला. त्यानें आगवर नामें एक ग्रंथ रचिला, त्यांत आपलें व आपल्या भाऊ व बहिणी यांच्या आयुष्यांत ज्या सर्व गोष्टी घडून आल्या त्यांत त्यांच्या जन्मभूमि इत्यादि सर्वांचें काव्यरूपानें निरूपण केलें आहे.

अपग्गा.

ही कवयित्री आणि पुढील दोघीजणीं आव्हेयर इच्या ब-
हिणी होत. ती आरकाट प्रांतांत ऊटकाडू खेड्यांत जन्मली हो-
ती आणि तिला एका परीटाच्या स्त्रीनें वाढविलें. तिनें नीति-
पातल नामें एक नीतिशास्त्रावर ग्रंथ लिहिला आहे.

मुरग्गा.

ही कवयित्री चोला देशांत कावेरीपटनम् एथें जन्मली
होती. तिला एका भंडाच्याचे स्त्रीनें वाढविलें होतें. तिनें ना-
नाप्रकारच्या विषयांवर थोडी थोडी कवनें केलीं आहेत.

वालीज.

ही कवयित्री एका डोंगरी देशांत जन्मली होती. का-
रवार जातीच्या लोकांनीं तिचें पालनपोषण करून तिला वाढवि-
लें. तिनें पुष्कळ काव्यें रचिलीं आहेत.

गणासंबंधर.

हा कवि जार्ताचा ब्राह्मण असे. त्याचा जन्म चिदंबर
शहरांजवळ शालि नामक खेड्यांत झाला होता. त्याला
लहानपणीं चांगली विद्या शिकविली होती. तो फार सुज्ञ मनुष्य
असे. त्यानें तेवरम् नामक एक ग्रंथ रचिला, त्यांत जैन लोकां-
च्या मताविषयीं जे त्यानें वादविवाद केले होते त्यांचें वर्णन आहे.
ह्या कवीच्या मरणाचा सत्य वृत्तांत कोणास प्राप्त झाला नाहीं.

अप्पर.

हा जैन मताचा कवि होता. हा गणासंबंधरशीं धर्माविष-
यीं वादविवाद करीत असे. असें ह्मणतात कीं, त्यानें ह्याचा परा-
जय केला, मग अर्थातच तो हिंदुधर्माप्रमाणें वागूं लागला. त्या-
नें तामिळ भाषेंत कित्येक कवनें केलीं, तीं सांप्रत उपलब्ध नाहींत.

माणिक्यव्यासर.

हा कवि जातीचा द्रावीड ब्राह्मण होता. त्याचा जन्म चिदंबर एथें झाला. शाळा सोडल्या नंतर तो फार धर्मनिष्ठ झाला आणि त्यानें चिदंबर नामक देवाच्या स्तुतिपर पुष्कळ कवनें रचिलीं. त्यानें सर्व विषय एकाच ग्रंथांत संग्रह करून त्यास चिदंबरकोरू असें नांव दिलें. त्याचे शिष्य व सर्व जातीचे लोक त्याला सन्मान देऊन त्याची फार वाखाणणूक करीत असत. तो बराच वृद्ध होऊन मरण पावला.

सुंदर.

हा कवि तेरूनिल्लूरू एथील राहणारा ब्राह्मण असे. त्यानें चिदंबरास अभ्ययन केलें. त्यानें एक काव्य केलें, त्यास तेवरम् असें लक्षणतात.

अगस्त्य.

हा एक मोठा नामांकित कवि होऊन गेला. लोकप्रसिद्ध जो अगस्त्य महामुनी त्याचा हा अवतार शूद्र जातीपासून उत्पन्न झाला, असें दक्षिण हिंदुस्थानांतिल विद्वान हिंदुलोकांचें मत आहे. प्रथमतः यानेंच तामिळ भाषेंत एक व्याकरण केलें, त्याला अगस्त्यव्याकरण असें नांव दिलें. त्यांत एलकनम् याचे पांच प्रकार आहेत. त्यांचीं नांवे. एलूटू, चोलू, परलू, आप्पू, आणि आलंकारू.

त्यानें पुराण, न्यायशास्त्र, वैद्यशास्त्र, रसायनशास्त्र, धर्मशास्त्र, पूजापद्धति ह्या विषयांवर पुष्कळ ग्रंथ केले. तो फार पुरातन काळांत झाला होता लक्षणून त्या विषयीं परंपरागत ज्या इतिहासरूपी कथा आहेत त्याजवरूनच त्याचें हें चरित्र घेतलें आहे.

तेलंगी कवि.

अथर्वणाचार्य.

हा कवि फार प्राचीन काळांतला लणजे सुमारे कलियुगाच्या तीन हजार वर्षांवर जन्मला असें लणतात. संस्कृत व तेलंगी या भाषांत तो फार निष्णात होता. त्यानें महाभारताचा सारांश काढून एक ग्रंथ रचिला. आतां त्या ग्रंथाची सर्व प्रत कोठे उपलब्ध नाहीं परंतु त्याचे कांहीं भाग अर्वाचीन महाकवीनां कोठे कोठे आपल्या ग्रंथांत उतरून घेतले आहेत.

बालसरस्वति.

हा कवि जातीचा ब्राह्मण होता. तो विजयनगरची मुख्य राजधानी जी राजमहेंद्रि एथें जन्मला. तो नन्नयभट्टाचा गुरु होता व राजनरेंद्र याचा पुत्र जो शार्ङ्गधर तो याचा गुरुबंधु असे. प्रथम हा एका नामांकित पंडिताजवळ न्यायशास्त्र शिकला. त्याच्या मरणानंतर बालसरस्वतीची बुद्धि प्रकाश पाऊं लागली. मग नन्नयभट्टकृतजी आंध्रकौमुदी तिच्यावर टीका केली. तिचें नांव आंध्रसभाचिंतामणि. त्यानें दुसरे पुष्कळ ग्रंथ केले, परंतु त्यांचें कोणी रक्षण करून ठेविलें नाहीं.

नन्नयभट्ट.

हा कवि शके ३२२ व्यावर्षी राजमहेंद्रि एथील राजा राजनरेंद्र याच्या वेळीं होता. लहानपणापासून याचें मन धर्माचरणाकडेस होतें. प्रथम त्यानें वेदांचा चांगला अभ्यास करून स्वल्प कालांत शास्त्राध्ययनही केलें. तो याज्ञिक क्रियेत निष्णात असून त्यानें स्वतां सोमादिक पुष्कळ यज्ञ केले. तेलंगी भाषेत त्यानें व्याकरण रचिलें, त्याला आंध्रसभाचिंतामणि

किंवा आंध्रकौमुदी असें नांव दिल्लें. या ग्रंथांच्या रचनेंत त्यानें आपलें प्रगल्भ ज्ञान आणि विद्वत्ता दर्शविली आहे. नन्नयभट्टानें बृहस्पती आणि व्यास यांच्या धर्मस्मृतीवर उत्तम व्यासंग केला त्यामुळें तो व्यवहारशास्त्रावर ग्रंथ रचण्यास समर्थ होता. या कवीनें आंध्रदेशीचा नारायणभट्ट नामें एका विद्वानाच्या साहाय्यानें महाभारताच्या दोन पर्वांचें तेलंगींत उत्कृष्ट भाषांतर केलें आणि तिसऱ्या पर्वाचें भाषांतर करीत असतां मरण पावला. तें काम समाप्त करण्यास कोणीच पत्करीना; नंतर नन्नयभट्टाचा शिष्य जो बालसरस्वती त्यानें तें मोठ्या प्रयासानें व व्यासंगानें पुरें केलें.

नन्नयभट्ट हा वेदशास्त्रसंपन्न व धर्मनिष्ठ असून महान् कवि होता आणि त्याचे ग्रंथ तैलंगणांत सर्व ठिकाणीं मान्य आहेत तरी त्याचें अणखी चरित्र लिहिण्यास प्रमाणिक आधार नाही.

आंध्रकालिदास.

ह्या कवीचा उदय शालिवाहन शकाच्या ९०४ यावर्षीं झाला. हा जातीचा तेलंगी ब्राह्मण होता. तो कृष्णानदीच्या किनाऱ्यावर एक देश आहे तेथला रहिवासी असे. तो लहानपणापासून तेलंगी व संस्कृत भाषा शिकत होता आणि तो यथाकाळां मोठा गुणवान कवि झाला. तो नानाप्रकारचे प्रदेशांतून पर्यटन करीत असे. त्यानें संवर्तविजय ह्मणून एका ग्रंथाचें तेलंगींत भाषांतर केलें. हा ग्रंथ अद्यापि असून सर्व तैलंगण देशभर याचा मोठा विस्तार आहे. भोजराजाच्या दरबारीं कालिदास या नामें एक कवि होता, ह्मणून त्याहून या कवीचें अभिधान भिन्न असावें, या करितां ह्याच्या नांवाला आंध्र हें पद जोडलें.

तिकुनसोमयाजी.

हा पुरुष इतिहासवेत्ता असून नामांकित कवि होता. ने-

झरू प्रांतांत पोतूरु झगून एक खेडें आहे तेथें जन्मला. याचा उत्कर्ष शालिवाहन शकाच्या १२०० व्या शतकांत झाला. यानें लहानपणीं कविराट याच्या जवळ तेलंगी व संस्कृत या दोन्ही भाषांत व्यासंग करून स्वल्प काळांत तो त्यामध्ये फार निष्णात झाला. मानसिध राजाच्या आज्ञेवरून त्यानें तेलंगी भाषेंत महाभारताचें भाषांतर करण्यास आरंभ केला आणि त्याची पंधां पर्वे फार त्वरित संपविली. तो संस्कृत भाषेंत मार्मिक असून कवितेविषयी मोठा शीघ्रनति होता. तो ग्रंथ संपविल्या बद्दल राजानें त्याला पुष्कळ जमीन इनाम दिली. तिच्या उत्पन्ना पैकीं पुष्कळ द्रव्य त्यानें यज्ञ करण्यांत खर्चिलें. अशा- त्याच्या धर्मकृत्यावरून त्याला तिक्कनसोमयाजी हें नामाभिधान प्राप्त झालें.

पोतराजू.

हा बोम्मन कुलोद्भव कवि शालिवाहन शकाच्या १३०० व्या शतकांत प्रख्यातीस आला. हा रामाची भक्ति करीत असे. यानें लहानपणींच रामचंद्राच्या स्तुतिपर पुष्कळ पदे व अभंग रचिले होते. कांहीं काळानंतर त्याला रामचंद्राचा दृष्टांत झाला कीं, तूं श्रीमद्भागवताचें तेलंगींत भाषांतर करून मला अर्पण कर आणि हें कार्य सिद्धीस न्यायाला मी तुझें साह्य करीन, असें भगवंताचें अभिवचन प्राप्त होतांच पोतराजूनें भागवताचें भाषांतर करूं आरंभिलें तो दशमस्कंधाचें भाषांतर करीत असतां एक चमत्काराची गोष्ट घडली कीं, रूपलावण्यसंपन्न श्रीरुक्मिणीच्या वर्णन प्रसंगीं पेनीडेलूबालकमरे असा एक श्लोकाचा चरण रचिला. याचा अर्थ असा कीं, रुक्मिणीकुमारी बारा वर्षांची झाली, परंतु याच शब्दांतून दुसरा एक अर्थ निघतो कीं, रुक्मिणी कुमारी अर्थांत दग्ध झाली. असो. एथपर्यंत त्यानें कविता रचून मग स्नानाला गेला. तेव्हां वाटेंत असी गोष्ट घडली कीं, ती कुमारिका जमीनीवर रांगत असतां अकस्मात् अग्निकुंडांत पडली. तेव्हां रामचंद्रानें सत्वर येऊन त्याच्या कवितेचा कागद घेतला आणि

पेनडिल्लू या चरणा बदल नेलता केव्वनंबू निडियुंडे असा चरण लिहून ठेविलां. तेव्हां ती कन्यका ईषन्मात्रही इजा नपावतां अग्निकुंडांतून बाहेर आली. या गोष्टीचें तात्पर्य एवढेंच समजायाचें कीं, हा कवि जसें चरित्र लिहील तदनुरूप गोष्ट घडली पाहिजे. असो. मग पोतराजू घरीं आल्यावर झालेली गोष्ट त्याला समजली आणि तें अर्धे पद्य वेगळ्या शब्दांनीं पूर्ण केलें, तें कृत्य भगवंताचें जाणून त्यानें रामचंद्राची स्तुति केली.

पोतराजूला माध्यान्ह काळाची देखील भ्रांति होती. एवढ्या हलाकींत हाता तरी त्यानें आपली कविता मानवी प्राण्याला पैका मिळविण्या करितां दाखविली नाहीं. पोतराजूचा मेव्हणा स्त्रीनाथ तो रेड्डीवारू कुळांतील राजांकडे भेटायला गेला आणि त्यानीं त्याला आपल्या पदरीं ठेविलें होतें ह्मणून पोतराजू त्याची वारंवार श्रद्धा करीत असे. पोतराजू हा फार वृद्ध होऊन मरण पावला.

महान.

तैलंगणामध्ये बोम्मन पोतराजू ह्मणून एक विद्वान ब्राह्मण होता त्याचा हा पुत्र. याला बापानें घरीच काव्यालंकार, व्याकरण, इत्यादि ग्रंथ पढविले. यानें लहानपणींच रुक्मांगद चरित्र या नांवाचें वीररसप्रधान एक काव्य रचिलें. त्यांत विंध्यावली नामें राजकन्या आणि रुक्मांगद राजा, यांचा विवाहोत्सव वर्णिला आहे. या शिवाय त्यानें पुष्कळ काव्यग्रंथ केले ह्मणून दंतकथा सांगतात परंतु त्या पैकीं सांपत एकही ग्रंथ उपलब्ध नाहीं.

स्त्रीनाथ.

हा महा बुद्धिमान कवि पोतराजूचा मेव्हणा असून यानें अध्ययन त्याच्याच जवळ केलें. याला इतिहासग्रंथ चांगले वागत होते आणि रुद्रवीणा वाजविण्यांत मोठा निष्णात असे. यानें

काशीखंडांतील मरुतराजांची कथा काव्यरूपानें रचिली आहे. या कवीवर कोंडवीडू एथील राजा आन्नावेमारेड्डी याची मर्जा फार प्रसन्न असून त्यानें मुख्य न्यायाधीशीचा अधिकार याच्याकडे सोपिला होता. याची व्यावहारिक भाषणशैली फार गोड होती आणि विशेषें करून स्त्रियांचे गुण, दोष, शील, स्वभावादि जाणून घेण्याकरितां हा अनेक देशांत फिरला आणि त्यांचें यथायोग्य वर्णन करून यानें कवितारूपें रचून ठेविलें. दुसऱ्याला बोलण्यामध्ये कोठेरी छकवावें हा एक त्याच्यांत दुर्गुण होता. कारण कीं, अशा स्वभावाच्या पुरुषांस दुसऱ्यानीं छकविलें म्हणजे ते निश्चिण होतात.

एकदां स्त्रीनाथ हा पर्यटन करीत असतां सूर्यास्ताच्या वेळीं नेल्लूरु नामक शहराच्या जवळ जवळ आला. तेथें एक गोंवाऱ्याचें लहान पोरवाटेनें गाई हांकीत चाललें होतें. त्याला स्त्रीनाथानें सहजावृत्त्या विचारिलें कीं, एथून नगर किती दूर आहे? तेव्हां त्या पोरानें म्हटलें तूं सूर्याकडे, मजकडे, आणि माझ्या गाईकडे पाहा म्हणजे समजतील. तेव्हां स्त्रीनाथ चकित होऊन समजला कीं, खरें हें पोर गाई घराकडे जातात आणि संध्याकाळची वेळ त्यापेक्षां नगर जवळ आहे हें माझ्या ध्यानांत यावें.

पुढें जात असतां एका स्त्रीनें त्याला विचारिलें दादा, तुझें नांव काय? तेव्हां यानें उत्तर केलें कीं, स्त्रीनाथ * तेव्हां तिनें म्हाला म्हटलें कीं, तर मग तुझ्या आईचा नवरा कोण? हा प्रश्न ऐकून स्त्रीनाथ ओशाळवाणा झाला आणि त्या नगराची वाट सोडून पुढच्या गावीं जाऊन राहिला. हा द्रव्यवाग व राजलोकान्वर वर्णनपर काव्यें रचून त्यांपासून पैका मिळवीत असे. आणि त्यांच्या मध्यें याची मान्यताही होती तरी तो अर्जवी आणि लालची आहे म्हणून पोतराजू त्याची थट्टा करीत असे.

~ ~ ~ ~ ~

* स्त्रियांचा स्वामी किंवा पति असा सर्व साधारण अर्थ होतो.

रायनीभास्कर.

हा कवि तैलंगणातील कोंडवीडू एथें राहत होता. यानें रामायणाचें तैलंगीत भाषांतर करून तें आनावेमारेडु याच्या पंडित रत्नामध्ये जो साहीणिमारा ह्मणून एक श्रेष्ठ कवि होता त्याला तें समर्पण केलें. त्याविषयी त्याला कांही पारितोषिक मिळालें, पण तें फारसें बहुमूल्य नव्हतें. याची भरभर १३०० व्या शतकांत झाली.

आयलभास्कर.

हा कवि तैलंगणातील रहिवासी शालिवाहन शकाच्या १४०० व्या शतकांत होता. यानें लहानपणीं साधारण तैलंगी-भाषेचा अभ्यास करून मग तिचें व्याकरण शिकला. मग मोठेपणीं त्या भाषेंत कविता करूं लागला. त्यानें केतुमतन नांवें एका ग्रंथाचे तैलंगीत श्लोकबद्ध भाषांतर केलें आहे. या ग्रंथाचीं दोन प्रकरणें आहेत. त्यांत युगकल्पादिकालपरिवर्तन, ऋतुपर्याय, पर्जन्य, मेघगर्जना, विद्युल्लता, आणि सृष्टीतील पर्वत, नद्या, लोक, देश, इत्यादि नानाविध पदार्थ, तसे जळमळय, इत्यादि पुष्कळ विषय निरूपिले आहेत. दंतकथेवरून इतकें समजलें आहे कीं, हा कवि फार ह्यातारा होऊन मरण पावला.

आलसानी पेद्दना.

हा कवि शालिवाहन शकाच्या १४३० व्या वर्षीं दुप्पट मांतांत दुरल्ला ह्मणून एक खेडें आहे, तेथें जन्मला होता. तो नृसिंहदेवरायल्लू याच्या राज्यांत उदयास आला. त्यानें लहानपणींच संस्कृत व तैलंगी या भाषांचा अभ्यास करून मार्मिक ज्ञान संपादिलें आणि त्या दोहोंतही श्लोकबद्ध काव्य करण्याचें त्याला सामर्थ्य आलें. त्याच्या विद्वत्तेवरून नृसिंहदेवरायल्लू याच्या दरबारांत त्याला पंडिताचें पद प्राप्त झालें. त्या राज्याच्या प्रशासनापरें त्यानें कित्येक प्रकरणें रचिलीं. नृसिंहदेवरा-

यल्लूच्या मरणानंतर त्याचा पुत्र ज्ञा कृष्णदेवरायल्लू तो विद्या नगराचा राजा झाला; त्यानेही आलसानीपेद्दना याला आपल्या दरबारांत बाळगिलें ह्यांत आणि ज्या पंडितांस अष्टदिग्गज असे नामाभिधान दिल्लें होतें त्यांमध्ये याची गणना केली.

आलसानीपेद्दना हा रामभक्त अस. तेलंगी भाषेंत त्याच्या कवितेमध्ये योजना चांगली असे लक्षण लोकांस ती फार प्रिय व रसिक वाटे. मोठे परिश्रम करून त्याने स्वारोचिषमनुचरित्र नामें एक ग्रंथ केला, त्याचे त्याने चार भाग केले होते. त्यांतील विषय येणेंप्रमाणें.

हरिद्वार ज्यास पुराणांतरीं मायापुरी असें लक्षणतात, तेथें प्रवराख्य नामें एक धर्मशील ब्राह्मण राहत होता. त्यास हिमालय पर्वताचें शिखर पाहावें असी उत्कंठा उत्पन्न झाली परंतु तें मनुष्याच्या शक्तिपलीकडेस होतें लक्षण कांहीं अद्भुत कृति करून आपला उद्देश सिद्धीस न्यावा, असें त्याला वाटलें. तेथें जात असतां वाटेत ज्या प्रत्येक वाटसरास तो पाही, त्यास तें गुज पुसावें. असा संकल्प करून आपल्या संकटाचें निवारण करावें आणि शिखर दृष्टीस पडावें, अशा हेतूनें त्यांस थांबवीत असे. त्यांस घरीं बोलावी आणि त्यांपासून गुह्य समजावें, या आशेनें त्यांचें आदरसत्कारपूर्वक आतिथ्य करी. एके दिवसीं कोणी साधु त्याच्या घरीं आला, तो बोलून चालून फार भला असे. ब्राह्मणानें त्याची प्रार्थना करून त्यास विचारिलें कीं, महाराज, मला हिमालय पर्वताचें शिखर पाहण्याची इच्छा आहे, तर आपण कांहीं उपाय सांगावा. साधूनें त्याचें बोलणें मान्य करून त्याला एका वनस्पतीचा रस दिलहा. तो त्यानें आपल्या पायांस चोळला आणि एका देवीचें नांव उच्चारून उडायस सांगितलें. तेव्हां प्रवराख्य परत येण्याची युक्ति विचारिल्या वांचून तत्क्षणींच हिमालय पर्वताचें शिखरावर उडून गेला. जेव्हां तो पायांचा रस सुकला, तेव्हां प्रवराख्याची उड्डाणशक्ति नष्ट झाली आणि तो त्या पर्वताच्या शिखरावरील रमणीय बागांत संचार करूं लागला. तो याममाणें संचार करीत असतां एक मंजूळ गायनाचा

स्वर.त्याचे कार्ना पडला. त्या धोरणानें जवळ जाऊन पाहतो तों एक लावण्य, मनोहर, व रूपवती गंधर्वस्त्री त्याचे दृष्टीस पडली तिच्याजवळ जाऊन त्यानें तिची प्रार्थना केली कीं, बाई, मला सरळ रस्ता दाखीव. ब्राह्मण रूपानें फार सुंदर हाता आणि त्या गंधर्वस्त्रीनें पूर्वी कर्द्धी पुरुष पाहिला नव्हता ह्मणून ती त्याला पाहतांच सकाम झाली. परंतु संकाचानें त्याच्याशीं वर्त्तावें ह्मणजे आपल्या मनांतील वास्तविक इच्छा त्याला समजणार नाहीं असा तिनें निर्धार केला. ह्मणून माझ्या आज्ञेवांचून तुला माझ्या कुंजवनांत येण्यास परवानगी नाहीं, तुझा तूच आपला रस्ता शोधून काढ, असें तिनें त्यास निषेधपूर्वक सांगितलें. तिच्या त्या रुक्ष भाषणावरून प्रवराख्य मनामध्ये खिन्न-झाला आणि लागलाच माघारा परत जाऊन एका जवळच्या वनांत गेला. तेथें त्यानें अग्निदेवतेच्या मीत्यर्थ तीव्र तपाचारण केलें आणि असें ह्मणतात कीं, ती देवता त्याला ब्राह्मणाच्या रूपानें प्रगट होऊन त्यास त्याच्या घरीं पोहचविलें. इकडे गंधर्वस्त्री तो कोठे नाहींसा झाला असें पाहून शोक करूं लागली आणि हें माझ्या उद्धतपणावरून झालें असावें असें तिला वाटलें. तेव्हां तिनें आपलें डोकें जमीनीवर आपटलें व गडबडा लोळली आणि अशा दुसऱ्या नानाप्रकारच्या अधोर कृत्यांनीं आपल्या दुःखाची प्रखरता दर्शविली.

ही गोष्ट कोणा एका मनुष्याला कळवून त्यानें ब्राह्मणाचा वेष धारण करून त्या गंधर्वस्त्रीजवळ गेला आणि मीच प्रवराख्य असें तिला कळवून तिच्या बरोबर संभोग केला. तें कपट तिच्या दृष्टीस पत्तीस फार उशीरानें आलें व त्याविषयीं त्याचा सूड उगवावा असा तिनें निश्चय केला. त्या पुरुषापासून ती गरोदर राहिली आणि योग्य काळीं प्रसूत होऊन पुत्र झाला, तो पुढें जंबूद्वीपाचा राजा झाला. ज्याला स्वारोचिषमनु असें ह्मणतात. स्वारोचिषमनुचरित्राच्या प्रस्तावनेंत आलसानीपेद्दना यानें कृष्णरायाचे पराक्रम आणि त्यानें केलेला यवनलोकांचा पराभव यांतिषयीं सविस्तर वर्णन केलें आहे.

आलसानीपेद्दन्ना यानें दुमरा एक ग्रंथ रचिला, त्याचें नांव रामस्तवराज. त्यानें तेलंगी भाषेंत अद्वैतसिद्धांत लक्षण एक ग्रंथ केला, त्यावेळेस त्याचें वय पंचावन्न वर्षांचें होतें. आलसानीपेद्दन्नाला साठावें वर्ष हांतें तेव्हां त्याचा आश्रयदाता कृष्णदेवराय वारल्यामुळें त्याला फार दुःख झालें. ह्या प्रसंगी त्यानें राजाच्या औदार्यादि गुणांचें स्मरण करून एक कविता केली आहे, तिजमध्ये इतका करुणारस ओतला आहे कीं, कोणी वाचली असतां त्याला गहिवर आल्यावांचून राहणार नाहीं. तो राजाच्या मार्गें कांहीं महिन्यांनीं दुरल्ला एथें आपल्या घरीं असतां मरण पावला. कृष्णदेवरायलू जो पुढें गादीवर बसला, तोही या कवीची फार मानमान्यता राखित असे. याच्या ग्रंथांचा प्रसर सर्वत्र तैलंगणभर झाला. पेद्दन्ना जिवंत असतां जसा तो लोकप्रियता व प्रतिष्ठा पावला होता, तसे दुसरे थोडेच कवी पावले असतील.

~~~~~

कृष्णरायलू.

हा विजयनगरची मुख्य राजधानी जी आनागोंदी, जिला किष्किंधानगर असें ही लक्षणतात तेथील राजा शालिवाहन शकाच्या १४४६ मध्ये राज्य करीत होता. याचा बाप नृसिंहराय तो मेल्यानंतर याला गादीवर बसविलें होतें. तो जयसंपादक व विद्येस उत्तेजन दाता असे लक्षण त्याची चहूंकडे प्रख्याति झाली होती. आप्परसू किंवा तीम्मरसू जो त्याचा लहानपणीं शिक्षक होता. त्यानें त्याला नीतिशास्त्र किंवा राज्यव्यवस्था शिकविली, तसा तो विजयीही असे. त्यानें आपल्या सैन्याच्या योगानें तैलंगण आणि दुसरे देश जिंकिले. ह्या राजाचें लक्ष तेलंगी कवितेकडे फार असे. आलसानीपेद्दन्ना यानें आपला स्वारोचिषमनुचरित्र नामक ग्रंथ ह्या राजास नजर केला होता, त्यावर कृष्णरायलूनें टीका केली. तिला मुक्तामाला असें नांव दिलें. त्यांत राज्यकारभार चालविण्याच्या रीति आणि राजधर्म हे विषय होते. त्यानंतर राजानें शृंगाररत्नान्वित विषयांवर रसमंजरी नामक एका

ग्रंथाचें भाषांतर केलें. आणि मकलचरित्र लणून एका नामांकित राजाचा वृत्तांत होता तो आणि दुसरा सकलकथासारसंग्रह लणजे लोकप्रिय गोष्टींचा सारांश इत्यादि ग्रंथ केले. हा विद्येचा मोठा उत्तेजनदाता असे आणि कवींला उदारपणानें आश्रय दिले हे हेतु. तो आपल्या वयाच्या ४० वे वर्षी मरण पावला.

मोहनांगी.

ही कवयित्री कृष्णदेवरायल्लू याची कन्या होय. तिला बाळपणीं फार चांगलें शिक्षण मिळालें आणि ती अलंकारशास्त्र व काव्य यांत निष्णात झाली. तिनें यौवन दर्शेंत रामरायल्लू बरोबर पाणिग्रहण केलें. त्यानंतरही तिनें आपला विद्याभ्यास सोडला नाहीं आणि तिच्या बापाच्या पदरच्या कवीनीं जे ग्रंथ केले होते, ते वाचण्यांत तिनें आपला पुष्कळ वेळ घालविला. सतत अभ्यासानें काव्य करण्याची शक्ति तिच्या अंगीं आली. तिनें महाभारतांतला विषय घेऊन मरीचीपरिणय यानांवाचें एक काव्य केलें. त्यांत मरीची नामक अप्सरांचें फार सुंदर वर्णन केलें आहे. त्या काव्याचे पांच सर्ग आहेत. ह्या राजकन्येच्या पोटी संतान नव्हतें. दंतकथेवरून समजतें कीं, ती भरज्वानींत असतां प्रारब्धवशात् तिचा भर्ता नष्ट झाला आणि तिनें सहगमन केलें.

मूकृतिमण्णा.

हा कवि नियोगी जातीचा ब्राह्मण गन्धर्वरम खेड्यांतील रहिवासी होता. विजयनगरचा राजा कृष्णरायल्लू याच्या राज्यांत शालिवाहन शकाच्या १५०० व्या शतकांत तो प्रख्यातीस आला. त्यानें पारिजातापहरण नामें एक काव्य रचिलें. त्यांत कृष्णानें सत्यभामेकरितां स्वर्गांतून नंदनवनांतल्या पारिजातकाचें एक पुष्प आणिलें होतें, ही कथा सालंकार व सश्लेष रचिली आहे. या काव्याचीं तीन प्रकरणें केलीं आहेत.

तेनाल रामलिंग.

हा शालिवाहन शकाच्या १५०० शंभूष्ये तेनाली नामक खेड्यांत ईश्वरप्रगडवारू या कुळांत जन्मला. हा विजयनगरचा राजा कृष्णरायल्लू याच्या दरबारांत जे प्रख्यात अष्टकवी होते त्यांतील एक होता असें लक्षणतात. याची जन्मपत्रिका कोणी पाहिली होती, तींत याला जन्मकाळीचे ग्रह उत्तमस्थानी पडले होते असें सांगतात तेनालरामलिंग यानें भद्रपालक्या याजवळ जे कवी होते त्यांपासून संस्कृत भाषा आणि तेलंगी व्याकरण यांचा चांगला अभ्यास केला. कांहीं काळानंतर तो महाकवीं प्रमाणें उत्तम कविता करूं लागला. त्यावेळीं कृष्णदेवरायल्लू रामलिंग नामक राजा विद्वान् लोकांस आश्रय देत असतो असें ऐकून रामलिंग त्याजकडे गेला परंतु हा पराकाष्ठचा थट्टेबाज, नकल्या, आणि खोडसाल होता ही गोष्ट सर्वत्रांस माहीत असे, त्यामुळे राजाजवळ याची दाद कोणी लावीना. मग त्यानें राणीच्या भूमंडली नामक एका दासीचें आर्जव करून तिच्यावर कवन रचिलें आणि त्याच्या कवितेवरं कोणी द्वेषभावानें दोष दिलहा तरी तो ऐकून घेत असे. शेवटीं तेनालरामलिंगाचे गुण राजानें ऐकिले आणि त्याला दरबारच्या कवींमध्ये वाळगिलें. तेथें यानें पांडुरंगमाहात्म्य या नांवाचें एक अत्यंत रसाळ काव्य रचिलें. राजदरबारामध्ये तेनालरामलिंग याचा थट्टा मस्करी करण्याचा क्रम नेहमी चालू असे.

एकदां असें घडलें कीं, ताताचार्य लक्षण एक भाविक पुरुष तो कृष्णदेवरायाचा गुरु होता. तो प्रातःकाळीं नित्यनेमानें प्रथम गोमयाचें दर्शन करून मग दुमरे परार्थ पाहत असे. रामलिंगानें असी नकळ केली कीं, ताताचार्य हा डोळे मिटून गोम्यामध्ये ज्या ठिकाणीं गाईजवळ उभा राहत असे ती सोडून देऊन ताताचार्य येतांच त्या ठिकाणीं शौचविधि केला. तेव्हां ताताचार्यानें तेवढी चाहूल ऐकून आपले हातानीं त्याचें पुरीष चांचून डोळे उघडून पाहिलें तो तेथें गाय नाहीं. तेव्हां रामलिंग खदखदा हांसला. त्यांनंतर ही थट्टा ऐकून राजा फार रागा-

बला आणि त्याचा शिरच्छेद करण्याची आज्ञा दिल्ली. राजा-
ज्ञेप्रमाणे रामलिंगाला रानांत नेऊन गव्घ्यापर्यंत पुरून टाकिले
आणि त्याचा शिरच्छेद करण्याची आज्ञा घेण्यास चाकर लोक
परत गेले. तेवढ्या वेळांत त्या वाटेनें एक परीट जात होता.
तो कुबडा असे. तेव्हां रामलिंगानें त्याला ह्मटलें, गड्या मी तु-
झ्याच सारिखा कुबडा होतो परंतु पुरून घेतल्यानें मी चांगला
झालों असें वाटते. मला काढसील तर तुझ्याही प्रत्ययास येईल.
मग परीटानें माती मोठ्या झपाट्याने उकरून काढिली तों खरा-
च चांगला झाला. असें पाहून याच खांचंत मला पुरून टाक
असें परीटानें ह्मटल्यावर रामलिंगानें त्याला गाडून आपण तेथून
पळाला. त्यानंतर राजाज्ञा घेऊन आलेल्या मांगानीं त्या बि-
चाऱ्या परीटाचें डोकें उडविलें असें सांगतात. कांहीं दिवसांनीं
रामलिंग हा राजाच्या दरबारांत अकस्मात् गेला आणि सांगितलें
कीं, माझ्या देवतेनें मला पुनः जीवंत केलें. तेव्हां दरवारच्या साऱ्या
लोकांला आणि राजाला मोठा विस्मय झाला आणि खरें वाटलें.
पुढें राजानें रामलिंगाला एवढी माफी दिल्ली कीं, तूं शंभर अप-
राध केलेस तरी तुला शासन करणार नाही.

आन्नाविमारेड्डी ह्मणून कोणी राजा होता, त्याच्या जवळ
चांगल्या जातीचे दोन कंधारी घोडे होते. त्यांतून एक आ-
पल्याला असावा ह्मणून कृष्णदेवानें मागण्याकरितां आन्नाविमा-
रेड्डी राजकडे आपला वकील पाठविला. तेव्हां त्यानें सांगि-
तलें कीं, कृष्णदेवाजवळच्या कोणत्याही कवीनें माझ्या कवीची
समस्या पूर्ण करावी ह्मणजे मी घोडा दईन. कृष्णदेवाजवळचा
कोणताही कवि तें पत्करिना. शेवटीं रामलिंग आन्नाविमारेड्डी-
च्या दरबारांत गेला आणि तेथील कवींच्या सर्व समस्या पूर्ण करून
दिल्या आणि शेवटीं आपण एक समस्या त्या कवींला घालून
साहा महिन्याचा अवकाश दिलहा. मग साहा महिन्यांनीं पुनः
तेथें जाऊन त्या कवींस आपली समस्या विचारिली परंतु कोणा-
लाही पूर्ण करवली नाही. मग त्यानें ती पूर्ण करून दाखविली.
तेव्हां आन्नाविमारेड्डी याची मर्जा भसन्न झाली आणि त्यानें

रामलिंगाला आलिंगन दिल्लें व कंधारी घोड्यांपैकीं एक घोडा व अणखी कांहीं बक्षिसें देऊन कृष्णदेवाच्या दर्बारीं बोळविल्लें. न्यानंतर बहुतेक दिवसपर्यंत राजाची मर्जी त्याजवर फारच प्रसन्न होती. परंतु त्यानें खुद्द राजाचीच असी एक कुचाळी केली कीं, एक फार सुंदर स्त्री तुला आणून देतो असा संकेत करून राजाच्या पलंगावर एक मोठी धोंड शेल्याखालीं झांकून ठेविली. राजातर नेमल्या वेळीं पलंगावर जाऊन मोठ्या उत्कंठेनें पाहूं लागला तो शेल्याखालीं धोंड होती. या थट्टेवरून राजा फारच संतापला आणि रामलिंगाचा शिरच्छेद करावा असा हुकूम केला असतां तो तेथून पळाला. कांहीं दिवसांनीं राजाचा क्रोध शांत झाल्यावर पुन्हा त्यानें त्याची मर्जी संपादिली.

या गोष्टीला कित्येक दिवस लोटल्या नंतर असी गोष्ट घडली कीं, कृष्णदेवाच्या कन्येनें मरीचिपरिणय नामें एक फार सुंदर नाटक रचिलें आणि तें सभेमध्ये कृष्णदेवाला वाचून दाखवावें असें तिच्या मनांत होतें. परंतु रामलिंग थट्टा करील ह्मणून तिला भय होतें.

एके दिवसीं कृष्णदेवराजा रामलिंगाला सभेस येण्याची मनाई करून सर्व मंडळीसुद्धां कन्येचें नाटक ऐकायला बसला. ही बातमी रामलिंगाला कळतांच त्यानें बटकीचें सोंग घेतलें आणि आपलें तोंड झांकून राजकन्येच्या अगदीं जवळ जाऊन बसला. तिनें आरंभापासून नाटकाचें कांहीं संविधान वांचिलें, त्यांत प्रसंगपरत्वेन नीति व पर्वत वृक्षादि सृष्टिरचना व स्त्रियांचे भूषणालंकार इत्यादि विषयांचे उत्कृष्ट निरूपण केल्यावर त्यांत गरोदर स्त्रीचें वर्णन आलें तें राजकन्या वाचूं लागली. तेव्हां रामलिंगानें हावभाव करून थट्टेनें सभेंतील लोकांस खदखदा हासविलें आणि नाटकाचा बेरंग केला. तेव्हां राजकन्या खिशाणी होऊन उठून गेली. असो. ह्या वर्तणुकीवरून कृष्णदेव आपल्याला मोठें शासन करणार असें जाणून रामलिंग तेथून पळाला आणि कलिंग देशाच्या राजाजवळ जाऊन राहिला.

वेंकटपतिराजा.

हा कवि जातीचा क्षत्रिय असून आनागोंदी ज्याला कि-
ष्किधानगर असें म्हणतात एथील राहणारा असे. यानें तेलंगी
भाषेंत मोठमोठ्या नामांकित कवीनीं केलेले ग्रंथ अवलोकन के-
ल्यामुळें त्याला ती भाषा फार चांगली येत असे. अल्पकालांतच
वेंकटपति उत्कृष्ट गुणवान् कवि झाला. त्याच्या काव्यरचनेंत नै-
सर्गिक शब्दसामर्थ्य व मार्दव असे. म्हणून लोकांत तिची फार
प्रसिद्धि होती. व्याख्यानं देण्यांत तर त्याच्या बराबर कोणीच
नव्हता. थोडेच कवी त्याच्या सारिखे बुद्धिमान झाले असती-
ल. लहानपणापासून वेंकटपति लश्करी खात्यांत चाकरास होता,
परंतु त्यानें तो धंदा सोडून आपलें सर्व आयुष्य विद्याभ्यास कर-
ण्यांत घालवावें, असून त्यावेळीं त्याच्या मनाला कल प्राप्त झाला.
त्यावेळचे जे मोठे वैयाकरणी होते, त्यांचे हाताखाली तो व्याक-
रण शिकला. वेंकटपतीचे गुण तेथील राजाचे कानीं पडतांच
त्यानें त्याला आपल्या दरबारीं पाचारण केले आणि त्याला
आपल्या दरबारांतल कवीपैकीं एक कवि करून ठेविलें. नंतर
थोडक्याच वेळानें त्यानें वीररसप्रधान एक काव्य रचिलें, त्याला
चंद्रांगदचरित्र असें नांव दिलें. त्यांत निषध देशचा राजा
चंद्रांगद याच्या सर्व कृत्यांचें वर्णन केले आहे. तें काव्य त्यानें
कृष्णदेवराय यास समर्पण केले होते.

पिंगळसूरणा.

हा कवि पिंगळ कुळांतील नियोगी जातीचा ब्राह्मण होता.
विजयनगरचा राजा कृष्णरायल्लू याच्या राज्यांत हा मोठ्या उंच
पदास चढला. त्याला तेलंगी व्याकरणाची पूर्ण माहितगारी हो-
ती म्हणून त्या भाषेचा तो एक आचार्यच होता. कांहीं वेळानें
तो कृष्णरायल्लूच्या दरबारांत गेला असतां राजानें त्याला आप-
ल्याजवळ बाळगिलें. तेव्हां पिंगळसूरणा यानें राघवपांडवी-
य नामें एक काव्य रचिलें, तें रामायण व महाभारत असें द्वय-

श्रक केलें आहे. अशा प्रकारचें काव्य रचणें मोठ्या बुद्धीचें व परिश्रमाचें काम आहे. या काव्याची साहा प्रकरणें आहेत.

भट्टमूर्ति.

हा कवि पेनूमंडलू सुभ्यांतील भट्टपालक्या नामक खेड्यांत जन्मला. तो तेलंगी व संस्कृत या दोन्ही भाषेंत चांगला मर्मज्ञ असून मोठा प्रख्यात वक्ता होता. त्या वेळचे मांडलिक राजे कविलोकांस आश्रय देत, त्या लोभास्तव भट्टमूर्तीनें तेलंगी भाषेंत उत्तम काव्यें रचिलीं. त्यानें आपली कविता सर्वापेक्षा वरिष्ठ व्हावी अशा हेतूनें शब्दसौंदर्यादिक उत्तम काव्याचे गुण तिच्यामध्ये मोठ्या परिश्रमानें साधिले होते. त्यामुळे कविलोकांत त्याची प्रशंसा होऊन कित्येकांनीं त्याचें शिष्यत्व केलें. छंदःशास्त्रांत त्यानें पुष्कळ विद्यार्थी तयार केले. कांहीं काळानंतर तो कृष्णदेवराय नामक राजाच्या दरबारांत गेला. तेथें राजाला त्याच्या बुद्धीचें मांठें आश्चर्य वाटून त्यानें आपल्या जवळच्या उत्तम कवीमध्ये त्याची गणना केली. भट्टमूर्तीनें राजाला नरसभूपालेय ह्मणजे नरसभूपालाचा इतिहास पद्यरूपानें रचून दिल्या. हें काव्य रचण्यास त्याला फार परिश्रम पडले परंतु तें काव्य पाहून त्याच्या बरोबरीच्या व हल्लींच्याही कवींस आश्चर्य होण्यासारखें आहे. कृष्णदेवरायाच्या मरणानंतर त्यानें वसुचरित्रा या नांवाचें दुसरें एक वीररसप्रधान काव्य रचिलें. त्यांत वसुराजा व अत्यंत रूपवती गिरिकन्यका नामें यक्षिणी यां उभयतांचा विवाह वर्णिला आहे. तें काव्य त्यानें तिरूमलराव याला समर्पण केलें. पुढें त्यानें त्याच राजाच्या आज्ञेवरून अणखी कित्येक ग्रंथ रचिले. राजानें भट्टमूर्तीला मोठालीं इनामें दिलीं. तेणेंकरून त्यानें आपलें उत्तर वय सुखासमाधानानें घालविलें आणि साठव्या वर्षी स्वभ्रामी मरण पावला.

रामभद्र कवि.

हा कवि तैलंगण देशचा राहणारा मोठा नामांकित विद्वान् होता. आनागोंदी एथील राजा कृष्णदेवरायल्लु याचे वेळां यानें फार कीर्ति मिळविली. याची रामचंद्रावर मोठी निष्ठा होती. यानें रामलीला वर्णनपर एक काव्य रचिलें, त्याचे तीन सर्ग आहेत. त्याला रामभद्रैय असें नांव दिल्लें आहे. तें सर्वांशीं फार आश्चर्य करण्याजोगें आहे; परंतु ज्या वेळेस रामाचा आणि सीतेचा वियोग झाला, त्यावेळेस रामानें सीतेविषयीं जो शोक केला आहे, तो तर अतिशय करुणारसानें पूर्ण व रसिक असून मोठ्या बुद्धिकौशल्यानें लिहिला आहे. रामभद्रानें तें काव्य श्री-रामास समर्पण केलें होतें.

मौली.

विद्वान लोकांत एक लक्षण आहे कीं, त्रियंपुमांसंजाति-वानेश्वरसद्गुणाःक्वचित् लक्षणजे सद्गुण जे आहेत ते स्त्रिया, पुरुष, किंवा कण्णती एक जाति यांकडे पाहतात असें नव्हे. या गों-ष्टीला उदाहरण ही प्रख्यात बाई जातीनें कुंभाराची मुलगी असून इच्यामध्ये कविताशक्ति विलक्षणच होती. कृष्णदेवरायाच्या राज्यांतील मोठ्या कविवर्गामध्ये हिची गणना करीत असत. मोठेपणीं बुद्धीची धारणाशक्ति कमी होते हें प्रायः सर्वांच्या अनुभवास आहे; परंतु या बाईची गोष्ट असी सांगतात कीं, ही व-यानें अधिक होत गेली तों तों हिची धारणा आणि स्फुरता परा-काष्ठेची वाढली. एकदां हिनें स्नान केल्यावर एक आख्यान रचायला आरंभ केला तों केंस वाळले नाहींत इतक्यांत रामा-यणाचा एक कथाभाग समग्र रचिला. ती कविता ओबडधो-बड असी नव्हती परंतु सालंकार व सश्लेष असून कवीलोकांनीं मान्य करण्यासारखी होती. तिचे कविताग्रंथ त्या देशांत हल्लीं उपलब्ध आहेत.

माधवराय.

हा कवि जातीचा वेलमवारू आनागोंदी एथील राहणारा असून त्याच राजाजवळ मंत्री होता. हा सर्वदा राजकीय कामांत निमग्न होता तरी महाविद्वानामध्ये याला गणीत असत. हा सर्कारी काम आटोपल्यावर फावल्या वेळांत ग्रंथ वाचन आणि कविता रचणे हे साधेल तितके करीत असे. तेलंगी भाषेत चंद्रिकापरिणय यानांवाचें एक सुरस काव्य यानें रचिलें आहे.

मलया.

हा कवि कोंडवीडू एथील राहणारा मूळचा ब्राह्मण मादेर नामक एका संभावित गृहस्थाचा मुलगा होता. परंतु ज्यावेळी कल्याणी एथील राजा विजलराय यानें ब्राह्मणांची बहुत कुळ बाटविली तेव्हां हाही त्यांत सांपडला असतां लिंगायतांप्रमाणें गळ्यांत पाषाणाचें लिंग बाळगून त्यांच्या धर्माप्रमाणें वागूं लागला. हा लहानपणीं आपल्या सोबत्यांत पढत होता त्यावेळेसच यानें पुरातन काळांतील राजशेखर राजाचें चरित्र काव्यरूपानें रचिलें आणि तें सालूतिमन्ना नामक राजाचा पुत्र जो नंदाला पय्या त्याला नजर केलें. तो राजा आनागोंदी एथील कृष्णदेव महारायल्लू याच्या राज्यानंतर ७५ वर्षांनीं गादीवर बसला होता. मलया कवीला राजे लोकांनीं मोठाल्या जाहगिरी व इनामें दिल्ली होती.

चक्रापपा.

हा कवि जातीचा ब्राह्मण असून दाता कुळांत जन्मला होता आणि तो नेलूरू प्रांतांत मन्नूरू पेळूरू जवळ टेट्टू ह्मणून एक शहर आहे तेथला राहणारा असे. तो दरिद्री होता व तो श्री-रामचंद्राचा नैष्ठिक भक्त असे. असें ह्मणतात कीं, त्या देवाच्या रूपेनें आणि त्याच्या जातीच्या सामर्थ्यानें त्याला उत्कृष्ट ज्ञान प्राप्त झालें. हा शालिवाहन शकाच्या १६२५ व्या वर्षीं होता. तो

काळास्री एथला जमीनदार बंगारूयाचमनीडू याचे वेळीं होता हा कवि सोळा वर्षांचा असतांच काव्ये करूं लागला. तो यमक बांधण्यांत फार कुशल असे. जें कांहीं संभाषणांत त्याच्याशीं बोलावें तें तो नेहमी श्लोकबद्ध करीत असे. हा कवि मोठा बुद्धिमान् आहे असी कीर्ति याचमनीडूच्या कानांवर गेली व त्यास भेटावें झणून तो फार उत्कंठित झाला आणि त्याला बोलावणें पाठविलें. आपल्यामागे कुटुंबाचा चरितार्थ चालणार नाहीं झणून त्यानें जाणें नकारलें. त्याची बायको गरोदर होती व तिचे दिवस अगदीं भरले होते झणून तिच्यानें कोठे बाहेर जावून दुभती गाथ आणि दुसरे आवश्यक पदार्थ अणवणार नाहींत या करितां तो काळास्री एथें वर्गणीने पैसा जमवण्यासाठीं गेला. जातां जातां अकस्मात् त्याची आणि याचमनीडूची रस्त्यांत गांठ पडली. तो मृगया करून परत येत होता. त्यानें ह्या कवीला पुष्कळ प्रश्न केले, त्यांची त्यानें मोठ्या सुंदर काव्यरूपानें उत्तरे दिलीं. त्यावरून त्याला इतका आनंद झाला कीं, त्याला त्यानें आपल्या दर्बारीं पाचारिलें आणि श्रीरामचंद्राच्या प्रीत्यर्थ एकशत स्तोत्रे करावी असी आज्ञा केली. हें काम केल्यावर त्याला मोठी प्रतिष्ठा मिळाली आणि याचमनीडूलाही मोठा संतोष झाला आणि त्याला सांगितलें कीं, तुला पाहिजे तें माग. तेव्हां चक्राप्यानें ऐंशी शेर जोंधळे मागितले. परंतु जमीनदार मोठा उदार होता, त्यानें त्याला कांहीं जमीन इनाम करून दिली आणि वर्षासन करून दिलें आणि तो घरीं सुखरूप पोंचावा झणून त्याजबरोबर शिपायी प्यादे दिले. चक्राप्यानें कोणत्याही उपयुक्त विषयावर ग्रंथ केले नाहींत. त्यानें जे कांहीं केले ते सर्व रामस्तुतिपर कविता होत्या. ह्या कवीनें आपले मनोरथ सिद्धीस जाण्यासाठीं कोणत्याही मोठ्या गृहस्थाचे आर्जव केले नाहींत. तो साठवे वर्षीं फार दरिद्री व संपत्तिमान्ही नव्हता अशा स्थितींत मृत्यु पावला.

लिंगय्या.

हा कवि शास्त्राध्ययनसंपन्न असून इतिहासवेत्यांमध्यं गणनीय होता. यानें काश्मीर देशाचा राजा जो केयूरबाहू त्याचा वृत्तांत काव्यरूपानें वर्णिला आहे, त्यांत त्या राजाची औदार्य पराक्रमादि महाकर्मे फार सरस वर्णिली आहेत. कोंडवीडू राजाच्या कारकीर्दीत याजकडे प्रधानकीचा कारभार होता तरी फावल्या वेळांत त्यानें पुष्कळ ग्रंथ रचिले.

वप्पन कवि.

हा तैलंगण देशस्थ कवि कोंडवीडू एथील रेड्डीवारू नामक राजाचे वेळीं उदयास आला. तो तैलंगी व्याकरणांत निष्णात असून त्या भाषेच्या वाग्व्यवहारांत मोठा वक्ता असे. त्यानें आंध्र भाषेतील ल्हणांचा संग्रह करून एक मोठा ग्रंथ केला, त्याला आंध्रप्रयोगरत्नाकर असें नांव दिलें. तो त्यानें आपल्या बापाम नजर केला होता.

तैलंगण देशांतील सर्व शाळांमध्ये त्याचा उपयोग करीत हांते. वप्पनकवीनें स्वतां एक विद्यालय स्थापिलें हांते, तेथें त्यानें आमरणांत पुष्कळ शिष्य पढविले.

भैरव कवि.

हा कवि कोंडवीडू एथील राजांच्या वेळीं तैलंगी भाषेतल्या व्याकरणांत मोठा प्रख्यात होता. त्यानें छंदःशास्त्रावर कविगजांकुशचंडांशु या नांवाचा एक ग्रंथ केला. त्या ग्रंथाची प्रसिद्धि क्रमाक्रमानें झाली. भैरवकवीनें कोणतेही सरकारी काम घेतलें नाहीं. त्यानें बिनचाकरीनें काळ घालविला. त्याची चालचलणूक फार सभ्य होती ल्हणून त्याच्या मरणानंतर लोक त्याची मोठी प्रशंसा करूं लागले.

लक्ष्मण कवि.

या कवीनें तेलंगी व्याकरणाचे पुष्कळ ग्रंथ पाहिले हंति आणि त्या भाषेतील शब्दसंग्रहाचा तो पूर्ण वेत्ता होता. त्यानें आंध्रनामसंग्रह नामें एक शब्दकोश रचिला. त्याचीं चार कांडें आहेत. प्रथम त्या कांशांत संस्कृत भाषेप्रमाणें पर्याय नामांचें निरूपण करून मग अनेकार्थक शब्दांचा संग्रह केला आहे. हा ग्रंथ संपविल्यानंतर त्याच भाषेत संस्कृताप्रमाणें अर्थ विचारात्मक सुभाषितरत्नाकर या नांवाचा ग्रंथ केला. त्यांत प्रत्ययार्थभेद, अलंकार, शब्दशक्ति, लक्षणा, इत्यादि विषय बांधिले आहेत. हा ग्रंथ पहिल्या शब्दकोशाचाच शेषभूत असा मानलेला आहे. तैलंगणांतील राजांनीं या कवीला मोठें उत्तेजन दिल्लें होतें आणि त्यांच्या औदार्यानें तो इतरापेक्षां बराच संपत्तिमान असे. त्याची समाप्ति स्वदेशांतच झाली.

दुसरा लक्ष्मण कवि.

हा कोंडवीडू एथील राहणारा कवि तेलंगी व्याकरणांत महा धुरंधर होता. याला लहानपणांतच लहलेले शास्त्रग्रंथ चांगले शाळाशुद्ध उपस्थित होते. यानें प्रबंधराज या नांवाचें तेलंगी भाषेत स्वतंत्र व्याकरण रचिलें आणि तें शाळेमध्ये शिकायाला फार उपयोगी झालें, त्यावरून त्यांची व्याकरण लक्ष्मणकवि ही आख्या पडली. या कवीनें बहुतकरून असल्या ग्रंथरचनेवर आपला संसार चालविला.

बंधन कवि.

हा तैलंगणांतील रहिवासी प्रख्यात कवि होता. पालिगर झणून कोणी बलाढ्य राजे होते ते या कवीचा फार बहुमान राखीत असत. त्यांच्या आज्ञेवरून त्यानें राजनीति याचें संस्कृतांतून तेलंगींत भाषांतर केलें. त्यांत दुसरेही राजकीय प्रकरणां

पुष्कळ विषय आहेत. ते येणेंप्रमाणें. दुर्गप्राकारादि रचना. न-
गर रक्षण प्रकार, राज्यरीति, कायदे, मंत्रिपरीक्षा, आयव्यय, यु-
द्धसाहित्य संग्रह, इत्यादि. त्या सर्व पुस्तकाचे तीन भाग केले
आहेत. पालिगरचे मांडलिक राजे आपला राज्यकारभार त्या
पुस्तकावरून चालवीत असत. बंधन कवीला विद्येच्या श्रमाब-
द्दल पुष्कळ जहागिरी मिळाल्या. तो मरैपर्यंत शांतीनें आणि
सुखानें राहिला.

चिन्नवीरना आणि पेद्दवीरना.

हे दोघे सहोदर बंधु कोंडर्वाडू एथील राजा अन्नाविमारे-
डुी याच्या वेळां होते. हे तेनालीदेशांतील राहणारे पिछ्ल-
मरीवारू कुळांत जन्मले. यांत चिन्नवीरना जो धाकटा त्याला ल-
हानपणांतच विद्याभ्यासाची मोठी आवड होती. त्यानें आपला
सर्व काळ व्यासंगांत घालविला आणि अलकाळांतच त्याला क-
विपद प्राप्त झालें. परंतु पेद्दवीरना जो वडील भाऊ त्यानें आळ-
सांत आणि दुराचरणांत आपला काळ व्यर्थ गमाविला. अशापुळें
त्याचें बुद्धिवैभव दृष्टोत्पत्तीस आलेंच नाहीं. राजदवारांत ते दोघेही
प्रतिष्ठेनें वागत होते तरी विद्वत्तेपुळें जी मानमान्यता असायाची
ती चिन्नविरनाची होती. पेद्दवीरना हा केवळ जडभारती आहे
असें सर्वत्रांस ठाऊक होतें. एकदां राजानें पेद्दवीरनाला बोलावून
बुद्ध्या सांगितलें कीं, प्राचीन कवीनां जी गोष्ट घेतली नसेल अ-
शा अभिनव विषयावर कांहीं काव्य रचून आण. तेव्हां असा
ग्रंथ रचणें केवढें दुर्घट काम आहे हें मनांत नआणितां ताबड-
तोब पेद्दवीरनानें कबूल केलें कीं, होय थोडक्या दिवसांत करून
आणितां. परंतु दवारांतून घरीं आल्यावर मोठ्या चिंतेत पडला.
मग त्यानें आपल्या भावजईला कळविलें कीं, ही गोष्ट चिन्नवी-
रनाला युक्तीनें सांग. मग तिनें आपल्या वडील दीराचा वृत्तांत
नवऱ्याला कळविला असतां त्यानें सांगितलें कीं, कांहीं चिंता
करणें नको, मी तें कार्य करीन. परंतु तूं मात्र मला त्याची मुद्दत
भरण्या पूर्वीं तीन दिवस अगोदर सूचना कर. मग ही गोष्ट तिनें

आपल्या दोराला कळविली. पुढे मुद्दत भरण्याच्या पूर्वी चिन्न-
वीरन्नाला वायकोने स्मरण दिले असातां त्याने सांगितले की,
एक खोली झाडून साखून तयार कर आणि तीत एक चौरंग
व त्याच्या भोवताल्या चार समया, सोन्याची लेखणी, कॅरेका-
गद व दऊत वगैरे लिहिण्याची सामग्री तयार करून ठेव. तिने
आज्ञेप्रमाणे तर्तूद ठेविली. त्या दिवसी रात्री भाजन झाल्यावर
चिन्नवीरन्ना नित्याप्रमाणे बाहेर नजातां तयार केलेल्या खोलीत
गला आणि चौरंगा समोर उभा राहून आपल्या आराध्य देवतेची
स्तुती करू लागला. तेव्हां साक्षात् सरस्वती देवी प्रगट होऊन
त्या चौरंगावर बसून ग्रंथ लिहू लागली ती प्रभातकाल होई प-
र्यंत देवीने पांच सर्ग लिहून तयार केले आणि समाप्तीचे पांच
श्लोक लिहायाचे होते इतक्यांत असे घडले की, पेद्दवीरन्ना हा
आपला भाऊ खोलीत काय करीत आहे लक्षण दाराच्या फटी-
तून पाहू लागला. हे कृत्य देवीने जाणून लागलीच अंतर्धान
पावली. मग चिन्नवीरन्नाने तो ग्रंथ आपल्या भावजईकडून
पेद्दवीरन्नाला देऊन सांगितले की, तू आपले नांव घालून राजा-
ला नजर कर. तो ग्रंथ पंचडब्बू या नावाने तैलंगण देशांत
प्रख्यात आहे. पेद्दवीरन्ना तो देवीकृत लोकोत्तर ग्रंथ पाहून व
आपल्या भावाची देवताभक्ति जाणून आनंद पावला. मग तो
ग्रंथ त्याने राजाला नजर केला. त्या दिवसापासून पेद्दवीरन्ना
हाही महाकवि आहे लक्षण लोकांत ख्याति झाली.

लोकभनय्या.

हा एक तैलंगण देशांत मोठा रसिक कवि होऊन गेला.
याचे नांव नुस्ते देखील ऐकण्यांत कर्णप्रिय आहे आणि तैलंगी
भाषेत लोकभनय्या या शब्दाचा अर्थही जगन्मित्र असाच होतो.
हे नांव त्याला मूळचे नव्हते. त्याने भारतातील हरिश्चंद्राख्यान
तैलंगी भाषेत केले. ते इतके रसिक व सुबोध आहे की, बाल-
गोपाळांसही समजायला अगदीच अवघड नव्हते लक्षण त्या
ग्रंथाचे वाचणारे लोक त्याच्या उपकारास्तव त्याला लोकभनय्या

असें लणूं लागले. त्यामुळे त्याचें पहिलें नांव लोपलें. कोणतेंही सत्कार्य करून जगांत नांव मिळवावें असें जें लणतात त्या गो-
ष्टीला ह्या कवीचा दृष्टांत घेण्यासारखा आहे.

गोविंद कवि.

हा कवि दक्षिण देशांत राहणारा असे. तन्ज्यावर एथील तेलंगी राजांच्यावेळीं त्याची भरभर झाली. त्या राजांनीं जी शाळा स्थापिली होती, तेथें त्यानें अभ्यास केला. तेलंगी भा-
षेतल्या व्याकरणाची त्याला पुरी माहिती असे. त्यानें सौराष्ट्र ल-
णजे गुजराथ देशांच्या राजाची कन्या इंदुमति हिचें स्वयंवराचें
आख्यान रचिलें आहे, त्याला इंदुमतिपरिणय असें नांव दि-
ल्लें. त्याशिवाय त्यानें द्राविड देशांतील नानाप्रकारच्या देवाल-
यांचीं वर्णनें लिहिलेलीं आहेत. तो मध्यार्जुनम या ग्रामीं मृत्यु
पावला.

वडवानल भट्ट.

हा कोंडवीडू एथील राहणारा होता. त्याला लहानपणांत
कोणी उत्कृष्ट शिकविणारा भेटला, त्यानें याला अल्पवयांतच क-
वि करून ठेविलें. त्यानें अनेक विषयांवर नानाप्रकारचे प्रबंध
केले. वडवानलभट्ट हा सिद्ध पुरुषासारखा होता. तो स्व-
भावानें मोठा तापट असून कर्मठ असे. त्याविषयीं असी एक
चमत्कारिक गोष्ट सांगतात कीं, तो एके दिवसीं माध्यान्हिक क-
र्याला एका तळ्यावर गेला. तेथें ब्रह्मयज्ञ करतां करतां त्या
च्या बोटांतलें सोन्याचें पवित्रक निघून पाण्यांत पडलें. तेव्हां
त्याला मोठा संताप आला. तेव्हां वडवानलभट्टानें पाण्याला
शाप दिल्या कीं, सुकून जा. शाप झाल्यावर चार तासांनीं तें
तळें अगदीं कोरडें झालें. नंतर भट्टजी आपलें पवित्रक उचलून
घरीं गेले.

या कवीचे लेख फार मनोरंजक असत, त्यामुळे त्यांचा सर्वत्र प्रसार झाला. याचा नांवलौकिक ऐकून मांडलिक राजे याचा समाधार घेत असत. त्याचें प्राणोत्क्रमण स्वग्रामीच झालें.

मधुरंगचोक्कनाथ.

हा जंटू जातीचा कवि त्रिचनापल्ली एथें जन्मला. याचें घराणें मोठें संभावित होतें. याचा बाप विजयरंग चोक्कनाथ. तो तंजावर प्रांताचा मांडलिक राजा होता. हा प्रांत विजयनगर सर्काराच्या ताब्यांत असे. मधुरंग चोक्कनाथ यानें स्वतां आपल्याजवळ शास्त्री, पंडित, कवि, गवय्ये, आदिकरून पुष्कळ गुणिजन बाळगिले होते, आणि त्यानीं आपले गुण वृद्धिगत करावे म्हणून तो तितक्या आश्रित लोकांचे संसार सर्वस्वी चालवित असे. श्रीरंगनाथ देवाच्या वारीला जाणें याचें कर्डीं टळलें नाहीं. यानें एक ग्रंथ करून त्या देवाला अर्पिला. त्यांत सृष्टि-जन्य नानाविध पदार्थ, लेणी, तुलापरिमाणादि विविधमानें, गणित, हीरकादिरत्नें, सुवर्णखनी, भूमिति, इत्यादि शिक्षणोपयोगी अगत्याचे विषय पुष्कळ आहेत. या ग्रंथाची रचना मुलालेंकरांच्या समजुतींत येण्यासारखी सरळ आणि बाळबोध होती त्यामुळे शाळेंमध्ये मुख्यत्वे तोच ग्रंथ शिकविण्याचा परिपाठ पडला.

अनाय्याच्यारी.

हा कवि तैलंगणांत जन्मला. त्याला पुराणांतील सर्व गोष्टींचें चांगलें ज्ञान होतें. त्यानें पितामहचरित्र नामें एक ग्रंथ रचिला, त्याचे दोन भाग केले आहेत. त्यांतील विषय पुराणांतून घेऊन विश्वाचा उत्पन्नकर्ता जो ब्रह्मदेव त्याचें वर्णन केलें आहे.

मंचनामात्या.

हा कवि सामुद्रिकविद्येमध्ये अत्यंत निष्णात होता. याने त्या विद्येचे बहुतेक संस्कृत ग्रंथ तेलंगी भाषेत काव्यरूपाने रचिले. ते विद्वज्जनांस आणि राजेलोकांस फार आवडले.

अव्वन्न कवि.

हा कवि तैलंगणांत जन्मला. त्याने मोठमोठ्या कवींचे संस्कृत व तेलंगी भाषेतले पुष्कळ ग्रंथ वाचले, तेणेकरून तो फार व्युत्पन्न झाला. तो मोठा बुद्धिमान होता. त्याची गणना मध्यम कवींत नव्हती. त्याने पुराणांतून सोमवंशी पुरूरवचक्रवर्ती हिंदुस्थानच्या राजाचा इतिहास घेऊन त्याचे तेलंगीत भाषांतर केले. त्याचे तीन अध्याय आहेत, त्यांत त्या राजाचे जन्म, राज्य, आणि विवाह यांविषयी वर्णन आहे.

आप्पा कवि.

हा कवि तैलंगणांत राहत होता. याने तेलंगी भाषेत छंदःशास्त्रावर आंध्रप्रयोगरत्नाकर आणि वृंदासंभावना असे दोन ग्रंथ रचिले. पहिला ग्रंथ छंदःशास्त्रावर फार उत्कृष्ट असून लोकमान्य आहे. दुसऱ्या ग्रंथांत वृंदानामक एका दैत्याची स्त्री तिचे जन्मवृत्त वर्णिले आहे. त्या स्त्रीची विष्णूवर पूर्ण भक्ति होती. त्या योगेकरून तुळसीरूपेकरून जन्म पावली असतां सर्वदा कृष्णसान्निध्य तिला प्राप्त झाले. मध्वमतानुसारी लोक तुळसीची उपासना फार करितात. इत्यादि कथा वृंदासंभावना ग्रंथांत मनोरंजक वर्णिल्या आहेत.

● तिमय्यासाति.

हा कवि राजमहेंद्रि नामक गावांत राहत होता. याची बाप चीमार्सासाती आणि अजा बकल्लगोरप्पा. तिमय्यासाता

यानें कन्यकापुराण यानांवाचा तेलंगी भाषेंत सुंदर ग्रंथ रचिला त्यांत विष्णुवर्धन नामक राजपुत्र आणि एक वैश्य जातीची कुमारी यांचा वृत्तांत वर्णिला आहे.

पूर्वी राजमेहेद्रि जवळ पेनुगोंडा या गावांत विष्णुवर्धन या राजपुत्रानें एका वैश्य कन्येवर बलात्कार करून तिच्या कुंवारेपणाचा भंग केला. ती कन्या महा साध्वी होती. तिनें त्या खदामुळें चितेंत प्रवेश करून आपला देह दग्ध केला. तिच्या घराण्याची शंभर माणसें होती तितक्यांनीं तिच्या शोकामुळें त्याच चितेमध्ये देह जाळिले. त्या ठिकाणीं लोकांनीं देऊळ बांधून तिची मूर्ति स्थापिली, तिला कन्यकापरमेश्वरी असें ह्मणतात. वाणीलोक तिची पूजा अर्चा करीत असतात. ती नवसाला पावते असें सांगतात. असो. ही गोष्ट त्या कन्यकापुराणांत करुणारसभरित वर्णिली आहे.

बसव कवि.

हा कवि श्रीरामचंद्राचा भक्त असून कृष्णातीर प्रांतां राहणारा असे. रामायण निरंतर वाचल्यानें त्याला श्लोक करण्याची गोडी लागली. त्यानें रामायणाचें तेलंगी भाषेंत भाषांतर केलें. तें फार चांगलें ह्मणून लोक मानीत असत.

भीम कवि.

तेलंगण देशांत या कवीच्या ज्या कित्येक दंतकथा आहेत त्या ऐकल्या तर हा काणी देवांशी प्रतापी मनुष्य होता असें खचित वाटेल. विजंडल प्रांतांत वेमूलवाड ह्मणून गांव आहे ती याची जन्मभूमि. त्यावेळेस याच्या मातोश्रीनें शंकराची पूजा-आर्चा फार केली होती त्यावरून असें ह्मणतात कीं, तो पुत्र तिला शिवाच्या प्रसादानें प्राप्त झाला. भीमकवि विद्वान् आणि लोकांमध्ये मान्य व्हावा ह्मणून त्याच्या आईनें शिवाला नवस केले होते. असें ह्मणतात कीं, हा बाळपणांतच आपली तेलंगी भाषा प्रतिष्ठित लोकांप्रमाणें बोलूं लागला, तेव्हांपासून लोकांस

त्याच्या बुद्धीचें आश्चर्य वाटलें. त्याच्या बापाचें नांव शिव. तो मांठा तपस्वी आणि शिवभक्त होता. तो मरण पावल्यानंतर भीमकवि चार महिन्यांनीं जन्मला तरी बापानें त्याला असा आशीर्वाद देऊन ठेवला होता कीं, तो जें कांहीं बोलिल तें खरें होत जाईल. पुढें ती गोष्ट बहुत वेळां लोकांच्या प्रत्ययास आली. त्याच्या ग्रंथांवरून असें दिसतें कीं, त्यानें कर्नाटक, महाराष्ट्र, इत्यादि परकीय देशांत पर्यटन केलें असावें.

कलिंग देशांत तंजावर ह्यणून शहर आहे, तेथील राजा रायकलिंगगंगु यास भीमकवि भेटायला गेला होता; परंतु राजानें त्याचा अवमान केला ह्यणून त्यानें त्याला शाप दिलहा. त्यामुळें त्याचीं सर्व संपत्ति लयास जाऊन त्या राजानें बहुत दुःखें भोगिलीं. पुढें त्या राजाला पश्चात्ताप होऊन तो भीमकवीला शरण आला. तेव्हां त्यानें उश्राप दिल्यावर त्याची स्थिति पूर्ववत् झाली. तेव्हां रायकलिंगगंगु शत्रूस जिकून आपल्या राज्यासनावर पुनः अधिरूढ झाला.

भीमकवीनें छंदःशास्त्रावर एक ग्रंथ रचिला, त्याला भीमकविचंडांशु असें नांव दिलहें आणि ज्यातक प्रकरणी त्याचा स्वतंत्र एक ग्रंथ आहे त्याला भीमनज्योतिष असें ह्यणतात. या शिवाय अणखी त्यानें अनेक शास्त्रांचे विषय कवितारूपानें रचिले. त्यापैकीं पुष्कळ ग्रंथ प्रस्तुत उपलब्ध नाहींत. कारण ते उपयोगां ग्रंथ लोकांनीं दाबाडून ठेविले. याच्या कांहीं कविता भाट लोकांच्या जवळ आहेत आणि कांहीं ग्रंथ श्रीमंत लोकांच्या संग्रही आहेत. भीमकवीनें केलेले सर्व चमत्कार सर्व तैलंगणदेशभर बायका मुलांच्या तोंडी आहेत. त्याचें नांव सर्वास माहित असून त्यानें जे सर्व अद्भुत चमत्कार केले ते यद्यपि दंतकथेवरून परंपरेनें चालत आलेले आहेत, तथापि त्या गोष्टी खऱ्याच घडल्या असा सर्व लोकांचा विश्वास आहे. तो पराकाष्ठेचा नीतिसंपन्न आणि दाता होता त्यामुळें तो मरण पावल्यावर त्याच्या आमलोकांस फार दुःख झालें.

गंगाधर कवि.

हा कवि, ओरिस्सा ज्वाला उत्कलदेश असें ल्हाणतात ते-
थील राहणारा असे, परंतु त्यानें तेलंगी भाषेंत काव्यें केलीं आ-
हेत. तो लहानपणांच तैलंगण देशांत गेला आणि एका नामां-
कित घग्घुती शालेमध्ये त्यानें विद्याभ्यास केला. तो नीतिमान्
आणि धार्मिक असून प्रवास करणारा मोठा अट्टल होता आणि
बालनराय नामक राजा विद्वज्जनांस आश्रय देतो असें ऐकल्या-
वरून तो त्याच्या दरबारीं गेला. त्याला राजानें उदारपणानें
आश्रय देऊन सुखस्थितींत ठेविलें. तो राजा लिगायत मतानु-
सारी होता ल्हाणून गंगाधरकृत काव्यग्रंथांत लिगायतांच्या जाती
प्रकरणीं पुष्कळ गोष्टी अढळतात. तो फार नीतिमान् मनुष्य
असे ल्हाणून तो कालग्रस्त झाला तेव्हां लोकांनीं पुष्कळ शोक
केला. राजा आणि भ्रजा हे दोन्ही त्याला फार चाहात असत.

घंटय्यकवि.

घंटय्य हें एका देवतेचें नांव या कवीला त्याच्या आई-
बापानीं ठेविलें होतें. तो तैलंगण देशांत जन्मला. त्यानें आ-
पलें अध्ययन संपविल्यानंतर काशिखंडांतून सुराभांडेश्वराची क-
था तेलंगी भाषेंत काव्यरूपें उतरली आहे. या कथेचे पांच अ-
ध्याय आहेत.

घंटय्य कवीनें स्वकपोलकल्पित कोणतीही गोष्ट रचिली
नाहीं, परंतु ग्रंथांतरीच्या सिद्ध कथा घेऊन त्या काव्यरूपानें
बांधिल्या. या कवीला पदरचना इतकी चांगली साधली ह्हेती
कीं, ती पाहून कविजन फार चकित होत असत. या कवीला
दुसरेही राजे द्रव्य देत असत. तो आपल्या गांवी स्वर्गस्थ झाला.

जगन्नाथ.

हा कवि तैलंगणाच्या उत्तरेकडील मांतांतला राहणारा ए-
का प्रख्यात कुळात जन्मला. यानें तेलंगी भाषेंत राजनीतिपर

पुष्कळ ग्रंथ केले आहेत. या कवीच्या वाक्यावर जितक्या राजे लोकांचा भक्तिभाव होता तितक्यांकडून या कवीला स्वास्थ्य मिळाले होते. भारतातील शांतिपर्वाचा एक भाग जो राजधर्म त्याचे या कवीने तेलंगीत भाषांतर केले आहे. या कवीचे बहुत ग्रंथांमध्ये दर्शन होते.

लिंगकवि.

हा कवि असून मोठा इतिहासवेत्ता होता. याला बाळपणांतच सूर्यवंशी षोडश सार्वभौमांच्या कथा तोंडपाठ घेत असत. त्याशिवाय तेलंगी भाषेतले यच्चयावत् इतिहासग्रंथ याने घाचले होते. पुराणामध्ये सन्नियुध राजाचे आख्यान फार मनोरंजक आहे त्याचे याने तेलंगीत उत्कृष्ट भाषांतर केले. त्याचे तीन भाग आहेत. पहिल्यामध्ये राजाचा जन्म, विवाह, रानटी लोकांच्या वर्तणुकी, आणि राजव्यवहार हे विषय सांगून दुसऱ्यांत श्वापदवृद्धि, मृगया, उद्यानविहार, जलक्रीडा, इत्यादि निरूपण करून तिसऱ्या प्रकरणांत राजांची जैत्रयात्रा, पुनरागमन आणि पुरःप्रवेश, राज्यप्रवर्तन, इत्यादि अनेक विषय बांधिले आहेत. या कवीला स्वदेशातील मोठमोठ्या धनिक लोकांकडून पुष्कळ द्रव्य मिळत असे. तो स्वदेशी पंचत्व पावला.

लिंगराजा.

असे सांगतात की, हा कवि बुद्धीने मोठा जबरदस्त आणि कल्पक होता. याची लहानपणांतच बहुत विद्येमध्ये तयारी झाली होती आणि याच्या आंगी व्यवहारचातुर्य फार होते, त्या योगेकरून याने अल्पकालांतच आंध्र देशीच्या राजघराण्यांत परिचय पाडून एक हुद्दा मिळविला. त्या शिवाय दुसऱ्याही राजा रजवाड्यांमध्ये याने मित्रत्व जोडले. हा मलयाद्रि पर्वतावरील नृसिंह देवाची भक्ति करीत असे. याने कावल्या

वेळांत तेलंगी व्याकरणाचा एक ग्रंथ रचून नृसिंहदेवाला अर्पित
ला. कालांतरां त्या ग्रंथाचें नांव मलयाद्रिसिंहचंडांशु अमें
पडलें. हा आपल्या उमेदींत मृत्यु पावला.

कविल्ली वेंकटबोरय्या.

हा कवि आरवेल्ली नियोगी ल्हाणून एक ब्राह्मणाची शाखा
आहे तींत एका उत्तम कुळांत उत्पन्न झाला. उत्तर सरकार गां-
वाच्या सन्निध एलोर नामक एक किल्ला आहे तेथें तो इसवी शका-
च्या १७७६ मध्ये जन्मला. याला वडील धाकटे अणखी भाऊ
होते. याचा बाप कविल्ली वेंकट सुबय्या तो मोठा संभाषित अ-
सून विजयनगरांतील राजाचा कुळपरंपरागत मंत्री असे. लहा-
नपणीं एलोर एथील एका गांवठी शाळेंत दाहा वर्षांचा होईपर्यंत
शिकत होता. मग ती शाळा सोडून तो काव्यें पढूं लागला.
त्याची बुद्धि अत्यंत तीव्र होती त्यामुळें पांच साहा महिन्यांत सं-
स्कृत कविता करूं लागला. त्याची श्लोककविता उद्दाम आणि
सुरस असी पाहून विद्वान मंडळीस मोठें आश्चर्य वाटूं लागलें.

वेंकटबोरय्याचा वडील भाऊ मोठ्या अधिकारावर होता
तसी जागा संपादन करण्याची आपल्यास योग्यता यावी ल्हाणून
तो एका प्रख्यात काजीजवळ विद्यार्थीपणा करून हिंदुस्थानी व
फारसी ह्या दोन भाषा शिकला. तो काजी एलोरच्या नजीक
कोत्तूरु ल्हाणून एक खेडें आहे तेथील जहागीरदार असे. त्या
उपरांत मार्गन साहेबानें मच्छलीपट्टन एथें एक इंग्लिश शाळा स्था-
पिली होती, त्या शाळेंत कांहीं दिवस अभ्यास केला. तेव्हां त्या-
ला नुक्तेंच पंधावें वर्ष लागलें होतें. पुढें कर्नल पीयर्स ल्हाणून एक
साहेब एलोरचा सेनाधिपति होता, त्याचा व याचा मित्रभाव
होऊन त्याचा आश्रय बोरय्यानें संपादन केला. तेव्हांही तो
कांहीं अवकाश मिळे तितक्यांत तेलंगी भाषेंतील काव्यें व
व्याकरण यांचें अवलोकन करीत असे. त्यांत आत्तालूरूपय्या
नामक जो प्रसिद्ध कवि होता त्याचे ग्रंथ बहुत करून यानें पा-

हिले. नंतर बोरच्या मच्छलीपट्टन एशील सैन्यास पगार वांटणारा जो साहेब होता त्याच्या आश्रयाने राहिला आणि त्या कामाची थोडक्याच दिवसांत माहितगारी करून घेतली. नंतर आंगोल, मनुबोल, कोंडपल्ली, इत्यादि ठिकाणी सैन्यास पगार वांटण्याविषयी बहुत वेळां त्याचीच नेमणूक झाली होती आणि तो आठरा वर्षांच्या वयाचा झाला तेव्हां माधवपालयम एथें डेंट साहेबानें त्यास आपल्या जवळ कार्कुनीची जागा दिली. परंतु त्याच्या पूर्वीच्या साहेबाकडे बोरच्याच्या वडील बंधूने शिफारस केल्यावरून त्या साहेबानें त्यास बोलावून आणून सरकार्कुनीची जागा आपल्यापार्शी दिली. पुढें असें झालें कीं, लेफ्टनेंट मेकेन्झी ह्मणून जो एक साहेब प्रख्यात इंजनेर होता, त्याला सर्व्हेअर जनरल आफ् इंडिया ह्मणजे हिंदुस्थानांतील पाहाणी करणाऱ्या सर्व साहेबांवर वरिष्ठ असी पदवी मिळाली आणि तो निझाम सरकारच्या राज्यांत आपलें काम पाहत होता. त्या वेळेस बोरच्याला त्या साहेबापार्शी दुभाषीपणाची व सरभाषांतर करण्याची मोठी जागा मिळाली. त्या साहेबानें सर आलेक्झान्डर जानसन् यास एक पत्र लिहिलें, त्यांत बोरच्याची फार तारीफ केली आहे. ती त्या पत्राचा पुढील भाग उतरून घेतला आहे त्यावरून दृष्टोत्पत्तींत येईल.

“ त्यानें जानसन् याला असें लिहिलें आहे कीं, माझा एतद्देशीय एका बुद्धिमान गृहस्थ (मयत कावेल्ली वेंकटबोरच्या) याच्याशीं समागम झाला, तेव्हां तो केवळ अल्पवयस्क होता. तरी तो महा मज्ञाशाली असून स्वभावानें सर्वाशीं इतका मनमिळाऊ असें कीं, ह्या माझ्या पाहाणीच्या कामांत अनेक उपयुक्त विषयांचे शोध करण्यामध्ये ज्या ज्या जातींच्या लोकांबरोबर मला प्रसंग पडले त्यांचीं त्यानें मला समजूत घालून दिली. हिंदुलोकांच्या ज्ञानरूपी द्वारांत माझा प्रवेश करून देणारा कायतो पुरुष हाच मला प्रथमतः भेटला. मला अन्य भाषांचें ज्ञान नसतां ज्या गोष्टीविषयीं मी फार दिवस शोध करीत होतो त्या प्राप्त होण्याचे उपाय आणि उत्तेजन त्याच्या बुद्धिबळानें मला मिळा-

लें लणून मी त्याचा फार ऋणी आहे. हल्लीं जसे अति गहन व अव्यवहारिक शब्दांनीं मिश्रितं कानडी, तामीळ, संस्कृत, इत्यादि भाषेंतील लेखांचींही भाषांतरें झालीं आहेत तशीं त्यावेळेस नव्हती. जेव्हां श्रीरंगपट्टन जिंकून घेतलें त्या वेळीं आमच्या लोकांत कोणीही कानडी भाषेंतून भाषांतर करण्यास समर्थ नव्हता. त्यांत संस्कृत भाषेची तर मला कांणीच कांहींच माहिती देईना. त्यावेळीं हिंदुस्थानांत येऊन मला थोडीं वर्षे झाली होती. असें असतां मला मयत बोरय्याची मदत मिळाल्या दिवसापासून हिंदुलोकांच्या ज्ञानरूपी भांडाराला एक नवीनच द्वार उघडल्या सारखें झालें. यद्यपि तो तारुण्यावस्थेंत मरण पावल्यामुळे माझा त्याचा वियोग झाला तथापि त्यानें जी पद्धत आणि किंते घालून दिले होते त्यांचें त्याच्या देशबांधवांनीं आणि शिष्यांनीं मोठ्या आनंदानें अनुकरण केलें. पुढें सर्व प्रांतांची मूळस्थिति शोधून काढण्याकरितां त्यानें जो क्रम घालून दिलेला होता त्याच पायावर एका मंडळीची स्थापना झाली; तिचा क्रम जसा सुखप्रद होता तसाच शेवटही चांगलाच झाला. ह्याच कार्याकरितां उपयुक्त विषयांच्या संग्रहार्थ बोरय्याला मी नेमिलें होतें. त्याविषयांचे संग्रह करण्यांत त्यानें चातुर्य व तत्परता हीं दर्शविल्यावरून मी फार संतुष्ट झालों. त्यांत सर्वांशीं ईस्टइंडिया कंपनीचें हित करावें हाच याच्या परिश्रमाचा मुख्य उद्देश होता. त्याची चाकरी कठीण व मेहनतीची होती. त्याला श्रीशैल देशाच्या प्रांतवर्ती जे उंच पर्वत, दरेखोरे, आणि जंगलें यांतून फिरावें लागत असे.”

या पत्रांतील त्याचें वृत्त केवळ दिग्दर्शनार्थ लिहिलें. या-खेरीज तो कर्नल मेकेन्झी साहेबाच्या संग्रहीं होता, त्यावेळेस त्याजकडून पुष्कळ लोकोपयोगी कृत्यें घडून आलीं. मनील्ला देशावर स्वारीमध्ये कर्नल मेकेन्झी साहेबाला इंजनेर नेमला, त्यावेळेस बोरय्याला घरीं येणें प्राप्त पडलें. त्यानें हैद्राबादेहून मद्रासेस येतांना मार्गांत जो वृत्तांत घडला त्याचें त्यानें

दिनवृत्त टिपून ठेविलें आणि त्या मजकुराचीं संस्कृत व तेलंगी भाषेंत त्यानें कांहीं कवनेंही रचिलीं. तसेंच अणखी त्यानें हिंदुस्थानाचा इतिहास रचावा या बुद्धीनें विद्याधिपयक पदार्थांची सामग्री पुष्कळच जमा केली होती. एलंर एथें असतां यंत्रें, नानाप्रकारच्या कला व विद्या यांत त्यानें आपली ज्ञानशक्ति व चातुर्य हीं दर्शविलीं. तेणेंकरून त्याच्या देशबांधवांस फार आश्चर्य वाटलें. तो सुशील व निर्दोष वर्तणूकीचा असं ह्मणून ते त्याजवर पराकाष्ठेचा लोभ करीत असत. मेकेन्झी साहेब स्वारीहून परत आल्यावर बोरय्या पुन्हा त्याच्या समागमें आपल्या पूर्वीच्या शोधार्थ गेला.

सन १७९८ मध्ये टिपूसुलतान याबरोबर लढाई होत असतां तेथें बोरय्या त्याजबरोबर गेला आणि निझामाच्या राज्यांत गदवाल ह्मणून एक मांडलिक जमीनदार आहे तेथें पोहचपर्यंत मार्गांत जें नित्यवृत्त घडून आलें त्याचें त्यानें काव्यरूपानें लखन करून ठेविलें. एकदां असें झालें कीं, मेकेन्झी साहेबाची सर्कारी कागदपत्रें त्या जमीनदाराच्या लुटारू लोकांनीं चोरून नेलीं, तेव्हां तीं परत आणण्याकरितां बोरय्याची नेमणूक केली. बोरय्या तेथें गेल्यावर तेथील जमीनदारानें त्याला पकडून कैदेत टाकिलें आणि त्याचें अन्नोदक बंद करून प्रथमतः त्याच्याशीं मोठ्या कठोरतेनें वागणूक केली. परंतु बोरय्यानें आपली मनमिळाऊ वर्तणूक आणि रसिक व हृदयंगम कविता यांच्या योगानें त्या सरदाराचें कठोर अंतःकरणाला द्रव आणिला, आणि त्यापासून आपल्या साहेबाचीं कागदपत्रें परत घेऊन कांहीं इनामेंही मिळऊन परत आला. कांहीं दिवसांनीं बोरय्या मेकेन्झी साहेबाबरोबर श्रीरंगपट्टन एथें गेला आणि तेथील किल्ल्यावर हल्ला हाऊन तो इंग्रजांचे हस्तगत होई तोंपर्यंत ज्या सर्व गोष्टी घडून आल्या त्यांचे त्यानें करुणारसभरित कवितारूपानें वर्णन केलें आहे. त्यांत ब्रिटिश सर्काराचे किल्ल्यावर बावटे चढविले त्यावेळचें तर वर्णन फारच उत्कृष्ट केलें आहे. ह्या अशा त्याच्या कृत्यावरून त्याला मेकेन्झी साहेबा-

पामून मोलवान बक्षिसें मिळालीं. टिप्पूसुलतान याचा पराभव झाल्यावर थोडक्याच काळानें कर्नल मेकेन्झी याला हैमूर देशाची पाहाणी करण्यामध्ये देवरेख करणारा नेमिलें. तेव्हां बोरय्या त्याच्या बरोबर बंगलोर, निगागल, आणि शीरा ह्या देशांच्या मार्गानें चित्रदुर्ग एथें गेला. दक्षिण हिंदुस्थानाचा इतिहास रचायला मेकेन्झी साहेबाला जी विद्याविषयक सामग्री पाहिजे हांती ती त्यानें पुष्कळच जमा करून दिली. त्याचें लक्ष प्रायः ईस्टइंडिया कंपनीचें होईल तितकें शिंत करण्याकडे होतें. त्याला आपल्या चाकरीच्या कृत्यांत ज्या ज्या पदार्थांचें व विषयांचें शोध कर्तव्य होते ते व्यवस्थेनें माप्त करून घेण्यांत तो फार तत्पर असे आणि त्याप्रमाणें त्याजकडून उपयोगही घडला.

सन १८०० मध्ये सर आर्थर वेलेस्ली याच्या फौजेनें महाराज धुंडी यास हरिहर एथें पकडलें त्या वेळच्या गोष्टींचें बोरय्यानें एक काव्य रचिलें. नंतर त्यानें एका पवित्र मनुष्याच्या वर्णनपर शंभर श्लोक रचिले, ते इतके मनोरंजक व यथार्थ होते कीं, त्यावरून त्या सत्पुरुषाची कीर्ति फार वाढली. अणखी त्यानें श्रीरंगराजचरित्र या नांवाचा एक ग्रंथ केला. त्यांत उमातुर देशाची स्थापना झाल्या तागाईत श्रीरंगपट्टणच्या राजांची वंशावळी व श्रीरंगपुराचा विध्वंस व तेथें यादव राजांनीं कस कसीं राज्यें केलीं व ते कसे प्रबळ होत गेले याविषयांचें वर्णन आहे. जेव्हां श्रीरंगपट्टण एथें इंग्लिश फौजेची दाणादाण झाली, तेव्हां वेंकटबोरय्या हा त्या फौजे बरोबर इंग्लिशानीं जिकलेल्या प्रांतांतून जात असतां जनरल क्यांबेल, कर्नल टामस मनरो आणि तसेच दुसरे नामांकित सरदार व हैमूरचा दिवाण ह्यांनीं वाटेमध्ये त्याची अगत्यानें भेट घेतली आणि सर्वांनीं त्याची फार तारीफ केली. या राज्यप्रकरणीं गडबडीची शांतता झाल्यावर पुढें मेकेन्झी साहेबाच्या आज्ञेवरून बोरय्यानें गणित, भूगोल, भूमिति, ज्योतिष, इत्यादि नानाप्रकारच्या विद्याविषयांवर व्यासंग केला. तेव्हां तो इंग्लिश आणि हिंदू या दोन्ही प्रकारच्या समजुतीनें त्याला सर्व विद्यांत माहितगारी झाली. त्याची धारणाशक्ति मोठी

होती त्यामुळे स्वल्पकाळांत त्यानें बहुत भाषांचें ज्ञान संपादिलें. तो नकाशे इतके कांहीं नीटनेटके व बिनचूक काढीत असे कीं, ते पाहून मेकेन्झीला वारवार विस्मय वाटला.

त्यानें वेगळ्या प्रकारची नाणी आणि शिके यांचा संग्रह केला होता आणि देादारी एथें दगडाच्या तक्त्यावर ज्या हळक-नड ह्मणजे प्राचीन कानडी लीपि फार बिकट होत्या त्यांच्या यानें हुबेहुब प्रतिमा काढिल्या आणि त्या हल्लीं कलकत्ता एथील एशियाटिक सोसायटि नामक संभच्या कौतुकसंग्रहालयांत ठेविल्या आहेत. त्याच्यावर मेकेन्झी साहेबानें त्याचें नांव घातलें आहे.

मेकेन्झी साहेबाचें सरकारी कामाकरितां मद्रासेंत दोन वर्षे राहणें पडलें होतें आणि बोरय्याही त्याच्या बरोबर गेला होता. तेथें तो अनेक प्रकारचीं हस्तलिखित पुस्तकें यांचें भाषांतर करण्यामध्ये दोन वर्षे राहिला होता. असो, या मनुष्याची बहुत कृत्ये विस्तारभयास्तव लिहिण्याचें पुरें करितों.

याचें विसाव्या वर्षी कशिनीकोटा प्रांतातील वेंकटाचल्लम याच्या धाकट्या कन्ये बरोबर लग्न झालें होतें. याला संतति मिळून एक कन्या मात्र झाली होती. पुढें तो आपल्या २६ व्या वर्षी ह्मणजे सन् १८०३ मध्ये अकस्मीत अपस्मार होऊन मरण पावला. मेकेन्झी साहेबानें त्याच्या स्मरणार्थ समुद्र किनाऱ्यावर एक पुतळा स्थापिला, तो अद्यापि आहे.

ह्या विशाळ बुद्धीच्या पुरुषास ईश्वरानें अणखी कांहीं दिवस वांचविलें असतें तर याच्या हातून विद्याप्रकरणीं आणि देशसुधारणूक ह्या विषयींही कांहीं तरी अचाट कृत्ये घडलीं असतीं, यांत संशय नाहीं.

~~~~~

कृष्णमूर्ति.

हा कवि कोट तालुक्यांत रामचंद्रपुर एथें हल्लीं विद्यमान आहे. याचें उपनांव शिष्टवारू. याला वेगवेगळ्या बहुत भाषा

येतात असं ऐकतो. सांप्रतकालांमध्यं साच्या तैलंगणांत या-
च्या बरोबरीचा बुद्धिमान् कवि कोणी नाहीं असं सांगतात.
यानें यक्षानंद या नांवाचा एक ग्रंथ केला आहे. हा कवि सुमारे
पंचावन्न वर्षांचें वयाचा आहे.

ग्रंथकारांच्या नांवाची अनुक्रमणिका.

अ.

- अगस्त्य, २०९.
 अच्युतोपाध्याय, ३५.
 अयवर्णाचार्य, २१०.
 अन्नमद, १०२.
 अन्नाय्याचार्य, २३३.
 अपगा, २०२. २०८.
 अपय्यादीक्षित, १०५.
 अप्पर, २०८.
 अश्वन्नकवि, २३४.
 अभिनवनृंहिमभारती, १६.
 अभिनवसच्चिदानंदभारती, १६.
 अमरुगराजा, २२.
 अमरदेव, ३४.
 अमरसिंह, ३४.
 अमृतराय, १८७.
 अय्यादीक्षित, ११९.
 अक्षोभ्यदीक्षित, १०२.
 आत्तलूरूपय्याकवि, २३९.
 आंध्रकालिदास, २११.
 आधिकनान, २०२. २०७.
 आनंदगिरी, २. १६. १८.
 आप्पाकवि, २३४.
 आपिशर्ली, ७५.
 आयलभास्कर, २१५.
 आरवे, २०२.
 आळसानी पेद्दना, २१५.
 आव्हेयरप्रभृतिसप्तज्ञानी, २०२.

इ.

- इमादिभारती, १३.
 इमादिसच्चिदानंदभारती, १६.
 इंद्र, ७५.
 ईश्वर, ७६.

इलेश्वरोपाध्याय, ४६.

उ.

- उत्पलभट्ट, ९२.
 उदयनाचार्य, ३५.
 उदंक, १६.
 उद्धवचिन्मन, १५५. १९८.
 उरगप्पीदंडनाय, ७६.
 उवका, २०.
 उंबा, २१, २२.

ए.

- एकनाथस्वामी, १४९. १६१.
 एलिस, मिस्टर. एफ. २०७.

क.

- कदंब, ९४.
 कन्यादाना, १२०.
 कपिलर, २०२. २०७.
 कवीर, ६९. १४१. १४५.
 कर्पूर, ५३.
 कल्याणस्वामी, १४९.
 कल्याणमल्ल, ६३.
 कलिंग, ५३.
 कात्यायन, ३५.
 कान्होपाठक, १९१.
 कार्तिकरवामी, ८.
 कालिदास, ३२. ५४, ५५, ५६, ५७.
 ५९. २११.
 कावेल्लीवेंकटबोरय्या, २३९.
 काशकृत्स्नी, ७५.
 काशिकाकार, ११४.
 कुमारिलभट्ट, ८, ९, १०. २०.

ग्रंथकारांच्या नांवाची अनुक्रमणिका.

कृष्णदेवराजा }
 कृष्णदेवरायळू } ८८. ९६. ९८. १०५.
 २१६. २१८, २१९,
 २२०. २२३. २२५.

कृष्णमूर्ति, २४४.
 केशवस्वामी, १८५.
 केळदीबसवप्पानार्क, १२०.
 कैयट, ३७. १२३.
 कोकिल, ५३.
 कोलत्रुक, साहेब. ३५. ७४.
 कोंडभट्ट, ११५.

ग.

गंगाधरकवि, २३७.
 गंगाधरपंडित, ६२.
 गजपतिप्रतापरुद्र, १०४.
 गणासंबंधर, २०८.
 गणिकानंद, १०१.
 गणेश, ६२.
 गदाधरकवि, ९९.
 गिरधरकवि, ९४.
 गिरधरलाल, १६१.
 गुणाढ्य, ७०.
 गोपाळदास, ९९.
 गोवर्धन, ७०.
 गोविंदकवि, २३२.
 गोविंदयति, ७. १४, १५.
 गोविंदाचार्य अष्टपुत्रे, १२५.
 गोरक्षनाथ, ३९. १३८.
 गोरकुंभार, १५४.

घ.

घंटय्यकवि, २३७.

च.

चक्राप्पा, २२६.
 चर्पटिनाथ, ३७. ३९.

चंद्र, ७५.
 चंद्रशेखर, १६.
 चांगदेव, १३६. १४८.
 चांगकेशवदास, १३९.
 चांगावटेश्वर, १३६.
 चिन्सुख, १६.
 चिन्नवीरना, २३०.
 चोखामेळा, १८३.

ज.

जगन्नाथ, २३७.
 जगन्नाथरायपंडित, १०८.
 जनावार्ड, १५३.
 जयदेवस्वामी, ३०.
 जैमिनी, २१, २२.
 ज्योन्त, सर. उलियम. ३२. ३४. ७४.

ट.

टेलर, डाक्टर. ६२.

त.

ताताचार्य, १२०.
 तारेंद्र, ५३.
 तिक्कनसोमयाजी, २११.
 तिमय्यासाति, २३४.
 तुकाराम, १५३. १६६. १७७.
 तुळसीदास, १७९.
 तेनालरामलिंग, २२०.
 तेरूवेळ्वर, २०१. २०२. २०६.
 त्र्यंबकभट्ट, १२५.
 त्र्यंबकराजवैद्य, ११९.
 त्रिविक्रमदेवचक्रवर्ती, ७.
 त्रोटक, १६.

द.

दंडी, ५३. ५६. ५७. ५९.
 दामाजीपंत, १५९.

शंयकारांभ्या नांवाची अनुक्रमणिका.

दिवसूपाळ, २९.
दुर्गादास, ७५.
देवीदास, १७८.

ध.

धनेश्वरदेवज्ञ, ६२.
धावक, ७०.

न.

नन्नयमट्ट, २१०.
नरसीमेहता, १८४.
नागेशमट्ट, ११४.
नागोजीमट्ट, १२२.
नानकशाह, १५५.
नामाजी, १८१, १८२, १९८.
नामदेव, १५१, १६७.
नारायणचक्रवर्ती, ३५.
नारायणचार्य, ८५.
निवृत्तिनाथ, ४२, १४६, १४८, १४९.
निवराज, १९०.
नीळकंठ, १६, ३५.
नृसिंहगणक, ६२.
नृसिंहमारती, १६.
नृसिंहमूर्ति, १६.

प.

पतंजली, ८, १५.
पद्मपादाचार्य, १५, १६.
पक्षधरमिश्र, ३०.
पाणिनी, ७५.
पार्थसारथीमिश्र, ७२.
पिंगळसूरणा, २२३.
पुरुषोत्तम, १०१.
पुरुषोत्तमभारती, १६.
पेद्वीरन्ना, २३०.
पेद्वीमट्ट, ८९.
पोटण्या, ९२.

पोतराज, २१२.
प्रेमाबाई, १९०.

व.

वप्पनकवि, २२८.
वसवकवि, २३५.
वहारीलाल, १२१.
बंधनकवि, २२९.
वाणकवि, ५३, ६०.
वालमरस्वति, २१०.
वाळगंगाघरशास्त्री, १९९.
वाळभट्टपायगुंडे, ११५, १२५.
बोधलेबाबा, १८६.
बोपदेव, ७४.

ब्रह्मगुप्त, ६२.
ब्रह्मानंदबाबा, ४२.
भ.

भट्टमास्कर, ५१.
भट्टमूर्ति, २२४.
भाट्टाजिदीक्षित, ११३, १२३.
भवमूर्ति, ५३, ५४, ५६, ५७.
भरत, ११४.
भरतमाल, ३५.
भर्तृहरि, ३७.
भाऊदाजी, डाक्टर, ६, ५७, ६७.
भागोदास, १४४.
भानुदीक्षित, ३५.
भामह, ३६.
भारतीकृष्ण, १६.
भारवी कवि, ५९.
भास्कराचार्य, ६१.
भास्करपंडित, १६, १७.
भोमकवि, २३५.
भोमाचार्य, १२५.
भूधर, ६२.
भूधर कवि, २२८.

ग्रंथकारांच्या नांवाची अनुक्रमणिका.

भैरवनाथ, १३९.
भोजचंद्रलक्ष्मण, १०५.
भोजराजा, ३३. ३६. ५३. ५५,
५६, ५७, ५८, ५९, ६०. १०५.
२११.

म.

मठपंडित, १०.
मच्छेंद्रनाथ, ३९. ४१.
मथुरेशपंडित, ३५.
मदन, ५३.
मधुरंगचोक्कनाथ, २३३.
मध्वमुनीश्वर, १८८.
मयूर, ५३.
मलध्या, २२६.
मल्लन, २१३.
मल्लनाथ, ९०.
महादेववेदांती, ३५.
महिधरमठ, ९२.
महिपतराव, १८३.
महिपति, १९८.
महेश्वरमठ, १२५.
मंचनामात्या, २३४.
मंज, ५४.
मंडनमिश्र, ९. २१, २२.
माघकवि, ५७.
माणिक्यव्यासर, २०९.
माधव, ७७. ११४.
माधवराय, २२६.
मिराबाई, १५७.
मिश्रजी, १२५.
मुकंदराज, १३६. १४०.
मुक्ताबाई, १४६. १४८, १४९, १५०.
मुक्तेश्वर, १७८.
मुद्दलमठ, १९२.
मुरगा, २०८.

मुगर्गिनेश, १६, १७.
भुकूतिमण्णा, २१९.
मंकेन्दी, कर्नल. कालिन. ७ ८१.
२४०.

मोरेश्वरमठ, १२२.
मोरपंतपंडित, १९३.
माहनांगी, २१९.
मौल्टी, २२५.

र.

रघुनाथपंडित, १९७.
रत्नेश्वरमहोपाध्याय, ५४.
रंगनाथ, ६२.
राघवेदाचार्य, १२५.
राजशेखर, १०. १२.
राजागममोहनराय, १२७.
रामचंद्रभारती, १६.
रामजोशी, १९६.
रामदासस्वामी, १७२. १७७.
रामदेव, ५३.
रामन्यायालंकार, ७५.
रामभद्रकवि, २२५.
रामानाचारी, ७५.
रामानुजाचार्य, ६६.
रामाश्रम, ३५.
रायनीभास्कर, २१५.
रायमुकुट, ३५.
रुद्रमठ, ३५.
रोहिदास, १४५.

ल.

लक्ष्मणकवि, १०४. २२९.
लक्ष्मीनारायणाप्पा, ५१.
लिंगकवि, २३८.
लिंगध्या, २२८.
लिंगराजा, २३८.

ग्रंथकाराणां नामाची अनुक्रमणिका.

शेशामयतिळक, ६५.
शोकभनट्या, २३१.
शालिबराज, ११६.

व.

बटवानलमट्ट, २३२.
बरदराज, २९.
बरदाचार्य, ८६. ८८.
बरहचि, ३५. ५३.
बराहमिहिर, ९१.
बल्लभाचार्य, ९४.
बामन, ११४.
बामनपंडित, १७६.
बारेन, कयापटन. ७६.
बालीज, २०२. २०८.
बिक्रमादित्य, ७. ३७, ३८. ४२. ५८.
बिठ्ठलनाथ, १००.
बिद्याधिराज, १०.
बिद्यानाथ, १६. ८२.
बिद्यारण्य, ७७.
बिद्याविनांद, ५३.
बिद्याशंकर, १६.
बिद्यासैन्य, १६.
बिद्येंद्रगुरु, १७.
बिनायक, ५३.
बिलकिन्स, माहेब. ७४.
बिलसन, प्रोफेसर. ३४.
बिष्णुशर्मापंडित, ७३.
बिष्णुशास्त्रीभट्ट, १२५.
बीतरण, १६.
भूतिकार, ११४.
बेदांताचार्य, ८४.
बेकटपतिराजा, २२३.
बेकटाध्वरी, ११८.
बैयाकरणलक्ष्मणकवि, २२९.
बैयाकरणसर्वस्वकार, ११४.

बोरालित, ३५. ११४.
व्यासमुनी, १. ८. १७. २१.

श.

शकर, ५३.
शंकरभारती, १६.
शंकरपंडित, १२५.
शंकरगचार्य, १. ६. ३५.
शाकटायन, ७५.
शार्ङ्गधर, ६४. २१०.
शालवाहन, ४२.
शाहामुनी, १९८.
शितिकंठ, १०३.
शिवगुरु, १०.
शिवकल्याण, १७३.
शेकस्पायर, ३४.
श्रीकंठ, ५४.
श्रीधर, ९६.
श्रीधरस्वामी, १८४.
श्रीहर्ष, ६९.
श्रुतगोपाळ, १४४.

स.

सच्चिदानंदभारती, १६.
सनंदन, १६.
संकर्षण, ८.
साकल्यमाला, ७७.
साहीगिमारा, २१५.
साळ्यारसाळ, १९६.
सिंहगिरीश्वर, १६.
सुधन्वा, ९.
सुपद्मनाभदत्त, ३५.
सुबंधु, ५३.
सुभानराव, १९३.
सुरेश्वर, १६.
संस्कृत २०९.

ग्रथकाराणां नांवाणां अनुक्रमणिका.

सूदर्शन, ६२.

सरदास, १५८.

सैतेकर, २०१.

सोपानदेव, १४६, १४८, १४९,
१५०.

सोमदेव, ७०.

सोमनाथमह, ७१.

स्टेन्डलर, आडालफस.फेडरिक.३४.

स्त्रीनाथ, २१३.

स्वारोचिष्मनु, २१७.

ह.

हरिवल्लभ, ११५.

हरिवंश, ५३.

हलायुधमह, ५१.

हस्तामलक, १६.

हेमचंद्र, ६४.

हेमाद्वयंत, १५१.

हेमाद्रि, १५१.

क्ष.

क्षीरस्वामी, ३५, १०२.

ज्ञ.

ज्ञानधन, १६.

ज्ञानेश्वर, ४२, १४६, १४७, १४८,
१४९, १५०, १५२.

ज्ञानेदसरस्वती, ११४.

ज्ञानोत्तम, १६.

ग्रंथांच्या नांवाची अनुक्रमणिका.

—:३६०:—

अ.

- अगस्त्य व्याकरण, २०९.
 अग्निकुमार, १००.
 अग्निवेश्यरामायण, १९५.
 अणुभाष्य, १०१.
 अतिसुदि, २०२.
 अद्वैतकौस्तुभ, ३०.
 अद्वैतसिद्धांत, २१८.
 अध्यात्मप्रकाशिकाशतश्लोकी, २९.
 अनेकार्थकैरव, ६५.
 अनंगरंग, ६३.
 अभिधानरत्नमाला, ५१.
 अभीतिस्तव, ८७.
 अमंग, १४९, १५०, १५७, १६४.
 १७१, १८३, १८६, १८९, १९०.
 अमरकोश, ३५.
 अमरविवेक, १२६.
 अमरवृत्ती, ३५.
 अमरुशतक, २९.
 अमृतसागरा, ६२.
 अमृतानुभव, १४७, १४८, १४९.
 १७३.
 अलिफनामा, १४४.
 अशौचनिर्णय, ११५, १२४.
 अश्वघाटीकाव्य, ११२.
 अष्टपद्या, ३१, ३२.
 असज्जनवर्जन, ३४.
 अस्थिमाला, १२५.
 अंतर्ज्योति, ८६.
 अंतःकरणप्रबोध, ९९, १०१.
 आगवर, २०७.

- आत्मार्पण, १०६, १०७.
 आनंदलहरी, १६४.
 आनंदसार, १४४.
 आन्हिक, ११५.
 आर्या, १८४, १९२, १९५.
 आर्या, १८६.
 आंध्रकौमुदी, २११.
 आंध्रनामसंग्रह, २२९.
 आंध्रप्रयोगरत्नाकर, २२८, २३४.
 आंध्रसमाचिंतामणि, २१०.
 ओव्या, १५०.

इ.

- इलेश्वरविजय, ५०.
 इंग्लंडदेशाचा इतिहास, २००.
 इंदुमतिपरिणय, २३२.
 ईप, १७.

उ.

- उत्तरगोग्रहण, ५२.
 उत्तरनेषधचरित्र, ६९.
 उत्तररामचरित्र, ५५.
 उदाहरण, ६२.
 उपदेशसहस्री, २९.
 ऊर्ध्वपुंड्रविधि, ८७.

ऋ.

- ऋतुसंहार, ३४.

ए

- एकनाथीभागवत, १६४.
 एकनाथीरामायण, १६४.
 एकादशीचिंचरित्र, १८६.

ग्रंथांच्या नांवाची अनुक्रमणिका.

एकाक्षरनिघंट, ७७.
एकाक्षरीकोश, १०१.
एलफिन्ट्स्कृत हिंदुस्थाना } २००.
च्या इतिहासाचा संक्षेप, }
ऐतरेय १७.
ऐरावतविजय, ५२.

क.

कटाव, १८७, १८८.
कटिवंध, १८७.
कठ, १७.
कथासरित्सागर, ७०.
कथासारामृत, १९८.
कन्यकापुराण, २३५.
कवीत, १६१.
कर्पूरमंजरी, ३४.
कर्मतत्व, १७७.
करुणामृत, १७९.
कल्पद्रुम, १०१.
कविगजाकुशचंडांशु, २२८.
कविकलाद्रुम, ७५.
कविकल्पद्रुमव्याख्या, ७५.
कविकामधेनु, ७५.
कस्तूरीतिलकपंचाशती, ८७.
कहार, १४४.
कादंबरी, ६०, ६१.
कामाक्षीअष्टक, २९.
कारिका, ३७.
कालमाधव, ७९.
कालवीजलुकं, २०२.
कालियामदन, १७७.
काव्यादर्श, ५७.
काशीखंड, १८४.
कांडप्रनाम, २०२.
कुचमर्दिनी, ११२.
कुमारसंभव, ३३.
कुवलयानंद, १०७.

कुवलयानदाच्यामूळकारिका. ३३
कुंडरीया, १६१.
कृष्णलीलामृत, १९९.
कृष्णाश्रय, ९९.
केकावळी, १९५.
केतुमतन, २१५.
केन, १७, १२९.
केरलउत्पत्ति, २.
कोनिवेंडन, २०२.
कोरल, २०१.
कौस्तुभ, ३७.

ग.

गंगालहरी, ११२.
गजेंद्रविजय, ७७.
गणपतावरधूर्णिका, १८७.
गणिकानंद, १०१.
गदा, १२५.
गरुडपंचाशती, ८७.
गार्गी, १९०.
गिरिशनाटक, ४९.
गीतगोविंद, ३०, ३२.
गीतामाष्य, १७, ६७.
गीतावली, १८२.
गुढार्थप्रकाशिका, ६२.
गोरखनाथकीकथा, १४४.
गोरक्षकल्प, ४१.
गोरक्षगीता, ४१.
गोरक्षशतक, ४१.
गोरक्षसहस्रनाम, ४१.
गोराकुंभाराचें चरित्र, ११५.
ग्रंथमहोदधि, १.

घ.

घटवर्परकाव्य, ३४.
घटापथ, ९०.

ग्रंथांश्या नांवाची अनुक्रमणिका.

च.

चतुःश्लोकीमागवतटीका, १६२.
चंडमारुती, ६७.
चंडीपाठ, १२३.
चंडांगदचरित्र, २२३.
चंद्रिकापरिणय, २२६.
चरमगुरुमंजरी, १७७.
चित्तप्रबंध, ९९.
चित्तसुधा, १७७.
चित्रमीमांसा, १०७.
चिदंबरकोरू, २०९.
चौतीस, १४४.
चौपई, १४४. १८२.
चौःशांशां वैष्णवांची कथा, १००.

छ.

छपय्या, १८३.
छंजर, १४४.
छंदःशास्त्रकोश, ७५.
छंदोमंजरी, १९७.
छादोग्य, १७.

ज.

जगच्चंद्रिका, ९२.
जलभेद, ९९.
जीवदशेश्वरचूर्णिका, १८७.
जैमिनिअश्वमेध, १८४.
जैमिनीसूत्र, ९.
जैमिनीसूत्रभाष्य, ९९.
ज्योतिपतत्व, ६२.
ज्योतिषार्णव, ९४.

झ.

झुलना, १४४.

त.

तत्वदीपनिबंध, ९९, १००.
तत्वबोधिनी, ११४. १३४, १३५.

तत्वत्रयनिरूपण, ८८.

तत्वानुसंधान, ३०.

तर्कभाष्य, ६७.

तर्कसंग्रह, १०३.

तर्कसंग्रहदीपिका, १०४.

ताटीचेअभंग, १५०.

तिथितत्व, ६२.

तुकारामचरित्र, १६७. १९९.

तुळसीकृतरामायण, १८२.

तेवरम्, २०८, २०९.

तैत्तिरीय, १७.

त्रिकांडशेष, १०१.

त्रिगद्य, ६८.

त्रिपथगा, १२५.

त्रिपष्टिशिलाकापुरुषचरित्र, ६५.

त्रिशतध्यान, ६७.

त्र्यंबकी, ११९. १२५.

द.

दधिमंथन, १७७.

दयाशतक, ८७.

दर्पण, २००.

दशअवतारस्तुति, ८७.

दशकुमार, ५७.

दशकुमारचरित्र संक्षेप, १०७.

दानरामायण, १९५.

दामाजीपंताचरिसद, १८७.

दासबोध, १७२.

दिग्दर्शन, २००.

दुर्गसप्तशती, ४६.

दुर्वासयात्रा, १८७.

दोनशैबावन्न वैष्णवांची कथा, १०१.

दोहोरे, १४४. १४६. १५७. १८२.

द्रौपदीचाधांवा, १५५.

द्रौपदीवस्त्राहरण, १८७.

द्वारकेशकृत नित्यकृत्य, १०१.

द्विरूपकोश, १२६.

ग्रंथांच्या नांवाची अनुक्रमणिका.

ध.

घनेश्वराचें चरित्र, १९०.
घातुदीपिका, ७५.
घातुपाठ, ७५.
ध्रुवचरित्र, १८७.

न.

नरसम्पालेय, २२४
नलदमयंतीस्वयंवराख्यान, १९७
नवरत्न, ९९.
नवान्हिकी, ११५.
नळोदय, ३३.
नक्षत्रमाला, २९. १२५.
नंजननाटक, ५२.
नंदराजयशोभूषण, ५२.
नागानंदनाटक, ६९.
नाचीनाटक, ५०.
नाथलीलामृत, १९९.
नादवाली, २०२.
नानार्थरत्नमाला, ७७.
नामसुंनहमाला, १०६.
नामसुधा, १७७.
नामापाठकी अश्वमेध, १९२.
नारदीयपंचरात्र, ६८.
निगमसार, १७७.
निजवार्ता, ९४. १००.
निदानमाधव, ७८.
निबंधभक्तिप्रकरण, ९९.
निरोधलक्षण, ९९.
निरोष्ठरामायण, १९५.
नीतिकथा, २००.
नीतिपातल, २०८.
नीलकंठविजय, ११९.
नीसिंहतापिनीभाष्य, १७.
नैषधकाव्य, ६९. ९०.
न्यायकुसुमांजली, २९.

न्यायमाला, ८०.

न्यायामृत, ६७.

न्यासतिलक, ८७.

न्यासदशक, ८७.

प.

पतंजलिमूत्र, १२३.

पतंजलिसुत्रवृत्ति, १२३.

पत्राविलंबन, ९९.

पत्रिकेचे अमंग, १७२.

पद, १४६. १४९, १५०. १५७.

१५९. १६४. १८२. १८६. १८९.

१९१. १९५.

परमामृत, १४०.

परिभाषेंदुशेखर, १२४.

परंतुरामायण, १९५.

पंचकाव्यटीका, ९०.

पंचडंबू, २३१.

पंचदशी, ७९.

पंचागुधस्तोत्र, ८६.

पाठकी, १२५.

पाणिनीसूत्रे, ३६.

पातंजलमहामाष्य, ३७. १२२.

पादुकासहस्र, ८६.

पार्थभाग्य, १७७.

पाराशरमाधवीय, ८०.

पारिजातापहरण, २१९.

पांडवप्रताप, १८४.

पांडुरंगमाहत्म्य, १८४. २२०.

पांडुरंगस्तोत्र, १९८.

पितामहचरित्र, २३३.

पुरुषोत्तमसहस्रनाम, ९९.

पुष्टिप्रवाहभर्यादा, ९९.

प्रकाशिका, ७९.

प्रक्रियानीतिवाक्यामृत, ७१.

प्रतापरुद्रनाटक, ८२.

ग्रंथांच्या नांवाची अनुक्रमणिका.

प्रबंधचिंतामणि, ५७.
 प्रबंधराज, २२९.
 प्रबोधमुधाकर, २२९.
 प्रयोगविशेषसंग्रह, ३६.
 प्रल्हादचरित्र, १७२.
 प्रश्न, १७.
 प्रश्नोत्तरमाला, ३४.
 प्रसंगरत्नावली, ९२.
 प्रसन्नराघव, ३०.
 प्राकृतप्रकाश, ३५.
 प्रायश्चित्तेश्वर, १२३.
 प्रेमामृत, ९६.
 प्रौढमनोरमा, ११२. ११४.

ब.

बारमास, १४४.
 बालबोध, १०१.
 बालव्याकरण, २००.
 बिज्जक, १४४.
 बीजगणित, ६१.
 बुधमनोहरा, ३५.
 बृहच्छब्दरत्न, ११४. १२४.
 बृहच्छब्देंदुशेखर, १२४.
 बृहज्जातक, ९१.
 बृहत्कशा, ३६. ७०.
 बृहन्मंजूषा, १२४.
 ब्रह्मदारण्यक, १७.
 ब्रह्मगीता, ७९.
 ब्रह्मसिद्धांत, ६२.
 ब्रह्मसूत्र, १. १५.
 ब्रह्मस्तुतीचीटीका, १७६.
 ब्रह्मोत्तरखंड, १८४.

भ.

भगवत् ध्यानसोपान, ८७.
 भगवद्गीतासमुपलंकी, १७६.

भगवद्गीताटीका, १८४.
 भक्तचरित्र, १५५. १९८.
 भक्तलीलामृत, १९८.
 भक्तिवर्द्धनी, ९९.
 भक्तिविजय, १९८.
 भरतभाव, १८७.
 भविष्यगमायण, १९५.
 भागवतशंकासुबोधिनी, ९९.
 भामाविलास, १६७.
 भामिनीविलास, ११२.
 भावार्थदीपिका, १४८.
 भावार्थरामायण, १६४. १९५.
 भाष्यप्रदीप, ३७.
 भाष्यप्रदीपोद्योत, १२३.
 भीमकावचंडांशु, २३६.
 भीमनज्योतिष, २३६.
 भीष्मप्रतिज्ञा, १७७.
 भूगोलविद्या, २००.
 भूगोलशास्त्र गणितभाग, २००.
 भूषणसार, ११५.
 भूषणसारदर्पण, ११५.
 भैमी, १२५.
 भोजचरित्र, ५४.
 भोजचंपू, ३३. ५४. १०५.
 भोजप्रतिदेशव्यवस्था, ५४.
 भोजप्रबंध, ३३. ५४.

म.

मकलचरित्र, २१९.
 मगधबोध, ७४.
 मठाम्नाय, २७.
 मनाचेश्लोक, १७२.
 मन्युदेवी, १२५.
 मनोरमा, १२४.
 मनोरमावृत्ति, ३६.
 मयोरपंतीरामायण, १९५.

ग्रंथांश्या नांवाची अनुक्रमणिका.

मयूखमाला, ७२.
 मरीचिपरिणय, २१९. २२२.
 मरेजव्याकरण, २००.
 मलयादिनृसिंहचंडांशु, २३९.
 मल्लीनार्था, ९१.
 महाभारततात्पर्यरक्षा, ८६.
 महाभाष्य, १५.
 मंगल, १४४.
 मंगलाष्टक, ३४.
 मंजुप्रतिदेशव्यवस्था, ५४.
 मंत्ररामायण, १९५.
 मार्कंडेयानुराणिका, १८७.
 माधवकाव्य, ५९.
 माधववृत्ति, ८०.
 मालतीमाधव, ५५.
 मालविकाग्निमित्रनाटक, ३४.
 मालाप्रसंग, १००, १०१.
 मांडूक्य, १७.
 मिथी, १२५.
 मुक्तामाला, २१८.
 मुक्तामयण, १९३.
 मुद्गलशतक, १९२.
 मुद्गुरुसी, २०२.
 मुंड, १७. १३०.
 मूळपुरुष, ९४. १०१.
 मतसंजीविनी, ५१.
 मेघदूतकाव्य, ३४.

य.

यतिराजसप्तति, ८६.
 यथार्थदीपिका, १७७.
 यक्षानंद, २४५.
 यात्रानिवंध, ९२.
 योगसूत्र, १५.

र.

रघुवंश, ३३.
 रघुवीरगद्य, ८६.
 रत्नावली, ६९.
 रत्नगंगाधर, ११२.
 रत्नमंजरी, २१८.
 रत्नसिंधु, १०१.
 रत्नाकरामायण, १९६.
 रहस्यत्रयसार, ८८.
 रंगनाथस्तोत्र, ६८.
 रंभानाटक, ५२.
 राघवपांडवीयकाव्य, २२३.
 राजनीति, २२९.
 राजमार्तंड, ५४.
 राजयोग, १-७७.
 राजशेखरचरित्र, २२६.
 रामचंद्रवर्णनावरचूर्णिका, १८७.
 रामगीता, १६४.
 रामगुणावली, १८९.
 रामजन्म, १७७.
 रामभद्रेय, २२५.
 रामविजय, १८४.
 रामस्तवराज, २१८.
 रामानंदकीकथा, १४४.
 रामायण, १८२. १९५, १९६.
 रामायण, (प्राकृत) १७८.
 रामायणचंपू, ३३. १०५.
 रामायणसारस्तव, १०६.
 रत्नमंडळ, १८५.
 राहतकाव्य, ३७.
 रुक्मांगदचरित्र, २१३.
 रुक्मिणीविलास, १७७.
 रुक्मिणीस्वयंवर, १६४.
 रेखता, १४४.

ग्रंथांच्या नांवाची अनुक्रमणिका.

ल.

- लघुमंजूषा, १२४.
लघुशब्दस्त्र, ११४. १२४.
लघुशब्देंदुशेखर, १२३.
ललितास्तवराज, ३०.
लक्ष्मीसहस्र, ११८.
लावण्या, १९७.
लीलावती, ६१, ६२.
लीलावर्ताभूषण, ६२.
लेखनपद्धति, १५१.
लोपामुक्तासवाद, १७७.
व.
वनमुधा, १७७.
वरदराजपंचाशती, ८६.
वराहमिहिरसंहिता, ९१.
वल्लुभाख्यान, ९९.
वसंत, १४४.
वसंततिलक, ८८.
वसुचरित्र, २२४.
वाक्यप्रदीप, ३७.
वामनचरित्र, १७७.
वार्तिके, २०. ३६.
वाशिष्ठाद्वैतभाष्य, ६८.
विक्रमचरित्र, ५४.
विक्रमेर्वशी नाटक, ३३. ३४.
विठ्ठलनाथजी अष्टोत्तरनाम, १०१.
विद्यारण्य कालज्ञान, ८०.
विद्वन्मंडण, १००.
विद्वन्मनोरमा, २९.
विनयपत्रिका, १८२.
विरोधलक्षण, ९९.
विवेकधैर्याश्रय, ९९. १०१.
विवेकसिंधु, १४०.
विश्वगुणादर्श, ११८.
विश्वप्रकाशकोश, १२६.
विष्णुलोकगद्ये, ६८.

- विष्णुपूजा, ६८.
विष्णुसंवाधन, ६८.
विष्णुसहस्रनाम, ६८.
विष्णुसहस्रनामभाष्य, ३०.
वीरचरित्र, ५५.
वीरशैव, १०६.
वृत्त, ७५.
वृत्तिबोध, १४७.
वृशसंभावना, २३४.
वणुसुधा, १७७.
वेदार्थसंग्रह, ६७.
वेदांततत्त्वसार, ६७.
वेदांतमाला, ८०.
वेदांतमुक्तावली, ३०.
वेदांतपरिभाषा, २९.
वेदांतप्रदीप, ६७.
वेदांतभाष्य, ८५.
वेदांतविजय, ८६.
वैख्यशास्त्रि, ३५.
वैद्यजीवन, ११७.
वैद्यवल्लभ, ९९.
वैद्यामृत, १२२.
वैयाकरणभूषण, ३७. ११४, ११५.
व्यालूचुरकारल, २०७.
व्यासब्रह्मसूत्र, १.
व्याससूत्रभाष्य, ६७. ९९.
व्यंकटेशस्तोत्र, १७८.

श.

- शकुंतलानाटक, ३३.
शतके, ३८.
शतप्रश्नकल्पलतिका, ७९.
शतश्लोकी, ७६.
शतमुखरावणाख्यान, १७८.
शनिमाहात्म्य, १९८.
शब्दकौस्तुभ, ११४.

ग्रंथांच्या नांवाची अनुक्रमणिका.

द्वादशप्रकाश, १०६.
 द्वादशश्लोका, १४४.
 शरणगतिदीपिका, ८६.
 शरणगद्य, ६८.
 शरणोपदेश, १००.
 शंकरकथा, २.
 शंकरचरित्र, २.
 शंकरविजय, २. ७९.
 शार्ङ्गधर, ६४.
 शार्ङ्गधरपद्धति, ६४.
 शारदासंभव, ५२.
 शालिवाहनचरित्र, ४२.
 शालिवाहनसप्तशती, ४६.
 शास्त्रदीपिका, ७२.
 शांकरि, १२५.
 शितिकंठी, १०४.
 शिवकर्णामृत, १०६.
 शिवतत्त्वविवेक, १८६.
 शिवतत्त्वरत्नाकर, १२०.
 शिवगणदीपिका, १०६.
 शिवसंपूजा, ३०.
 शिवरहस्य, २.
 शिवलीलामृत, १६४. १८४.
 शिवसर्वोत्तम, ३०.
 शिवस्तोत्र, ३०.
 शिवार्चनचंद्रिका, १०६.
 शुकचरित्र, १८७.
 शुकनियान, १४४.
 शुद्धाद्वैतमार्तंड, १०१.
 शृंगारतिलक, ३४.
 शृंगाररसमंडण, ९९.
 श्यामलादंबक, ३४.
 श्रीगुणरत्नकोश, ८७.
 श्रीमद्भागवत, ५६.
 श्रीरंगगद्य, ६८.
 श्रीरंगराजचरित्र, २४३.

श्रीरामानुजभाष्य, ६७.
 श्रींगाररसदीपिका, २९.
 श्रुतबंध, ३४.
 श्रुतिकल्पलता, १७७.
 श्रौतभाष्यशतदूषणी, ६७.

प.

पञ्चाशती, ९२.

स.

सकलकथामारसंग्रह, २१९.
 सतमय्या, १२१.
 सनत्सुजातीयभाष्य, १७.
 सन्यासनिर्णय, ९९.
 सान्निभुध आख्यान, २३८.
 सप्तशती, १२३.
 समई, १४४.
 समयविलोक, ६४.
 समास आत्मागम, १७२.
 सर्वदर्शनसंग्रह, ८०.
 सरस्वतीकथाभरण, ५४.
 सरस्वतिविलास, १०४.
 संकल्पसूर्योदय, ८५.
 संतचरित्र, १८१. १८३. १९८.
 संतमालिका, १७९.
 संतलीलामृत, १९८.
 संतविजय, १९८.
 संप्रदायप्रदीप, ९४. ९९.
 संवर्तविजय, २१५.
 संक्षेपशारीरक, २९.
 साक्या, १४६. १५७.
 सात्विकब्रह्मविद्याविलास, १२०.
 सारसंग्रह, २००.
 सारसुंदरी, ३५.
 साहसकिंचपू, ६९.
 सिद्धांत, ६६.

ग्रंथांच्या नांवाची अनुक्रमणिका.

सिद्धांतकौमुदी, ११४. १२३.
 सिद्धांतभोध, १९८.
 सिद्धांतमुक्तावली, ९९.
 सिद्धांतरहस्य, ९७. ९९.
 सिद्धांतशिरोमणि, ६२.
 सिद्धिपालचरित्र, १७२.
 सिंहासनवत्तीर्था, ३६.
 सीतास्वयंवर, १७७.
 सुखाचा व शांततेचा मार्ग, १३०.
 सुदर्शनस्तोत्र, ८७.
 सुदामचरित्र १८७.
 मुपन्नव्याकरण, ३५.
 सुमापितरत्नाकर, २२९.
 सुमापितशार्ङ्गधर, ६४.
 सूत्रभाष्य, १७.
 सूर्यसिद्धांत, ६२, ७६.
 सूरसागर, १५९.
 सेवाप्रकरण, १०१.
 सेवाफल, ९९.
 सौंदर्यबोधिनी, १२६.
 सौंदर्यलहरी, २९.
 स्मृतिदर्पण, ४६.
 स्वात्मसुख, १६४.

ह.

हृत्दीपिका, ४२.
 हनुमंतरामायण, १९५.
 हम्मोरविजय, ६४.
 हररायजीकृतशिक्षापत्री, १००.

हर्षचरित, ६०.
 हरिकारिका, ३७.
 हरिपाठ, १५३.
 हरिविजय, १८४.
 हरिविलास, ११८.
 हरिस्मरण, ८७.
 हरिश्र्वंदाख्यान, १७८. २३१.
 हलायुधकोश, ५१.
 हस्तामळकाचीटीका, १६४.
 हस्तिगिरिचंपू, ११८.
 हारावली, १०१.
 हास्यार्णवनाटक, ३४.
 हितोपदेश, ७३.
 हिंदुस्थानचे न्यायस्वार्ते आणि
 वमूलस्वार्ते व लोकांची स्थिती } १३ -
 यांचे विवेचन. . . . .
 हिंदोला, १४४.
 हेमचंद्रकोश, ६५.
 हेमकोश, ६५.
 हेमशेषकोश, ६५.
 होली, १४४.

क्ष.

क्षमापोडशी, ८७.
 क्षरिस्वामिनिघंटू, १०२.

ज्ञ.

ज्ञानश्वरी, १४७, १४८. १६४,
 १६५.